

ÓKOR

Folyóirat az antik kultúrákról

Megjelenik negyedévente

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Bács Tamás
Bencze Ágnes
Ferenczi Attila
Gabler Dénes
Grüll Tibor
Kalla Gábor
Kárpáti András
Kendeffy Gábor
Németh György

SZERKESZTŐSÉG

Beszkid Judit
Böröczki Tamás
Dobos Barna
Tamás Ábel
Vér Ádám

veradam@gmail.com

okorportal.hu

1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.

Tel.: 486-1527

MEGRENDELÉS:

veradam@gmail.com

Tel.: +36 30 826 6148

Egy szám ára 1600 Ft,

az éves előfizetés ára

2022-ben 4000 Ft

Kiadja a Gondolat Kiadó

1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.

Tel.: 486-1527

e-mail: info@gondolatkiado.hu

gondolatkiado.hu

Tördelő Lipót Éva

ISSN 1589-2700

A lapszám megjelenését
az Emberi Erőforrások Minisztériuma,
a Magyar Tudományos Akadémia és a
Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

nka

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

Tartalom

TANULMÁNYOK

Csitári Péter	Pereskedés és igazságszolgáltatás a Kr. e. 21. századi Mezopotámiában	3
Vér Ádám	Kyros és a Teispida-dinasztia	12
Földi Zsombor – Kerekes Miklós	Lagaštól Babelig A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár ékírási tárgyai és II. Ignác Efrém Rahmáni szír katolikus pátriárka 1908-as magyarországi látogatása	30
Szlovicsák Béla	A semlegesnem leépülésének problémája a vulgáris latinban a felírt források tükrében	46

MUSEION

Lakatos Szilvia	Áldozó ifjú bronzszobra Közép-Itáliából	56
-----------------	---	----

RÉGÉSZET

Mohammad Al-Tawalbeh – Bilal Khrisat – Kázmér Miklós	Két földrengés az ókori Palesztinában Capitolias római színházának archeoseizmológiája	66
--	--	----

TEXTUS

Plautus: <i>Epidicus</i> Tordai Éva fordításában és jegyzeteivel, Karsai György bevezető tanulmányával	78
Diodóros és a harmadik szent háború I. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Illés Imre Áron	97

A címlapon:

Házaspárt ábrázoló óbabilóni domborműves tábla, Kr. e. 2000–1700

The Metropolitan Museum of Art, New York (ltsz. 32. 39.1)

© The Metropolitan Museum of Art

A címlap belső oldalán:

Áldozó ifjú bronzszobra Közép-Itáliából

Szépművészeti Múzeum, Antik Gyűjtemény (ltsz. 2020.1.A.)

© Szépművészeti Múzeum (fotó: Mátyus László)

A hátsó borító belső oldalán:

Arany karkötő griffekkel, Oxus-kincs, Kr. e. 5–4. század

British Museum, London (ltsz. 1897,1231.116)

© The Trustees of the British Museum

A hátsó borítón:

Komikus színészt ábrázoló terrakotta lámpás, 2. század
The Metropolitan Museum of Art, New York (ltsz. 17.194.1810)

© The Metropolitan Museum of Art

Az Ókor 2022-re tervezett tematikus számai

2022. május 19–21. között került sor az eredetileg 2020-ra tervezett, ám a járványhelyzet miatt végül két évvel elhalasztott XIV. Magyar Ókortudományi Konferenciára, melynek a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara adott otthont. Heidl György ünnepélyes megnyitóját követően Takáts József tartott plenáris előadást *Nemzeti ókor* címmel, majd a csütörtök délutántól szombatig tartó konferencián a párhuzamosan zajló hat szekcióban csaknem 200 előadás hangzott el. Az eseményhez kötődően került sor egy rekonstruált ókori hangszer, az *aulos* bemutatására és két kortárs kantáta másodbemutatójára, amelyek Euripidés *Antiope* című tragédiájának töredékeit veszik alapul. A konferenciát két szakmódszertani kerekasztal-beszélgetés zárta, amelyeken egyrészt a magyarországi egyetemi „görög-latin” képzés jövőjéről, másrészt a középiskolai latinoktatás lehetőségeiről esett szó.

Folyóiratunk idei két tematikus számát is a konferencián elhangzott előadásoknak szenteljük. A *Költészet és kommentár* munkacímű összeállításban (2022/3) megjelenő tanulmányok célkitűzése az antik kommentárok, illetve általában a kommentár mint filológiai műfaj utóbbi három évtizedben új lendületet kapott kutatásának további gazdagítása. A kutatás és egyben a tematikus szám fő hangsúlyai: (1) A szoros/közeli és a távoli olvasás stratégiáinak együttes alkalmazása az egyes antik kommentárok felépítésének, szövegszegmentálási elveinek értékelésében, összekapcsolva a „bőségnek” (*copia*) mint a kommentár egyik közismert műfaji jellemzőjének vizsgálatával. (2) A szó szoros értelmében vett, lemmatizált kommentárokkal paratextuális viszonyban álló szövegek vizsgálata (ilyenek az egyes antik kommentárokhoz írott bevezetők, a művek címzettjét megszólító levelek, költőéletrajzok stb.), a kommentátori szerepfelfogásra, a kommentár műfajára vonatkozó reflexiókra összpontosítva. (3) Az egyes költői szövegekhez írott antik és modern kommentárok összehasonlítása és ezáltal annak a hatásnak a feltárása, amelyet az antik értelmezések gyakoroltak a modern tudományos interpretációkra.

2022/4-es, *Aktuális assziriológia* munkacímű tematikus számunk a konferencia assziriológiai szekcióján elhangzott előadások írott változatait közli. Az egyes írások az assziriológia aktuális kérdéseinek erednek nyomába. A társadalom- és kommunikációtörténeti tárgyú tanulmányok a szabadság elvesztésének mezopotámiai lehetőségeit és az írás anatóliai szerepét tárgyalják, a vallástörténeti vizsgálódások között ó- és középbabilóni pecsétfeliratok fohászait elemző, mítosz és hírnév ókori keleti viszonyát faggató, valamint az asszír királyfeliratok rituális és meseszerű elemeit elemző írásokat találunk majd, míg a történeti tárgyú elemzések az Újasszír Birodalom királyi hatalomgyakorlásának kérdéseire és az urartui állam működésének változásaira térnek ki. Az Ištár-Dumuzi-rituálék új kiadásának kapcsán az olvasó az asszír források digitális kiadásának aktuális kérdéseibe is betekinthez. A kortárs assziriológiai kutatások legfontosabb nemzetközi súlypontjainak megmutatásával a tematikus szám szervesen illeszkedik az *Ókor* korábbi tematikus számaihoz (például 2006/3–4: *Ókori Kelet*; 2018/3: *Propaganda az ókorban*).

A szerkesztőség

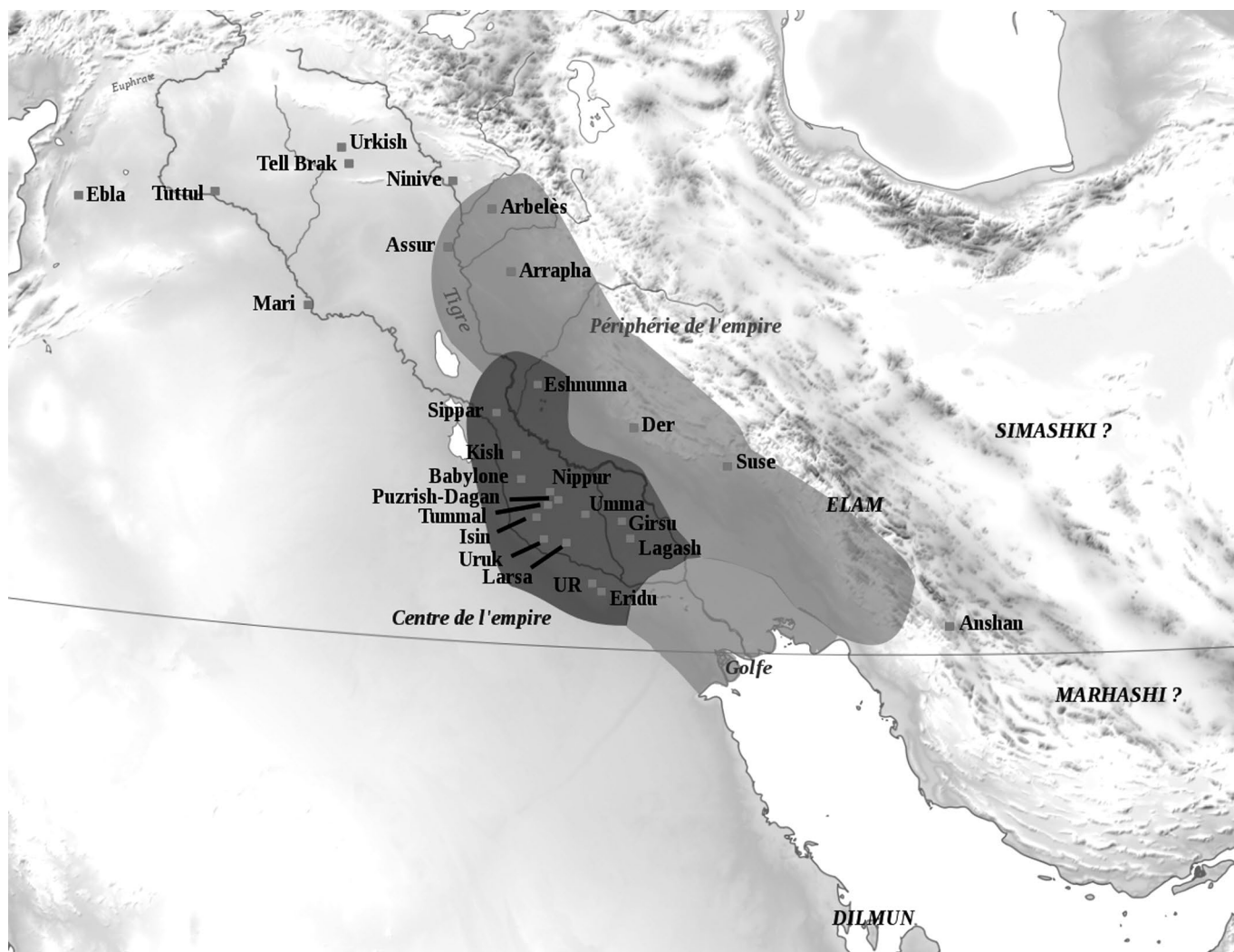
Pereskedés és igazságszolgáltatás a Kr. e. 21. századi Mezopotámiában

Csitári Péter

Az ókori Mezopotámia szolgáltatja az emberiség történelmének egyik legkorábbi példáját a törvénykezésre és igazságszolgáltatásra. Mint minden civilizált társadalomban, úgy a mezopotámiai ember számára is fontos jelentőséggel bírt a jog, a törvények és az ítélkezés. Ezek határozták meg a mindennapjaikat, és ezek tartották fenn a rendet a társadalomban. Mikor a mezopotámiai jogra és törvénykezésre gondolunk, elsősorban a törvénygyűjtemények jutnak az eszünkbe. A mezopotámiai történelem során több uralkodó is adott ki törvénygyűjteményeket, leghíresebb közülük a Kr. e. 18. században uralkodó Hammurápi, de ismert még törvénygyűjtemény Ur-Namma (Kr. e. 21. század) vagy Lipit-Ishtar (Kr. e. 19. század) uralkodóktól is. Ezek a törvénygyűjtemények némi betekintést nyújtanak abba, hogy a mezopotámiai ember milyen jogokkal rendelkezett, és egy-egy bűn elkövetéséért milyen büntetésre számíthatott.¹ Arra azonban nem alkalmasak a törvénygyűjtemények, hogy az igazságszolgáltatás működését megismerjük. A törvénygyűjteményekből nem derül ki, hogy egy-egy vád esetén a vádlott számára milyen lehetőségek adódtak a védekezése. Nem derül ki, kik hallgatták meg a sértett és a vétkező feleket, és az sem, hogy milyen bizonyítékok alapján hozták meg az ítéleteket. A mezopotámiai történelem azonban rendelkezik egy speciális szövegtörzsszel, melyet *di tilla*-szövegeknek hívnak. Ezek a szövegek lényegében bírósági jegyzőkönyvek vagy azoknak kivonatai, és a mezopotámiai igazságszolgáltatás azon szegletébe nyújtanak betekintést, melyek a törvénykönyvekből hiányoznak. Jelen tanulmányban ezen *di tilla*-szövegeket kísérlem meg bemutatni, és a segítségükkel válaszolom meg a mezopotámiai igazságszolgáltatással kapcsolatos kérdéseket.

A *di tilla*-szövegek általános jellemzői

A *di tilla* sumer kifejezés, „lezárt ügyet” jelent. Ezek a szövegek olyan peres ügyek jegyzőkönyveit és azok kivonatait tartalmazzák, melyeket „lezártak”, melyeknél meghozták az ítéletet, és azt végre is hajtották. A korpusz az elnevezését onnan kapta, hogy a *di tilla* kifejezés szerepel ezeknek a szövegeknek az elején, vagy a végén. Ez a korpusz nagyjából 300-350 szöveget foglal magába, melyek a Kr. e. 21. században keletkeztek két mezopotámiai városban, Girsuban és Ummában.² A két település egymás szomszédságában feküdt a Tigris-folyó mentén, amelyeknek élén egy kormányzó (*sumerül ensi*) állt. A kormányzók ebben a korszakban (melyet a szakirodalom Ur III kornak nevez) az Ur városában székelő királyi család alárendeltjei voltak. A kormányzókat a mindenkori Ur-i király nevezte ki, és adott esetben le is válthatta őket. Az *ensi* elsősorban a város gazdaságáért felelt, viszont az ő feladatkörébe tartozott az igazságszolgáltatás is. Számos *di tilla*-szövegben a kormányzó jelenik meg, mint döntéshozó személy, és az sem ritka, hogy egy-egy ügy esetén a sértett fél egyenesen hozzá megy a sérelmét előadni. Nem meglepő módon a *di tilla*-szövegek a két *ensi* palotájának archívumából kerültek elő.

1. kép. Mezopotámia az Ur III korban (forrás: Wikipedia)

Tartalmukat tekintve a di tilla-szövegek változatosak, felépítésüket tekintve azonban megfigyelhetők általános szabályok, amelyek alapján íródtak. A di tilla kifejezés minden esetben szerepel a táblán, Ĝirsuban a legelső sorban, míg Ummában a szöveg végére került. Bizonyos esetekben a szövegek rövid bevezetést adnak, amelyből kiderül mi a per előzménye, de ez nem általános. Sok esetben a szövegek semmit nem árulnak el arról, mi vezetett a jogi procedúrához, és csak a tárgyalás eseményeiből, valamint az ítéletből lehet következtetni arra, mi is volt az alapkönfliktus. A korpusz legfontosabb és leghosszabb eleme a tárgyalás szekció volt, ami elsősorban arra fókuszált, hogy a per résztvevői hogyan próbálták bizonyítani az igazukat. A tárgyalást az ítélethozatal követte, ahol röviden (általában alig 1-2 sorban) kihirdették az ítéletet. Az ítélethirdetés után a szöveg megnevezi a pert lebonyolító tisztviselőket, majd zárásképpen a keltezés következett. A dátumnál többnyire csak az évet adják meg (mely uralkodó melyik uralkodási évében történt a per). Pár dokumentumnál a hónapot is feljegyezték, de ez nem általános, a szövegek 90%-ában csupán az év szerepel.

A szövegek tárolásáról viszonylag sokat lehet tudni a korpusz egy alcsoportja a pisaĝ-dubba szövegek segítségével. A pisaĝ-dubba egy táblák tárolására használt kosár volt.³

Ezekben a kosarakban azonos témájú táblákat tároltak, amelyeket további szempontok alapján (pl. dátum) különítettek el, hasonlóan a modern irattárolás rendszeréhez. Maguk a pisaĝ-dubba szövegek pedig lényegében „címkék”, melyek segítségével könnyen tudták azonosítani, hogy az adott kosárban milyen típusú táblákat tároltak. Egy ilyen pisaĝ-dubba szöveg Ĝirsuból az NSGU 221,⁴ melyen az alábbi felirat szerepel: „pisaĝ-dubba, mely tartalmazza azokat a lezárt ügyeket, melyeknél Lu-Šara, Lu-Ebgal, Ur-Ištaran és Lu-dinĝira voltak a bírók. Arad-Nanna kormányzó és nagyvezír idején, az évben melyben Šu-Suen király lett”⁵ (Kr. e. 2037). Ez alapján arra lehet következtetni, hogy a kosár, amelyet ezzel a „címkével” láttak el, azon di tilla-szövegeket tartalmazta, amelyeket Šu-Suen első uralkodási évében keletkeztek, és a négy megnevezett személy hozott ítéletet, mikor a város kormányzója Arad-Nanna volt. Így elmondható, hogy a di tilla-szövegek tárolásánál két szempontot vettek figyelembe: a dátumot és az ítéletet meghozó személyét.

Az igazságszolgáltatás főbb szereplői

Adi tilla-szövegek végén négy tisztség/pozíció szerepel, amelyek azokra a személyekre utalnak, akik lebonyolították a pert. Ez a négy tisztség/pozíció a kormányzó, a bíró, a maškim és az úgynevezett „jelenlövő” volt. A mezopotámiai kultúrkörben a legfőbb bíró maga a király volt. A király azonban nem tudott jelen lenni minden tartományban, így ezt a szerepet Ummában és Ğirsuban is a kormányzó töltötte be. Adi tilla-szövegek 36 évet ölelnek fel (kb. Kr. e. 2063–2027), melynek első 16 évében minden pert a kormányzó előtt bonyolítottak le, és a kormányzó hozta meg az ítéletet. Mikor azonban a dinasztia második királya Šulgi meghalt (kb. Kr. e. 2047) az utódja Amar-Suen egy új igazságszolgáltatási rendszert vezetett be, ahol már nemcsak a kormányzó felelt a peres ügyek rendezéséért, hanem egy többtagú bírói testület is.⁶ A bírók (sumerül dīku) a következő 20 évben rendszeres szereplői voltak a pereknek, ahol a kormányzót helyettesítve hallgatták meg a panaszokat, vezették le a tárgyalásokat, és hirdették ki az ítéleteket. A bírók száma egy-egy pernél változott, bizonyos ügyeknél csak egy bíró volt jelen, más ügyeknél azonban négy is. A kormányzó ebben a 20 éves periódusban továbbra is betöltötte a legfőbb bíró szerepkörét, de az aktivitása jelentősen visszaesett. Ummában ezek után csak a perek felénél jelenik meg a kormányzó, míg Ğirsuban csupán a perek ötödénél.⁷ A bírók számában nagy az eltérés Umma és Ğirsu között. Míg Ummában összesen három bírót ismerünk név szerint (Abba-Enlilĝen, Kiaĝ, és Lu-amana.), addig Ğirsuban közel 30 bíró neve maradt fenn,⁸ igaz, az esetek 75%-ában ugyanaz a négy személy jelenik meg (Lu-Šara, Lu-ebgal, Ur-Ištaran, és Lu-diĝira). A dīku azonban nem foglalkozás volt, hanem funkció, egy pozíció, amelyet többnyire a társadalmi elit valamely tagja töltött be.⁹ Ğirsuban több bíró fő foglalkozása is ismert. Ur-Ištaran egy béljős család leszármazottja;¹⁰ Lu-Šara királyi küldött volt és egyben a legfőbb katonai helytartó fia;¹¹ Lu-Niĝirsu pedig az egyik helyi templomgazdaságot vezette.¹²

Ezek a bírók szoros kapcsolatban álltak a királlyal, amikre az a tény is utal, hogy a többségük rendelkezett a rad-zu pecsétekkel. Az arad-zu („a te szolgád”), olyan pecsét típus volt, mely legitimálta a viselőjét hivatalának/funkciójának betöltésére.¹³ Ezeken a pecséteken szerepelt a király vagy a kormányzó neve, attól függően, hogy a pecsét birtokosa kitől kapta a felhatalmazást. A ĝirsui bírók pecsétjein minden alkalommal az uralkodó neve szerepel, ami egyértelművé teszi, hogy a király bízta meg őket, és a királyt képviselték a pereknél.

Arra vonatkozóan nincs bizonyíték, hogy a korszakban létezett volna egy tárgyalóterem, vagy bírósági épület,¹⁴ viszont a di tilla-szövegek perei többször is úgy kezdődnek, hogy „X megjelent a bírók előtt, és azt állította, hogy...”. Illetve az ummai BCT 2 156-os szövegben a tárgyalásra behívott tanúk az egyik bíró, Kiaĝ házában jelennek meg.¹⁵ Ugyan a modern értelemben vett tárgyalóteremre nincs bizonyíték, de láthatólag a bírók rendelkeztek egy hivattal (ami akár a saját házukon belül is lehetett), ahol tudták fogadni a per résztvevőit és a beidézt tanúkat.

Az igazságszolgáltatás másik fontos szereplője a maškim volt. A maškimnak több fordítása is ismert, mint például „végrehajtó”,¹⁶ „komisszár”¹⁷ vagy „ügyvéd/vagyonkezelő”.¹⁸ Ezek a fordítások azonban nem pontosak, és egyik sem adja

vissza a feladatkör teljességét, amivel a maškim rendelkezett. Valójában nincs olyan modern fogalom, ami alkalmas lenne erre, ezért a legújabb szakirodalom nem is fordítja le, hanem meghagyja a sumer kifejezést eredeti formájában.

A maškim a bíróhoz hasonlóan nem foglalkozás volt, hanem funkció/pozíció. Adminisztratív szövegekben a maškim pozícióban lévő személy a szállítások, kifizetések és más típusú ügyletek tanújaként működött. Ezeknél az ügyleteknél a maškim egy magasabb hatóság megbízottjaként szerepel, aki megfigyeli, legitimálja és archiválja a történéseket, hogy a későbbi esetleges vitáknál referenciaszemélyként szolgálhasson.¹⁹ Hasonló szerepköre lehetett a pereknél is, ahol egy magasabb hatóságot (valószínűleg a királyt vagy a kormányzót) képviselve egyfajta intézményi tanúként megfigyelte, legitimálta és archiválta a jogi procedúrát, így a későbbiekben be lehetett idézni, ha egy-egy perrel kapcsolatos eljárásokat kellett ellenőrizni vagy újra tárgyalni.²⁰ A maškim mindig egyedül szerepelt a pereknél, csupán pár olyan ügy ismert, ahol ketten voltak jelen.²¹

A maškim jelenléte Ğirsuban rendszeres, lényegében minden ügynél jelen van, és minden esetben legelsőként kerül felsorolásra, megelőzve a kormányzót és a bírókat is. Ummában azonban csak az esetek ötödénél jelenik meg. Az ummai maškimok többsége vagy a katonasághoz kötődött vagy a királyi közigazgatáshoz,²² ami az uralkodóval való szoros kapcsolatra utal. Ezzel szemben a ĝirsui maškimok a helyi elit tagjai közül kerültek ki, akik viszont a kormányzóval álltak szoros kapcsolatban.²³

Az utolsó és egyben a legnehezebben meghatározható pozíció az úgynevezett „jelenlövő” (angol szakirodalomban: *by-stander*) volt. Ez a csoport Ummában jelentős, ahol lu kiba gubba, vagyis „a jelenlévő emberek” kifejezést használják rájuk. Ğirsuban lu marzaként (esetenként lu marza kiba gubba, vagyis a „jelen lévő marza személyek”) hivatkoztak rájuk, viszont az előfordulásuk sokkal ritkább, mint Ummában. A „jelenlövő” pontos szerepe a pereknél nem teljesen egyértelmű.²⁴ Annyit biztosan meg lehet állapítani, hogy a maškimhoz és a bíróhoz hasonlóan a „jelenlövő” is funkció volt, amelyet többnyire a legmagasabb tisztviselők töltöttek be.²⁵ A szövegekben mindig utolsóként kerültek említésre a bírók után és a dátum előtt.

Tárgyalás és bizonyítás

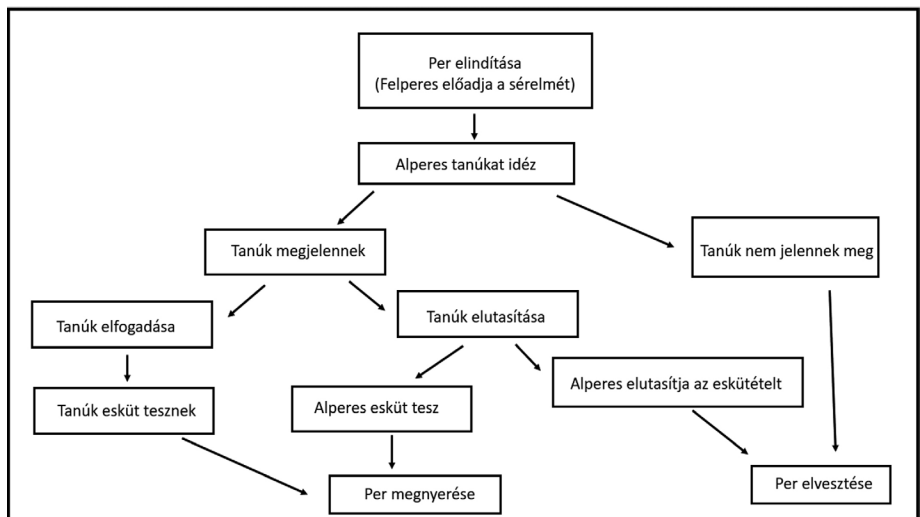
Adi tilla-szövegek legfontosabb és legterjedelmesebb része a tárgyalási szekció volt, ahol a per résztvevői megkísérelték az igazukat bizonyítani. A szövegek szerint a perek általában úgy kezdődtek, hogy a felperes megjelent a bírók vagy a kormányzó előtt, és tett egy kijelentést, elindítva ezzel a jogi eljárást. Az NSGU 37-es dokumentumban²⁶ például egy Ninzagesi nevű lány azt a kijelentést tette: „Az én apám nem adott el Ajakalának!” Noha maga a dokumentum nem írja le, de a kontextusból egyértelmű, hogy Ninzagesi Ajakala szolgája, akit a saját apja adott el, valószínűleg azért, hogy rendezze az adósságait. A lány azonban azt állította, hogy ez az adósvétel soha nem történt meg, és ő törvénytelenül lett Ajakala tulajdona. Maga a per így lényegében arról szólt, hogy Ajakala be tudja-e bizonyítani, hogy Ninzagesit valóban eladta neki az apja, és

törvényes úton lett a szolgája. A leg-egyértelműbb bizonyíték az lenne, ha az apa maga jelenne meg, és mondaná el, valóban eladta-e a lányát, de a szöveg kitér rá, hogy ő ekkor már nem élt. Így Ajakalának a bizonyítási eljárást követve kellett meggyőznie a bírókat igazáról.

A bizonyítás ebben a korszakban két fordulóban történt meg. Az első fordulóban az alperes tanúkat idézett a bírók elé (sumerül lu inimma, szó szerint „a szó embere”). Tanúként nem lehetett akárkit beidézni. Tanúnak mindenképpen olyan embernek kellett lennie, aki egyértelműen tudta igazolni az alperes állítását (vagy ritkább esetben a felperesét). Például gyakoriak az olyan ügyek, ahol korábban egy adásvétel történt, de az eladó azt állítja, nem kapta meg a vevőtől az összeget, amiben megállapodtak. Ezek az adásvételi megállapodások azonban nyilvánosak voltak, és mikor a kifizetés megtörtént, az eladón és a vevőn kívül egyéb személyek is jelen voltak, akiknek a neveit a tranzakciót megörökítő táblára lejegyezték.²⁷ Ennek eredményeként amikor az adásvétel kapcsán valaki pert indított, a táblán megnevezett személyek tanúként beidézhetőek voltak. Érdekesség, hogy noha láthatóan voltak írásos dokumentumok a tranzakciókról, ezeket a tárgyalásoknál nem tekintették döntő bizonyítéknak. Többnyire csak azért volt szükség ezekre a táblákra, hogy a bírók meggyőződhesse nek róla, hogy a beidézett tanúk valóban tudják igazolni az egyik fél állításait.²⁸

Amennyiben a tanúkat, mint az ügyben releváns személyeket elfogadták, úgy ezek a tanúk esküt tettek arra vonatkozóan, hogy az őket behívó fél az igazat állítja.²⁹ Ezt a megerősítő esküt (sumerül nam-erim-am/ku) az istenek előtt tették le. Ummában ez az eskütétel a város főistenének, Šarának a templomában zajlott, míg Ğirsuban az egyik helyi istenség, Ninmarki templomában történő eskütételekről vannak bizonyítékaink.³⁰ Amennyiben a tanúk letették az esküt, úgy az őket beidéző fél azonnal megnyerte a pert, és a kormányzó vagy a bírók kihirdették az ítéletet. Ebben a kultúrkörben az istenek előtt tett eskü ugyanis a legerősebb bizonyítéknak számított. Oly mértékben félték és tisztelték az isteneket, hogy nem mertek volna előttük hazudni. Éppen ezért a bírók számára egyértelmű volt, hogy amennyiben a beidézett tanúk hajlandók az istenek előtt esküt tenni az egyik fél mellett, úgy annak a félnek van igaza, és nincs szükség további bizonyítékokra. A di tilla-korpuszban általában két vagy három tanú jelenik meg, hogy esküt tegyen, ritkább esetben előfordul egy vagy akár öt tanú is.³¹

A tanúkat azonban nem minden esetben fogadták el mint az ügyben releváns személyeket. Továbbá a felperesnek lehetősége volt elutasítani őket. Ha élt ezzel a lehetőséggel, úgy a tanúk nem tették esküt, és a per a második fázisába lépett, ahol az alperesnek kellett lennie a megerősítő esküt az istenek előtt. Amennyiben ezt megtette, úgy megnyerte a pert, amennyiben azonban elutasította, úgy azonnal elvesztette.³² A per végül ítélethirdetéssel zárult, a vesztes fél pedig elismervén a vereségét lemondott a követeléseiről (sumerül tug ur).

1. ábra. A tárgyalás menetele a di tilla-szövegekben

A fent említett példánál maradva az NSGU 37-es dokumentumban Ajakala két tanút is a bírók elé idézett, akik igazolni tudták volna, hogy Ninzagesi apja valóban eladta a lányát neki, és ő kifizette a lány teljes árát. Ninzagesi azonban elutasította ezeket a tanúkat, így végül Ajakalának kellett letennie az esküt. Mivel megtette, így megnyerte a pert, a bírók ítélete alapján pedig Ninzagesi az ő szolgája maradt.

Az eskütétel megtagadása mellett az is a per elvesztését jelentette, ha nem sikerült tanúkat idézni a bírók elé. A BM 19356-os dokumentumban³³ például egy Ninkugzu nevű szolga azt állította, hogy őt (az ekkor már elhunyt) gazdája felszabadította, így már nem szolga többé. Azt ígérte, hogy a felszabadításával kapcsolatban két napon belül tanúkat fog hozni. Ninkugzu azonban nem jelent meg a tanúkkal két nap múlva, így elvesztette a pert, és továbbra is szolga státuszban maradt.

Arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy egy-egy jogi procedúra milyen hosszú volt, vagyis mennyi idő telt el a per elindítása és az ítélethozatal között. A BM 19356-os az egyetlen szöveg a korpuszban, ahol az időre vonatkozóan információt kapunk. Viszont mivel nincs más adat, amivel össze lehetne hasonlítani, így nem eldönthető, hogy minden esetben két napon belül kellett-e beidézni a tanúkat.

A di tilla-szövegek témái

A fennmaradt 300-350 di tilla-dokumentum változatos képet mutat, és minden szöveg új információkat közöl a Kr. e. 21. századi Mezopotámia társadalmáról. Ennek ellenére bizonyos témakörök nagyobb gyakorisággal fordulnak elő. A három legtöbbet szereplő téma a di tilla-korpuszban a családokat érintő viták (házasság és válás), a szolgák státuszát érintő perek (szolgák adása-vétele, illetve felszabadítása), valamint a földtulajdonnal/örökséggel kapcsolatos ügyek.

Házasság és válás

Az első nagyobb téma a családokra és a családtagok közötti konfliktusokra koncentrál, amik a házasság és a válás intézményét érintik. A mezopotámiai házasságról hiányosak az ismereteink, nem tudjuk minden részletét annak a hosszú folyamatnak, amelynek eredményeként két ember végül összekötötte az életét.³⁴ Bizonyos elemek azonban ismertek. Mezopotámiában érdekházasságok születtek, amelyeket a szülők hoztak létre, akik megegyeztek egymással, hogy gyermekeik össze fognak házasodni. A *di tilla*-szövegek ezt az egyezséget úgy írják le, hogy az egyik szülő megjelent a másik szülő előtt, és azt mondta neki: „A király nevére esküszöm, hogy X, a fiam elveszi Y-t, a lányodat”, vagy „A király nevére esküszöm, hogy X, a fiam a te vejed lesz”. Ez formális eskütétel volt, amely a kezdő lépése volt egy házasság megpecsételésének. A *di tilla*-szövegekben pedig elsősorban ennek az eskütételnek a letagadása vagy be nem tartása adja a fő konfliktust a családok között. Az egyik legjobb példa erre az NSGU 18-as dokumentum.³⁵ Ennél az ügynél egy Geme-Lamma nevű nő indított pert azért, mert a lányát nem vette el az a férfi, akivel kapcsolatban korábban házassági egyezség született. A perhez vezető konfliktus abból származott, hogy a férjjelölt (akit Lu-Ningirsunak hívtak) apja, egy bizonyos Ursaga évekkorábban megegyezett valaki mással, Lu-Gudeával, hogy a gyermekeik a jövőben összeházasodnak. Ursaga azonban nem sokkal később meghalt, az özvegye, Atu pedig létrehozott egy másik egyezséget Geme-Lammával arra vonatkozóan, hogy Lu-Ningirsu az ő lányát fogja elvenni. Ugyanannak a fiúnak tehát két házassági egyezményt kötöttek a szülei, de nyilvánvalóan csak egyszer házasodhatott. Mivel az Ursaga–Lu-Gudea-egyezség született meg korábban, ezért a bírók ezt tartották érvényesnek, de előbb Lu-Gudeának be kellett bizonyítania, hogy ez az egyezség valóban megkötöttet. Lu-Gudea így tanúkat idézett, akik jelen voltak akkor, mikor megegyezett Ursagával, de a tanúkat Atu és Geme-Lamma is elutasította, így ő maga tette le az esküt. Az eskütétel eredményeként Lu-Gudea megnyerte a pert, és Lu-Ningirsu az ő lányát vette el.

Bizonyos esetekben előfordul, hogy nem szülők, hanem a már felnőtt vőlegény hozott létre házassági egyezséget. Ha viszont így tett, akkor szüleit értesítenie kellett az egyezségről, és nekik is engedélyezniük kellett a házasságot. Az NSGU 15³⁶ és NSGU 16³⁷ dokumentumokban a vőlegény saját maga egyezett meg a későbbi felesége szüleiével. A 16-os szövegben a vőlegény apja értesült erről a megállapodásról, és áldását is adta a házasságra. A 15-ös szövegben azonban a történet ennél bonyolultabb fordulatot vett. A szöveg szerint ugyanis egy Duganizid nevű férfi két házassági megállapodást is kötött saját magának. A két megállapodás közül azonban csak az elsőről szólt a szüleinek, így a másodikikat a bíróság érvénytelenítette. Arra vonatkozóan nincs információnk, hogy Duganizid miért hozott létre saját magának két házassági megállapodást, vagy hogy a két menyasszony közül melyiket szerette volna jobban elvenni feleségül. Az azonban egyértelműen kiderül a dokumentumból, hogy amennyiben a szülők nem tudnak a megállapodásról vagy nem engedélyezik a frigyet, akkor az a házassági megállapodás érvénytelen lesz.

Gyakori téma a *di tilla*-korpuszban a házasság felbontása, a válás is. A szövegekben a házasság felbontásával kapcsolat-

2. kép. Házaspár fogadalmi szobra. Nippur, Kr. e. 26–27. század (Iraq Museum, Bagdad)

ban két fő probléma merül fel. Az egyik a kompenzáció kérdését érinti. A házassági egyezmény ugyanis tartalmaz egy olyan kitétel is, hogy amennyiben a vőlegény oldaláról megfelelő indok nélkül bontják fel az egyezséget, úgy a családja kompenzációt kell fizessen a menyasszony családjának.³⁸ Erről a kompenzációról Ur-Namma törvénygyűjteménye is említést tesz, ahol §9 és 10§-ban³⁹ a kompenzáció összegét 1 mana (kb. 500 gramm) vagy 30 gi ġ (kb. 250 gramm) ezüstben határozzák meg. Az NSGU 4-es szöveg⁴⁰ perének oka is ez a kompenzáció. Egy Ur-Igalim nevű férfi megfelelő indok nélkül felbontotta a házasságát, majd kifizetett 1 mana ezüstöt a menyasszony családjának. A menyasszony családja azonban azt állította, nem kapták meg a kompenzációt. A szöveg második fele elveszett, és csak annyit tudni, hogy Ur-Igalim beidézett legalább egy tanút, aki igazolni tudta volna, hogy valóban átadta a kompenzációt, de az már nem derül ki, megnyerte-e végül a pert.

Ha a házasság felbontása megfelelő indokkal történt, úgy ezt a kompenzációt nem kellett megfizetnie a vőlegény családjának. Megfelelő indoknak az számított, ha nem hálták el a házasságot (NSGU 22),⁴¹ ha a feleség nem szült gyereket (NSGU 26),⁴² vagy ha megcsalta a férjét (NSGU 205).⁴³ A perek ilyen esetekben mindig abból adódtak, hogy a férj be tudja-e bizonyítani, hogy ezek az okok valósak voltak.

A házasság felbontását általában a vőlegény vagy férj kezdeményezte, de előfordult, hogy a menyasszony vagy feleség oldaláról érkezett ez a kérelem. Erre vonatkozóan az NSGU

169-es dokumentum⁴⁴ ad információt. Ennél az ügynél Ninhilisu, a feleség akart elválni a férjétől, mert az bűnöző, azaz lu laga lett.⁴⁵ Ez megfelelő indoknak számított, így Ninhilisu bármilyen negatív következmény nélkül elválhatott a férjétől.

Szintén érdekes témát vet fel a családot érintő ügyek kapcsán az NSGU 6-os szöveg,⁴⁶ ahol a feleség (akit Lallagulának hívtak) arra kéri a férjét, vegyen el egy másik nőt. Ennek az oka az, hogy Lallagula halálos beteg lett. A feleség pontosan meghatározta férje számára, kit vegyen el helyette, továbbá azt is megszabta, hogy amíg ő él, addig a férjének gondoskodnia kell róla, élelmet és ruhát kell biztosítania neki. A férje pedig a bírók előtt esküt tett, hogy mindent úgy fog tenni, ahogyan azt a felesége kérte tőle. A szöveg vége elveszett, így nem lehet tudni, valóban betartotta-e az ígérését.

Szolgaság

A di tilla-szövegek második nagyobb témaköre a szolgákkal, azok adásvételével és státuszával foglalkozik. Az ókori Mezopotámiában alapvetően két módon válhatott valaki szolgává. Egy sikeres hadjárat után a legyőzött ország lakosságát elhurcolták, és szolgaként különböző, egyszerűen elvégezhető fizikai munkára fogták őket.⁴⁷ A helyi lakosság azonban elsősorban adósság miatt lett szolga. Az Ur III korban gyakori jelenség volt, hogy a szülők az adósságaik miatt a saját gyerekeiket adták el szolgának.⁴⁸ A szolgákért minden esetben ezüsttel fizettek a vevők a szülőknek. A korszakban egy szabad ember gyermeke azonban csak akkor válhatott szolgává, ha arra a király (vagy az őt képviselő kormányzó) engedélyt adott. Eszerint a gyerekek szolgának adása törvénytelennek számított, amennyiben erről a szülők nem értesítették a királyt vagy a kormányzót.⁴⁹ Így általában a vevőnek a di tilla-szövegekben vagy azt kellett bizonyítania, hogy a király vagy kormányzó tudtával és engedélyével vásárolta meg a gyermeket, vagy pedig azt, hogy a teljes összeget kifizette. A gyerekek eladásáról készültek írásos dokumentumok,⁵⁰ de ezek nem számítottak döntő érvényű bizonyítéknak. A vevőknek minden esetben tanúkat kellett hozniuk, akik esküt tettek arra, hogy a tranzakció törvényes volt, és a teljes ár kifizetésre került.

A legtöbb esetben a pert vagy az eladott szolga, vagy az eladó szülő kezdeményezi. A szülők esetében az okozza az alapkonfliktust, hogy állításuk szerint nem kapták meg a teljes összeget, viszont a vevő minden esetben bebizonyította, hogy a teljes összeget átadta, ezért nem tartozik a szülőknek semmivel. Ritkább esetben fordul elő, hogy a szülők magát a tranzakciót tagadják le, és a gyermeküket akarják visszakapni. Ilyen esetre vonatkozik az NSGU 46-os dokumentum,⁵¹ ahol egy Nin-muinzu nevű nő azt állította, nem adta el a lányát. A vevő, Lu-Ningirsu azonban be tudta bizonyítani, hogy ez az adásvétel megtörtént, és Nin-muinzu lánya továbbra is az ő szolgája maradt.

Mikor a szolgák kezdeményezik a pert, minden esetben az motiválja őket, hogy visszanyerjék a szabadságukat. Ezt két módon próbálták elérni. Az egyik mód erre az volt, hogy az őket eladó szülő halála után azt állították, az adásvétel soha nem történt meg. Ez a kísérletük azonban a ránk maradt szövegek alapján soha nem járt sikerrel. A korábban már idézett NSGU 37-es dokumentumban Ninzagesi megmaradt szolga

státuszban, miután a vevője, Ajakala bebizonyította, hogy a lányt a szülei eladták. Hasonló történt az NSGU 35-ös dokumentumban⁵² is, ahol egy Etamuzu nevű szolgálány azt állította, hogy az apja (aki a per idején már nem élt) nem adta el őt. A vevő azonban bebizonyította, hogy törvényes úton vette meg a lányt, sőt Etamuzu anyja is megjelent a bírók előtt, és ő is megerősítette, hogy ez az eladás valóban megtörtént, így a lány megmaradt szolga státuszában.

A másik lehetőséget a szolgák számára az jelentette, ha meghalt a gazdájuk. Ebben az esetben a halott személy minden tulajdonát az utódai között osztották fel,⁵³ így a szolgák is valamelyik örököshöz kerültek. A szolgák azonban ezt megpróbálták megakadályozni, és a bírók előtt azt mondták, ők valójában soha nem voltak az elhunyt gazda tulajdona. Ennél az eljárásnál így az örökösnek bizonyítania kellett, hogy a szolgák valóban az örökösök tulajdonai voltak, és jogosan követeli őket magának. Erre az egyik legszemléletesebb példa az NSGU 32-es dokumentum.⁵⁴ Ebben a szövegben egy Ur-šuš-Bau nevű családfő elhunyt, és az ingóságait az örökösök egymás között felosztották. Egy Ur-Lamma nevű szolga is a részét képezte ennek a hagyatékknak, aki azonban azt állította, hogy soha nem volt Ur-šuš-Bau szolgája. Emiatt az örökösök két tanút idéztek a bírók elé, akik két dolgot erősítettek meg: egyrészt, hogy Ur-Lamma apja szolgaként gabonát és gyapjút kapott Ur-šuš-Bau egyik emberétől, másrészt, hogy maga Ur-Lamma is Ur-šuš-Bau házában született. A tanúk tehát lényegében azt bizonyították be, hogy Ur-Lamma apja szolga volt, és maga Ur-Lamma is szolgaként született meg. A két tény meggyőzte a bírókat, és Ur-Lamma továbbra is szolga maradt Ur-šuš-Bau egyik örökösénél.

Egy elvesztett per után nem gyakori, hogy a szolga megpróbálta volna újra jogi úton visszanyerni a szabadságát, de egy példa erre is található a korpuszban. Az NSGU 33–34 dokumentumok⁵⁵ egy Ahuma nevű szolgáról szólnak, aki háromszor is megkísérelte jogi úton elnyerni a szabadságát. Az ő gazdája Kuda volt, aki azonban elhunyt, Ahuma pedig az egyik örökösehez, Ur-Bagarához került. Ahuma pert indított, és azt állította, ő soha nem volt Kuda szolgája. Ur-Bagara viszont bebizonyította, hogy ez nem igaz, és Ahuma az ő szolgája lett. Ahuma azonban ezt nem fogadta el, hat évvel később ismét pert indított, amit ismételten elvesztett. A második vereséget sem fogadta el, és kilenc évvel később ismét azt állította a bíróknak, ő nem volt Kuda szolgája. A pert harmadszorra is elveszítette, ráadásul a szöveg ezúttal azt is megemlíti, hogy Ahuma testvére jelen volt a harmadik ítélethozatalnál. Ezt a rövid betoldást csak úgy lehet értelmezni, hogy a testvére jelenlétével próbálták rávenni a bírók Ahumát arra, hogy fogadja el a sorsát, és ne indítson pert negyedszerre is. A korpuszban nem ismert negyedik alkalom, így vélhetően a harmadik veresége után Ahuma végül feladta a szabadságáért folytatott küzdelmet.

A fenti példákból egyértelművé válik, hogy pert bárki tudott kezdeményezni, még ha szolga státuszban volt is az illető. Ha egy szolga azt állította, hogy őt felszabadították vagy korábban nem adták el, akkor a bíróságnak foglalkoznia kellett az ügygel, és nem söpörhették félre a szolga kezdeményezését. Ugyan az esetek többségében a szolgák elveszítették a pert, de van példa az ellenkezőjére is. Az NSGU 178-as dokumentumban⁵⁶ egy Gū nevű családfő még életében felszabadította

a szolgáját, Utu-adahgüt. Gū azonban nem sokkal utána meghalt, az örökösei pedig az örökségük részének tekintették egykori szolgáját. Utu-adahgu azonban négy tanút is be tudott idézni, akik igazolták, hogy Gū valóban felszabadította őt, így az örökösök elfogadták, hogy nem a tulajdonuk.

Földbirtok és örökség

A harmadik nagy témakör a di tilla-korpuszban a földtulajdont érintő ügyek. A szövegek alapján egy családfőnek jogában állt a birtokába tartozó földterületet eladni vagy elajándékozni.⁵⁷ A legtöbb esetben ez utóbbi történt meg, mikor a családfő valamely családtagjának (gyakran a feleségének vagy a sógornőjének) kisebb méretű földbirtokot ajándékozott. Mikor azonban ez a családfő elhunyt, az örökösök a hagyaték részének tekintették az eladományozott birtokrészt, és az alperesnek a bíróság előtt kellett bebizonyítania, hogy a földbirtokot valóban ajándékba kapta. Például a BM 22858 dokumentumban⁵⁸ egy Kiaġ nevű családfő a birtokát a halott testvére feleségének ajándékozta. Miután Kiaġ is meghalt, az örökösei maguknak követelték a birtokot. Kiaġ sógornője nem tudott tanúkat hozni, akik bizonyították volna, hogy a birtokot valóban ajándékba kapta, ezért végül az örökösök kapták meg a telket. Az NSGU 103 dokumentumban⁵⁹ egy Kuli nevű családfő a feleségének, Ammának ajándékozott egy telket, amit a feleség továbbajándékozott a menyének (a fia és a férje ekkor már feltehetően nem élt). Amma halála után a testvére, Ur-Suen magának követelte a telket, így Amma menyének be kellett volna bizonyítani, hogy az a telek jogosan az övé. Erre azonban végül nem volt szükség, mert Ur-Suen időközben lemondott a követeléséről. A szöveg nem részletezi, miért tette ezt, csupán a tény közli, valamint az ítéletet, hogy Amma menyé megtarthatta a birtokát.

Hasonló pereket látni abban az esetben, ha a családfő nem elajándékozza, hanem eladja a telket. A halála után az örökösök maguknak követelik a földbirtokot, és a vevőnek kell bebizonyítania, hogy valóban megvette a telket, és már nem képezi az elhunyt családfő hagyatékát. A legtöbb esetben ezek az ügyek rövidek és könnyen lezárhatóak voltak, viszont a BM 22871 dokumentumban⁶⁰ egy Ursaga nevű férfi, valamint a fia háromszor is megpróbált egy telket megszerezni. Ursaga azt állította, hogy a telket, amin egy raktárház állt, megvásárolta Uluditól (aki időközben elhunyt), de mivel ezt nem tudta bebizonyítani, ezért a telket Uludi örököseinek ítelték oda. Ursaga nem fogadta el a számára kedvezőtlen ítéletet, és egy évvel később ismét pert indított, de ismétlen vesztett. Négy évvel később ezt a telket aztán Uludi örökösei eladták, ezért Ursaga fia pert indított, hogy az a telek az apja révén az övé (Ursaga ekkor már valószínűleg szintén elhunyt). A dokumentum vége kitört, de az még kiolvasható, hogy Ursaga fia lemondott a követeléseiről, így valószínűsíthető, hogy az apjához hasonlóan ő is elvesztette a pert, és végül Uludi örökösei eladhatták a telket.

A földbirtokokkal kapcsolatos perek esetében is az a gyakoribb, amit a szolgák esetében láttunk: a pert mindig valakinek a halála váltja ki. A legtöbb esetben a telek tulajdonosának halála, hiszen ezt követi a hagyaték felosztása. Az örökösök úgy vélték, az a földterület az apjuké volt, tehát a hagyatékuk része, és csak abban az esetben mondtak le követelésükről, ha valóban bebizonyosodott, hogy az apjuk eladta vagy elajándékozta azt a telket.

Konklúzió

A di tilla-szövegek alapján rekonstruálható a Kr. e. 21. századi Mezopotámia két városának, Ummának és Ğirsunak az igazságszolgáltatási rendszere. A szövegek alapján bármely lakos, legyen szabad ember vagy szolga, megjelenhetett a kormányzó vagy a bírók előtt, és előadhatta a sérelmét. Ha így tett, akkor az alperesnek bizonyítania kellett, hogy amit a felperes állít, nem igaz. Ennek bizonyítására tanúkat idézett a bírók elé, akik az istenek előtt esküt tettek az alperes álláspontja mellett. Az eskütétel előtt azonban a felperes elutasíthatta a tanúkat, és ha így tett, akkor az alperesnek kellett esküt tennie az istenek előtt. Ha letette az esküt, úgy megnyerte a pert. Ha ezt megtagadta, úgy elveszítette.

A legtöbb esetben a per oka valamely korábbi egyezség be nem tartásának vádja volt (adásvételek kifizetésének hiánya, házassági egyezségek mellőzése/felbontása stb.), de az is gyakori, hogy egy személy halála váltott ki konfliktusokat (például a hagyaték felosztása). Nagy rendszerességgel fordulnak elő olyan perek is, amelyet egy szolga státuszú személy kezdeményez, aki szabad polgár szeretne lenni. Meglepő módon azonban az olyan témák, mint a gyilkosság vagy a lopás, nem jelennek meg a korpuszban, vagy ha mégis, akkor sem ezeken a törvényszegéseken van a hangsúly. Erre jó példa az NSGU 42 dokumentum,⁶¹ ahol egy Urmes nevű halász meglopta a társát, Šulgi-lugalt, majd vélhetően elmenekült. Urmes azonban hátrahagyta a feleségét, lányát és egyik szolgáját, akik kárpótlásul mind Šulgi-lugal tulajdonává lettek. Urmes családját később Šulgi-lugal eladta másoknak, akik szintén továbbadták őket, és a per lényegében arról szólt, hogy törvényesek voltak-e ezek a tranzakciók. A rablás ténye tehát csak egyszerű kiegészítésként szerepel a szövegben, nem ezen van a fő hangsúly.

Összességében tehát kijelenthető, hogy a Kr. e. 21. századi Ummában és Ğirsuban létezett egy olyan igazságszolgáltatási rendszer, ami alkalmas volt arra, hogy a lakosságon belüli vitákat rendezze. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy ez a rendszer nem terjedt ki minden törvényszegésre. Elsősorban a családok közötti és családon belüli konfliktusokat, illetve korábbi tranzakciók és megállapodások be nem tartásából adódó konfliktusokat tudták ily módon rendezni. A rendszer lehetővé tette továbbá, hogy a legalacsonyabb társadalmi státuszúak is képviselthessék magukat – ugyanakkor a szövegekből az is látszik, hogy ritkán született számukra kedvező ítélet.

Jegyzetek

- 1 A törvénygyűjtemények tudományos megítélése vitatott. Ezek a szövegek az uralkodó megrendelésére készültek, és a valódi célközönségük maguk az istenek voltak, így inkább királyfeliratnak/királyi propagandának tekinthetők, melyeknek célja, hogy az uralkodót egy bölcs és igazságos királynak láttassák az istenek és az emberek előtt ezáltal is legitimálva az uralmát. Ugyanakkor nem lehet teljesen mellőzni azt a tényt sem, hogy ezek a szövegek összegezték a meglévő szokásjogokat, melyekre az igazságszolgáltatás épült, és amelyek alapján az ítéleteket meghozták. Így bár propaganda céllal íródtak, de fontos információkat tartalmaznak a korszak szokásairól és ítéleteiről, és ebben a formában tekinthetők törvények gyűjteményeknek. Ehhez részletesebben lásd Wells 2005, 200–202; Csabai–Földi 2020, 73–77.
- 2 A szövegek többségét elsősorban Girsuból ismerjük. Az utóbbi évtizedekben azonban sorra kerültek elő di tilla-dokumentumok Ummából, illetve számos korábban publikálatlan szöveg is kiadásra került, így a korpusz folyamatosan bővült. A di tilla-szövegek kiadásaihoz lásd Falkenstein 1956–57; Sollberger 1976; Sigrist 1995; Molina 2004 és Molina 2008.
- 3 Nelson 1976; Sallaberger 1999, 214–125.
- 4 Az NSGU (Neusumerischen Gerichtsurkunden) az Adam Falkenstein által összegyűjtött és kiadott di tilla-dokumentumok gyűjteményére utal. A szövegek elérhetők online felületen is a CDLI – <https://cdli.ucla.edu/>, valamint a BDTNS – <http://bdtns.filol.csic.es/> oldalakon. Minden szövegnek van egy saját CDLI-száma, melyek segítségével könnyen megtalálható a két online adattárban. Az idézett szöveg CDLI-száma: P110680. A tanulmány további részében minden szöveg esetében megadom a CDLI-számot is lábjegyzetben, a szakirodalom után.
- 5 Falkenstein 1956–57, 396; Nelson 1976, 152; Sallaberger 1999, 215; Molina 2000, 160; P110680.
- 6 Molina 2013, 126–127; Culbertson 2018, 176.
- 7 Culbertson 2009, 120.
- 8 Falkenstein 1956–57, I. 32–45; Culbertson 2009, 127–131; Molina 2013, 125–127.
- 9 Westbrook 2005, 38; Culbertson 2009, 124–127.
- 10 Falkenstein 1956–57, I. 43–45.
- 11 Falkenstein 1956–57, I. 40–41.
- 12 Zólyomi 2017.
- 13 Winter 1987.
- 14 Westbrook 2005, 27–29.
- 15 Culbertson 2009, 130–131; P105397.
- 16 Sollberger 1976; Sigrist 1995.
- 17 Falkenstein 1956–57; Sigrist 1995; Molina 2004.
- 18 Edzard–Wiggermann 1989–90.
- 19 Kang 1972; Oh’e 1983; Van de Mieroop 1987, 97–99; Sallaberger 1993/I, 24–25.
- 20 Westbrook–Lafont 2003/I, 193; Culbertson 2009, 132–137; Molina 2013, 127–128; Culbertson 2018.
- 21 Culbertson 2018, 174–176.
- 22 Molina 2013, 128; Culbertson 2018, 177–178.
- 23 Culbertson 2018, 178–181.
- 24 Oh’e úgy véli, a „jelenlővők” (a maškimhoz hasonlóan) a jogi procedúrát figyelték meg, és autoritást adtak az ítéletnek, viszont erre az elméletre nincs egyértelmű bizonyíték. Ehhez lásd: Oh’e 1980.
- 25 Culbertson 2009, 140–144; Molina 2013, 128–139.
- 26 Falkenstein 1956–57, II. 61–63; Lafont 2000, 57–58; P111325. Az ügyről egy másik másolat is ismert (BM 19359), mely kiegészíti a történetet. Ehhez lásd Sollberger 1976, 439–440; Sigrist 1995, 612; P101746.
- 27 Steinkeller 1989, 104–110.
- 28 Culbertson 2009, 86–87.
- 29 Falkenstein 1956–57/I, 68–69.
- 30 Falkenstein 156–57/I, 65–66; Sallaberger 2008, 162–164; Culbertson 2009, 89–93.
- 31 Falkenstein 1956–57/I, 69.
- 32 Falkenstein 1956–57/I, 70–71; Westbrook–Lafont 2003, 194.
- 33 Sollberger 1976, 441–442; Sigrist 1995, 610–612; Molina 2000, 132; Lafont 2000, 57; Wilcke 2014, 527–528; P101745.
- 34 A házasság intézményének részletesebb összefoglalóihoz lásd Wilcke 1985; Kalla 2012.
- 35 Falkenstein 1956–57, II. 28–31; Lafont 2000, 42–43; P110830.
- 36 Falkenstein 1956–57, II. 23–25; Molina 2000, 141–142; P111314.
- 37 Falkenstein 1956–57, II. 25–26; P143154.
- 38 Falkenstein 1956–57, I., 107–109; Wilcke 1985, 252–267; Westbrook–Lafont 2003, 204.
- 39 Civil 2011, 247.
- 40 Falkenstein 1956–57, II. 5–6; P111385.
- 41 Falkenstein 1956–57, II. 35–37; Lafont 2000, 44; P110818.
- 42 Falkenstein 1956–57, II. 42–44; P110801.
- 43 Falkenstein 1956–57, II. 340–345; Sallaberger 1999, 225–226; Molina 2000, 128; P111164.
- 44 Falkenstein 1956–57, II. 267–269; Molina 2000, 133–134; P110964.
- 45 A lu laga kifejezést a korszakban olyan törvényen kívüli személyre használták, aki állatokat tulajdonított el. Ehhez lásd Sollberger 1976, 447; Heimpel 1995, 106–107.
- 46 Falkenstein 1956–57, II. 8–10; Lafont 2000, 45; P111358.
- 47 A férfi foglyok többségét megvakították, és kertekben vízmerítőként alkalmazták, míg a nőket és a gyerekeket a malmokban és a szövőházakban helyezték el. Ehhez részletesebben lásd Gelb 1973, 81; Steinkeller 2015, 6–8.
- 48 Steinkeller 1989, 128–133; Lafont–Westbrook 2003, 198–199; Culbertson 2011, 36–40.
- 49 Civil 2011, 254–255; Wilcke 2014, 491–492.
- 50 Steinkeller 1989, 128–133.
- 51 Falkenstein 1956–57, II. 77–79; P111307.
- 52 Falkenstein 1956–57, II. 58–60; P110795.
- 53 Lafont–Westbrook 2003, 203–209.
- 54 Falkenstein 1956–57, II. 53–54; Hallo–Steinkeller 2002, 312; P110613.
- 55 Falkenstein 1956–57, II. 54–58; Lafont 2000, 56; P200594–P110981.
- 56 Falkenstein 1956–57, II. 283–285; P111353.
- 57 Falkenstein 1956–57, I. 128–129; Civil 2011, 270–271.
- 58 Molina 2004, 175–176; P211377.
- 59 Falkenstein 1956–57, II. 168–169; Wilcke 2014, 502–503; P110958.
- 60 Molina 2000, 114–115; Molina 2004, 177–178; Culbertson 2009, 133–134; P211379.
- 61 Falkenstein 1956–57, II. 69–72; P111225.

Bibliográfia

- Civil, M. 2011. „The Law Collection of Ur-Namma”: A. D. George (szerk.): *Cuneiform Royal Inscriptions and Related Texts in the Schoyen Collection*. Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology 17. Bethesda, 221–286.
- Culbertson, L. 2009. *Dispute Resolution in the Provincial Courts of the Third Dynasty of Ur*: (PhD dissertation) University of Michigan.
- Culbertson, L. 2011. „A Life-Course Approach to Household Slaves in the Late Third Millennium B.C.”: L. Culbertson (szerk.): *Slaves and Households in the Near East*. Oriental Institute Seminars 7. Chicago, 33–48.
- Culbertson, L. 2018. „The maškim in Ur III Legal Documents”: A. Garcia-Ventura (szerk.): *What's in a Name. Terminology related to the Work Force and Job Categories in the Ancient Near East*. Alter Orient und Altes Testament 440. Münster, 169–187.
- Csabai Z. – Földi Zs. J. 2020. „Hammu-rápi törvényei”: Bélyácz K. et al. (szerk.) *Ókor*: Árkádia Kiskönyvtár 4. Pécs, 69–98.
- Edzard, D. O. – Wiggermann, F. A. M. 1989–90. „Maškim (*rabišu*)”: D. O. Edzard (szerk.): *Reallexikon der Assyriologie* 7. Berlin – New York, 449–455.
- Falkenstein, A. 1956–57. *Die neusumerischen Gerichtsurkunden*. I–III. München.
- Gelb, I. J. 1973. „Prisoners of War in Early Mesopotamia”: *Journal of Near Eastern Studies* 32, 70–98.
- Hallo, W. W. – Steinkeller, P. 2002. „Sumerian Archival Documents”: W. W. Hallo (szerk.): *The Context of Scripture 3. Archival Documents from the Biblical World*. Leiden–Boston–Köln, 291–318.
- Heimpel, W. 1995. „Plow Animal Inspection Records from Ur III Girsu and Umma”: J. N. Postgate – M. A. Powell (szerk.): *Domestic Animals of Mesopotamia. Part II*. Bulletin on Sumerian Agriculture 8. Cambridge, 71–171.
- Kalla, G. 2012. „Házasság és házasságkötés az ókori Mezopotámiában”: *Ókor* 11/3, 18–24.
- Kang, Sh. T. 1972. *Sumerian Economic Texts from the Drehem Archive*. Sumerian and Akkadian Cuneiform Texts in the Collection of the World Heritage Museum of the University of Illinois 1. Urbana–Chicago–London.
- Lafont, B. 2000. „Les textes judiciaires sumériens”: F. Joannès (szerk.): *Rendre la justice en Mésopotamie. Archives judiciaires du Proche-Orient ancien (III – Ier millénaires avant J.-C.)*. Saint-Denis, 35–68.
- Microop, M. van de 1987. *Crafts in the Early Isin Period. A Study of the Isin Craft Archive from the Reigns of Išbi-Erra and Šu-Ilīšu*. Orientalia Lovaniensia Analecta 24. Leuven.
- Molina, M. 2000. *La ley más Antigua. Textos Legales Sumerios*. Barcelona.
- Molina, M. 2004. „Some Neo-Sumerian Legal Texts in the British Museum”: H. Waetzold (szerk.): *Von Sumer nach Ebla und Zurück. Festschrift Giovanni Pettinato zum 27. September 1999 gewidmet von Freunden, Kollegen und Schülern*. Heidelberger Studien zum Alten Orient 9. Heidelberg, 175–184.
- Molina, M. 2008. „New Ur III Court Records Concerning Slavery”: P. Michalowski (szerk.): *On the Third Dynasty of Ur. Studies in Honor of Marcel Sigris*. The Journal of Cuneiform Studies Supplemental Series 1. Boston, 125–143.
- Molina, M. 2013. „Court Officials at Umma in Ur III Times”: *Zeitschrift für Assyriologie* 103, 125–148.
- Nelson, R. C. 1976. *Pisan dub-ba Texts from the Sumerian Ur III Dynasty*. PhD dissertation. University of Minnesota.
- Oh'e, S. 1979. „On the Distinction between Lú-inim-ma and Lú-ki-inim-ma”: *Acta Sumerologica* 1, 69–84.
- Oh'e, S. 1980. „The Terms Lú ki-ba gub-ba an Lú mar-za ki-ba gub-ba in the Ur III Texts”: *Acta Sumerologica* 2, 126–140.
- Oh'e, S. 1983. „On the Function of the Maškim, I”: *Acta Sumerologica* 5, 113–126.
- Roth, M. T. 1995. *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Society of Biblical Literature. Writings from the Ancient World 6. Atlanta.
- Sallaberger, W. 1993. *Der kultische Kalender der Ur III-Zeit*. I–II. Untersuchungen zur Assyriologie und Vorderasiatischen 7. Berlin – New York.
- Sallaberger, W. 1999. „Ur III-Zeit”: P. Attinger – M. Wäfler (szerk.): *Mesopotamien. Akkade-Zeit und Ur III-Zeit*. Orbis Biblicus et Orientalis 160/III. Freiburg–Göttingen, 121–414.
- Sallaberger, W. 2008. „Der Eid im Gerichtserfahren im neusumerischen Umma”: P. Michalowski (szerk.): *On the Third Dynasty of Ur. Studies in Honor of Marcel Sigris*. The Journal of Cuneiform Studies Supplemental Series 1. Boston, 159–176.
- Sigris, M. 1995. „Some di til-la Tablets in the British Museum”: Z. Zevit et al. (szerk.): *Solving Riddles and Untying Knots. Biblical, Epigraphic, and Semitic Studies in Honor of Jonas C. Greenfield*. Winona Lake, 609–618.
- Sollberger, E. 1976. „Some Legal Documents of the Third Dynasty of Ur”: B. L. Eichler et al. (szerk.): *Kramer Anniversary Volume. Cuneiform Studies in Honor of Samuel Noah Kramer*. Alter Orient und Altes Testament 25. Neukirchen-Vluyn, 435–450.
- Steinkeller, P. 1989. *Sale Documents of the Ur-III-Period*. Freiburger Altorientalische Studien 17. Stuttgart.
- Steinkeller, P. 2013. „Corvée Labor in Ur III Times”: S. Garfinkle – M. Molina (szerk.): *From the 21st Century B.C. to the 21st Century A.D. Proceedings of the International Conference on Sumerian Studies Held in Madrid 22–24 July 2010*. Winona Lake, 347–424.
- Steinkeller, P. 2015. „Introduction. Labor in the Early States. An Early Mesopotamian Perspective”: P. Steinkeller – M. Hudson (szerk.): *Labor in the Ancient World. The International Scholars Conference on Ancient Near Eastern Economies 5*. Dresden, 1–36.
- Wells, B. 2005. „Law and Practice”: D. C. Snell (szerk.): *A Companion to the Ancient Near East*. Blackwell Companions to the Ancient World. Oxford, 199–211.
- Westbrook, R. 2005. „Judges in Cuneiform Sources”: A. Skaist – B. M. Levinson (szerk.): *Judge and Society in Antiquity. In Memoriam Dietz Otto Edzard*. Maarav 12/1–2. Rolling Hills Estates, 27–39.
- Westbrook, R. – Lafont, B. 2003. „Neo-Sumerian Period”: R. Westbrook (szerk.): *A History of Ancient Near Eastern Law*. Vol. I–II. Leiden–Boston, 183–226.
- Wilcke, C. 1985. „Familiengründung im alten Babylonien”: E. W. Müller (szerk.): *Geschlechtstreife und Legitimation zur Zeugung*. Freiburg–München, 213–317.
- Wilcke, C. 2014. „Gesetze in sumerischer Sprache”: N. Koslova et al. (szerk.): *Studies in Sumerian Language and Literature. Festschrift Joachim Krecher*. Babel und Bibel 8 – Orientalia et Classica 56. Winona Lake, 455–616.
- Winter, I. J. 1987. „Legitimization of Authority through Image and Legend. Seals Belonging to Officials in the Administrative Bureaucracy of the Ur III State”: R. D. Biggs – M. Gibson (szerk.): *The Organization of Power. Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East*. Studies in Ancient Oriental Civilization 46. Chicago, 69–116.
- Zólyomi G. 2017. „The Secret Life of Lu-Ningirsu, the Judge”: *Cuneiform Digital Library Bulletin* 2017:2. https://cdli.ucla.edu/pubs/cdlb/2017/cdlb2017_002.html

Vér Ádám (1979) az ELTE BTK adjunktusa, folyóiratunk szerkesztője. Fő kutatási területe az Újasszír Birodalom története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
A triumphus Asszíriában II. (2018/3)

Kyros és a Teispida-dinasztia

Vér Ádám

„Ha van uralkodó, akiről a történelem költői hangon emlékezik meg, akkor ez Kürosz, a perzsa birodalom alapítója; olvassuk csak el, hogyan írnak a héberek vagy a perzsák, Hérodotosz vagy Xenophón erről az isteni gyermekről, a népek meghódítójáról és törvényhozójáról. Xenophón, a nagy történetíró, akiben tanítója már elültette a Küropédia eszméjét, az ázsiai hadjáratokban való részvétele idején kétségkívül igaz értesüléseket gyűjtött róla, habár ezek a régóta elhalt Küroszról ázsiai módra azon a fennkölt, magasztaló hangon szóltak, amelyen a keleti népek szoktak beszélni királyaikról és hőseikről.”

Johann Gottfried Herder: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról*. XII. könyv, II. fejezet: Médek és perzsák¹

Mikor Herder a fenti sorokat papírra vetette, még csupán a klasszikus auktorok munkáira és a Biblia szövegére hagyatkozhatott Kyros uralkodásának történeti értékelésében. Több mint száz évvel később kerültek elő Mezopotámiából azok a szövegek, amelyek a Perzsa Birodalom alapítójáról más szempontú, kortárs beszámolóval szolgáltak. Ám ezen új források legtöbbször is elmondható, hogy – Herder szavaival élve – éppoly „költőiek”, tehát saját irodalmi hagyományukba ágyazott, tendenciózus szövegek, mint a görög történetírók munkái. Bár a Kyros uralkodása idején kialakult hatalmas birodalom félezer éven keresztül meghatározta az ismert világ (*oikumené*) történelmét, viszonylag kevés történeti adattal rendelkezünk személyéről, nem csodálkozhatunk tehát, hogy alakja köré a legendák sűrű hálója von burkot. Kített gyermek, aki a semmiből érkezvén mindent meghódít. Igazságos, szerény, megbocsátó, s ami tán a legfontosabb: az istenek kiválasztottja. Hogyan is lehetne másként? Hiszen húsz év leforgása alatt (Kr. e. 550–530) a perzsa seregek elfoglalták Médiát, Lydiát, az Újbabilóni Birodalmat, bekebelezték az Iráni Fennsík területét, és megalapozták a perzsa hódítást Közép-Ázsia irányába, lerakván így az alapját egy korábban sosem látott méretű és tartósságú világbirodalomnak.

A történész is ezekre a kérdésekre keresi a választ: hogyan sikerülhetett mindez, jószérivel a semmiből kiindulva, ilyen rövid idő alatt, illetve honnan volt meg a technológiai és intellektuális háttér ahhoz, hogy egy ekkora birodalmat kormányozzanak, vagy hogy létrehozzák Pasargadai palota- és kertkomplexumát?

A görög historiográfia e kérdésekre meglehetősen egyszerű megoldást kínál. Minden, ami perzsa, eredetileg méd volt. Ráadásul a méd javak és szokások átvétele rontotta meg a szilaj és férfias perzsákat, ez tehát a perzsa dekadencia oka – Strabón (XI. 13. 5, 9,10–11,20) és Platón (*Törvények* 694c–695a) egyaránt kiemelik, hogy Kyros fiait és azok utódait már méd szokások szerint képezték, nevelőik nők voltak és eunuchok. Hérodotosz (I. 126) szerint a kezdetben meglehetősen szegény perzsák motivációja hódításaikhoz a méd gazdagság megszerzése volt. Összegezve tehát, a klasszikus auktorok elbeszélései szerint a méd akkulturáció olyan sikeres volt, hogy az öltözködéstől kezdve az építészetten és a hadsereg felépítésén keresztül az udvari szokásokig és az elit neveléséig mindent a médektől vettek át a perzsák.²

Az elmúlt száz évben alig került elő új forrás Kyros uralkodására vonatkozóan, ennek ellenére az mégis a történeti kutatások fókuszában áll, sőt, az elmúlt évtizedekben az ókortudomány egyik legtöbbször tárgyalt témájává vált, hiszen, Pierre Briant szavaival élve, „minden történeti reflexió annak belátására vezet minket, hogy II. Kyros felemelkedése nemcsak kezdőpontja az első olyan területi birodalom létrejöttének, amely politikai egységbe olvasztotta az Égeikumtól az Indusig érő hatalmas területet, de ugyanakkor egy olyan hosszú fejlődési folyamat eredménye is volt egyben, melyre vonatkozóan csupán töredékes, hiányos és elszórt információkkal rendelkezünk”.³ Márpedig ez a történeti belátás teljes mértékben elmentmond a perzsa propaganda, a görög auctorok és a korai modern történetírás szemléletének; ugyanakkor jelzi, hogy az alátámasztására felhasználható források önmagukban nem kínálnak teljes történetet, és filológiai és régészeti aprómunkák sokaságára van szükség egy új narratíva kialakításához. Jelen tanulmányom áttekintés, amelyben megpróbálom bemutatni azokat a kérdésköröket és vitákat, amelyek új eredményeket, sokszor paradigmátikus változásokat hoztak Kyros uralkodásának történeti értékelésében.

Kyros korai évei a klasszikus auctorok műveiben

Hérodotos hosszú beszámolója a perzsák Kyros uralkodása előtti történetéről (I. 107–130) tulajdonképpen nem más, mint Kyros születésének, kiválasztottságának, megmenekülésének és hatalomra kerülésének legendája. Röviden összefoglalva: a médek királya, Astyagés jószalmot látott: Mandané nevű lánya testéből forrás fakadt, amely nemcsak fővárosát, Ekbatánát, hanem egész Ázsiát elborítja. Ettől az álomtól félve rangon alul házassítja ki a lányát és egy Kambysés nevű perzsához adja feleségül (I. 107). Kicsit később a király ismét álmodt: a lánya öléből szőlőtöke hajt ki, amely beárnyékolja egész Ázsiát. Ekkor dönt úgy, hogy a várandós lánya mellé öröket állít, a megszületendő gyermeket pedig egyik főemberével, Harpagossal akarja megöletni (I. 108). Harpagos tudván, hogy Astyagésnek nincs fia, és a jövő médi uralkodó minden bizonnyal Mandané valamelyik rokona lesz (I. 109), úgy dönt, hogy nem ő maga öli meg az időközben megszületett Kyrost, hanem a csecsemőt egy gulyásra bizza azzal, hogy tegye ki a gyermeket a vadonban. A gulyás átveszi az újszülöttet, hazatérve azonban megtudja, hogy távolléte alatt felesége halott gyermeket hozott a világra, ezért úgy döntenek, hogy a halva született gyermeket teszik ki a vadonban, Kyrost pedig felnevelik. A gulyás fiaként felcseperedő Kyros persze kitűnik kortársai közül, játékaik közben királlyá választják őt, s ő csakugyan pontosan úgy viselkedik, ahogy egy jó királynak viselkednie kell. Ez hamar konfliktushoz vezet az egyik médi előkelő csemetéjével, ami miatt a gulyást és gyermekét a király elé citálják. Itt kiderül minden, de Astyagés úgy gondolja, ha a gyerekek játékaik során már egyszer királlyá választották Kyrost, az álom jóslata immáron beteljesedett, nem kell megölnie unokáját, inkább a szülei után küldi őt a perzsákhoz. Nem bocsát meg azonban a parancsát megszegő Harpagosnak, akit lakomára hív, ahol saját megölt gyermekének húsát szolgálják fel neki (I. 119). Harpagos innentől kezdve mindent megtesz, hogy a médi előkelőket

titkon Astyagés ellen fordítsa, és ráveszi az időközben a perzsák királyává lett Kyrost is, hogy lázadjon fel a médi uralom ellen. Astyagés tudomást szerez Kyros és a perzsák lázadásáról, egybehívja a médi sereget és Harpagost nevezi ki annak vezéréül (I. 127). Innentől könnyen kitalálható a történet vége: Harpagos a teljes médi sereggel Kyros oldalára áll (I. 128), együtt elfoglalják Ekbatánát, és megdöntik a médi királyságot. Kyros átveszi a hatalmat, s ettől kezdve a perzsák uralkodnak Ázsiában.

Kyros eredettörténetének több variációja is megtalálható a klasszikus auctoroknál.⁴ Xenophón megismétli Hérodotos állítását, miszerint Kyros apja Kambysés, anyja pedig Astyagés Mandané nevű leánya (*Cyr.* I. 2, 1), azonban az ő beszámolójában feltűnik Astyagés fia, Kyaxarés is, aki megörökli atyjától a trónt. E változat szerint Kyros a médi udvarban cseperedik fel, feleségül veszi nagybátyja, Kyaxarés lányát, s hozományul megkapja az egész médi királyságot (*Cyr.* VIII. 5, 17–20).

Feltehetően Knidosi Ktésias elveszett, csupán más szerzők idézeteiből és utalásaiból ismert *Persika* című munkájából merít Justinos (I. 4, 7–10), aki nagyjából megismétli a hérodotosi történetet: Harpagos Astyagés parancsa ellenére sem öli meg a gyermeket, hanem a királyi gulya marhapásztorának adja át, hogy az tegye ki a vadonban, aki meg is teszi ezt. A gulyás felesége is gyermeknek ad életet ekkor, és mikor meghallja a csecsemő Kyros elpusztítására vonatkozó királyi parancsot, kéri a férjét, hogy hozza vissza a csecsemőt a vadonból. A gulyás egy szuka kutyát talál a gyermek mellett, aki emlőiből táplálja és megvédi Kyrost az erdei ragadozóktól.

Szintén Ktésiasra támaszkodva Nikolaos Damaskénos (FGrH 90 F 66.2–5) egy másik történetet ad elő, amiben Kyros szülei cseppet sem előkelő származásúak (apja útonálló, anyja kecskepásztor), s akik a „médi szokásoknak megfelelően” egy gazdag udvari embernek adják a gyermeket, aki felneveli, beprotezsálja a médi udvarba, majd főpohárnoki tisztségét örökül hagyja az ifjú Kyrosra, aki az udvarba hozatja szüleit, így megerősítve saját hatalmát. Mikor elég nagy befolyásra tesz szert, fellázad Astyagés ellen. Ktésias Phóthiosnál is fennmaradt beszámolója (FGrH 688 F9) szerint tehát Kyros nem volt Astyagés rokona, de miután legyőzte és elfogta a médi királyt, apjaként tisztelte őt. Astyagés lánya, aki ebben a változatban az Amytis nevet viseli, először a médi Spitamashoz ment feleségül, akit Kyros kivégeztetett, a megözvegyült Amytist pedig elvette feleségül. Ktésias ezen beszámolója szerint tehát Kyros ugyan nem vérségi leszármazottja a médi királyi ágának, de az ekbatánai udvarba érkező baktriai és a sagartiai követei azért hódoltak meg Kyrosnak, mert azt gondolták, hogy a médi királyi ág legitím örököse (Photius: *Bibliotheca* 72, 2).

A Kyros tényleges hatalomra kerülése után 100–150 évvel készült görög elbeszélések különbözőségük ellenére is számos közös vonást tartalmaznak: kiindulópontként mindegyik feltételezi egy, az ókori Keleten hegemon helyzetben lévő médi állam meglétét, amely egyszerre volt rendkívül gazdag és romlott. Feltételezik, hogy a perzsák a médek vazallusai voltak, és nagyon különböző életvitelt folytattak, mint a médek, sőt, éppen a médektől szerzett javaknak és a tőlük tanult szokásoknak köszönhetően megváltoztak maguk a perzsák is: Kyros emberei még minden tekintetben különböztek azoktól a perzsáktól, akik a görög szerzők kortársai voltak. Kyros személye egyszerre kapcsolódott a médi királyi családhoz és volt teljesen

kívülálló, gyermekkori „kalandjai” – jósálmok, kitett gyermek, állatok által táplált csecsemő – pedig a világ összes mitológiájában jól ismert toposzok, talán éppen ismerős mivoltuk által növelve a történetek hitelességét. Mindazonáltal a görög forrásokban szereplő információk közül több is alátámasztást nyert a 19–20. században előkerült ékirásos forrásokban szereplő adatokkal, ezért a modern történetírás sokáig a görög auktorok által felvázolt történet minden elemét elfogadta. E narratíva egyik sarokköve az egymást követő birodalmak történeti koncepciója.

A görög–római történeti hagyományban és Dániel könyvében is megjelenik a birodalmak egymásutánosságának gondolata, az ún. *translatio imperii*.⁶ Hérodotos (I. 95 és 130) és Ktésias (FGrH 688 F 1,5) kifejezetten említik az Asszír, Méd és Perzsa Birodalom sort, mint amelyek egész Ázsia felett uralkodtak,⁷ sőt történelemfelfogásuk középpontjában ezeknek a világbirodalmaknak a sorsa áll. A Dániel könyvének 2. és 7. fejezetében szereplő álomfejtések is ennek a hatalomváltás-koncepciónak a lenyomatai, Komoróczy Géza szavaival: „Dániel birodalom-jelképei szerint a történelem nem más, mint az egymást felváltó birodalmak sora. A jelképeknek Dániel próféta a szimbólumokhoz fűzött magyarázatában *expressis verbis* ezt az értelmezést adja.”⁸ Dánielnél már négy birodalommal találkozunk, amelyek közül az első világosan a Babilóni Birodalmat jelöli,⁹ a többieket csupán sejtethjük: a Méd, a Perzsa és a Makedón/Seleukida Birodalomról lehet szó. A koncepció tehát immáron négy államalakulatot foglal magában. Pompeius keleti hadjárataival megsemmisítette a Seleukida Birodalmat, s így az újabb hatalomváltással, Róma világbirodalomává válásával a felsorolásokban vagy a Méd és a Perzsa Birodalmak összevonása figyelhető meg – Josephus (*AJ X.* 10, 4) és Jeromos (*In Dan.* I. 2, 31 skk.) is Méd-Perzsa Királyságról beszél, megőrizve így a dánieli négyes felosztást –, vagy öt birodalom egymást váltó hatalmáról számolnak be, miként Aemilius Sura, aki a Kr. e. 1. században az Asszír – Média – Perzsa – Makedónia – Róma sorról ír,¹⁰ s a későbbi római szerzőknél rendre megjelenik ez a koncepció.¹¹

A Méd „Birodalom” történeti paradigmájának tarthatatlansága

A korai méd történelemről szóló írott forrásaink két fő csoportra oszthatók. Az egyik csoportot a médekkel szomszédos, fejlett írásos kultúrával rendelkező népek kortárs szövegei, tehát az asszír, urartui és babilóni királyfeliratok, krónikák és levelezések alkotják. A másik csoportba a klasszikus görög auktorok beszámolóit tartoznak, közülük is elsősorban Hérodotos, aki *A görög–perzsa háború* első könyvének 95–107. caputjában foglalkozik a korai méd történelemmel – ezt a részt hívjuk Méd történetnek, *Médikos Logos*nak. A médek és lydek közti háborúval foglalkozó részek az I. 16 és az I. 72–74.

A médekről szóló ékirásos források korántsem nyújtanak olyan egységes képet a méd történelemről, mint a hérodotosi elbeszélés. A számtalan királyfeliratból, krónikából és levélből, amelyek rendszerint csak érintőlegesen foglalkoznak a médekkel, nehéz összeállítani egy koherens narratívát, vagyis: megírni a médek történelmét. Hérodotos óta általános elfogadottságnak örvendett a médek egységes királyságba szervező-

désének és a Méd Birodalom létrejöttének történeti narratívája. A 19. század régészeti feltárásaival előkerült ékirásos archívumok adatai ezt a képet tovább erősítették. A méd nép azonosítása az akkád szövegekben szereplő *māt Māda*-val, az Asszír Birodalom bukása körüli méd szerepvállalás, Nabû-na’id sippari és babilóni feliratai mind egybevágtak a klasszikus auktorok által leírtakkal. Az ékirásos források feldolgozása közben azonban egyre több olyan adat került napvilágra, amely már nem illeszkedett a Hérodotos alapján meghatározott értelmezési keretbe, olyannyira, hogy a paradigmából kilógó adatok lassan szétfeszítették azt, és új értelmezési keret felállítására ösztönözték a kutatókat.

Ezen új értelmezési keret alapvető állítását a 2001 áprilisában Padovában rendezett, *Continuity of Empire (?)* című konferencia fogalmazta meg.¹² Az állítás röviden összefoglalva úgy hangzik, hogy Hérodotos *Médikos Logosa* és a klasszikus auktorok ezen elbeszélés nyomán született történetei a korai méd történelemről nem kezelhetők egyenértékűként az asszír és babilóni források információival. Hamis az az elképzelés, amely a négy egymást követő méd királyról, illetve a Méd Birodalom kialakulásáról szól. Ha a médekről, a méd történelemről vagy Médiáról akarunk érvényes kijelentéseket tenni, akkor az eseményekkel egyidejű ékirásos forrásoknak, valamint az elsődleges és másodlagos régészeti forrásoknak kell elsőbbséget kapniuk az új történeti narratívák kialakításánál.

Az első szkeptikus kérdést a Méd Birodalom létezésével kapcsolatban Heleen Sancisi-Weerdenburg tette fel 1988-ban.¹³ Ha a két birodalom, Babilónia és Média valóban határos volt egymással több mint ezer kilométeren és hatvan éven át (Kr. e. 610–550), hogyan lehetséges, hogy a babilóni források erről nem tesznek említést? *A Babilóni Krónika* két időszakban számol be a médekről, egyszer Asszíria bukása körül¹⁴ (Kr. e. 615–610), másodszer pedig Kr. e. 550 körül.¹⁵ A két említés között kéne lennie a két birodalom – békés vagy háborús – egymás mellett élésének, de erről a *Krónika* egyetlen sort sem ír.¹⁶

A kérdést legalaposabban Robert Rollinger¹⁷ járta körül, arra a konklúzióra jutva, hogy a *Babilóni Krónika* alapján nem állítható semmilyen egységes méd állam megléte. Abba az irányba, ahol a Méd Birodalomnak kellene lenni – Harrántól északra a Halystól a Zagroszig –, számos hadjáratot indítanak a babilóni uralkodók, de a hadjáratokról szóló híradások nem említik a médeket. Nabû-na’id a médek harráni jelenlétéről szóló feliratairól Rollinger megállapítja, hogy számos helyen ellentmondásban állnak Nabû-na’id más felirataival, valamint a *Babilóni Krónika* szövegével, és előbbieket keletkezését egyértelműen a politikai propagandához köti.¹⁸

Az Újbabilóni Birodalom idejéből való bibliai passzusok sem egy egységes Méd Birodalom meglétét mutatják. Mario Liverani bemutat három idézetet Jeremiás könyvéből,¹⁹ melyek közül kettőben a Septuaginta fordítóit – Liverani szerint a görög történeti tradícióktól áthatva – a héber szövegben szereplő „médek királyai” alak helyett a „méd király” egyes számú alakot használják, amely így került be a Vulgatába, és a modern bibliafordítások is legtöbbször ezt használják. Az alább olvasható magyar bibliafordítás (RÚF) a héber szöveg többes számú alakjait követi:

Jer. 51,27–28: *Tűzzetek ki hadijelvényeket a földön, fűjjátok meg a kürtöt a népek között! Indítsátok ellene a népeket, hívjátok ellene Ararát, Minni és Askenáz országait!*²⁰ *Nevezeteket ki összeírókat, vonultassátok fel a lovasságot, mint roppant sáskahadat!* ²¹*Indítsátok ellene a népeket, a médek királyait, helytartóit, minden elöljáróját és az uralmuk alatt álló egész földet!*

Jer. 51,25: *Hegyezzétek a nyilakat, készítsétek elő a pajzsokat! Fölindította az ÚR a méd királyok lelkét, mert azt akarja, hogy feldúlják Babilont. Bizony, az ÚR bosszúállása ez, bosszút áll templomáért.*

A harmadik szakaszban a „médek királyai” kifejezés megmaradt az összes fordításban:

Jer. 25,25: *Zimri összes királyának, Élám összes királyának és Média összes királyának...*

Jeremiás a Kr. e. 6. század elején így látta a Babilóni Birodalomtól északra elterülő térség politikai tagozottságát: Urartu, Mannaj, Szkíthia, Kimmerek, Elám és „a médek királyai”. És valóban, ha létezett volna a Hérodotosi elbeszélés alapján feltételezett hatalmas Méd Birodalom, ez lett volna az egyetlen formáció az ókori Kelet birodalmainak háromezer éves történetében, mely nem hagyott hátra egyetlen szöveges emléket és monumentális épületet sem, vagy legalább egy uralkodó ábrázolását.

Ugyanakkor ha nem is létezett egységes méd állam, és Média – bármit jelentsen is ez a terminus – politikailag ugyanolyan fragmentált volt is a Kr. e. 6. század első felében, mint amilyen töredezett hatalmi struktúrárt mutatott az újasszír kori szöveges forrásokban (Kr. e. 8–7. század),²¹ Umakištar/Kyaxarés harci tettei: Aššur (Kr. e. 614) elfoglalása saját csapataival, valamint Kalhu és Ninive (Kr. e. 612) bevétele a babilóni seregek támogatásával mégiscsak azt mutatja, hogy akkor és ott létezett egy, az adott viszonyok között rendkívül ütőképes hadsereg, amit médnek hívhatunk.²² Ekbatana Kyros általi elfoglalása (Kr. e. 553 vagy 550) volt annyira fontos hír, hogy bekerüljön a *Babilóni Krónikába*. Ezt a dilemmát – melyet hívhatuk „méd dilemmának” – járja körül nagyon alaposan Robert Rollinger legújabb írásában.²³

A történeti irodalom jelenlegi állása szerint egy Ekbatana (ma Hamadan) központú jelentősebb királysággal számolhatunk, mely többé-kevésbé dominanciát gyakorolt az Urartu, Elám és a Kaszpi-tenger közötti területek felett, tehát ellenőrizte a Középső-Zagrosz vidékét és az Iráni-fennsík északi részét. A királyság kialakulásában minden bizonnyal fontos szerepet játszott az Újasszír Birodalom iráni terjeszkedésével megjelenő adózási és katonai kényszer, és hogy a Középső-Zagrosz vidékén a korszak legfejlettebb adminisztrációjával bíró Asszír Birodalom tartományokat hozott létre, továbbá hogy a birodalmi adminisztráció szimbiotikus kapcsolatot alakított ki a helyi előkelőkkel, az ún. *bēl ālīkkal*.²⁴ Giovanni Lanfranchi fogalmazta meg legutóbb azt a feltételezést, hogy Umakištar minden bizonnyal asszír vazallus volt, ugyanúgy, ahogy a vele szövetségre lépő babilóni lázadó, Nabú-apal-ušur is.²⁵ Az asszír magterület pusztulását tehát nem külső inváziós erők, hanem az asszír hadsereg két függetlenségre törekvő he-

lyi vezetőjének csapatai okozták. Az egyikük a több évezredes múltra visszatekintő Babilónia városias civilizációjára és ennek adminisztratív hagyományára támaszkodva tovább tudta vinni az Asszír Birodalom programját, másikuk viszont az asszír fővárosok kifosztása után nem volt képes tartós területi birodalmat létrehozni.

Kérdés, hogy az Ekbatanai Királyság hatalmi rendszerét miként lehetne leírni.²⁶ Ha nem területi birodalom volt, akkor a hatalmát tartós szövetségi rendszerek által érvényesítő konföderációról volt-e szó, vagy egy-egy karizmatikus vezetője révén adott hadjáratra *ad hoc* szövetségeket kialakító predátorállamról? A történészek feltételezései leginkább e két változat között oszlanak meg.²⁷

Kyros családja és korai évei az ókori keleti forrásokban

A fent megfogalmazott történeti paradigmaváltásból szükségszerűen következik, hogy ha Kyros leszármazásáról kívánunk megtudni valamit, az ókori keleti források felé kell fordulnunk. A legelső ékirásos felirat, amit a 19. században megfejtettek, I. Dareios (Kr. e. 522–486) behisztuni felirata volt,²⁸ amely a Nagy Horászán út²⁹ mentén három nyelven (óperzsa, elámi, akkád) örökítette meg a király hatalomra kerülését és a lázadások leverését. Volt mit elmesélnie, hiszen máig tisztázatlan körülmények között szerezte meg a perzsa trónt, és uralkodásának első két évében folyamatosan háborúzott, hogy egyben tartsa a Kyros és Kambysés által létrehozott birodalmat. A közvetíteni kívánt politikai üzenet legfontosabb része azonban nem a győztes háborúk – vagy, ahogy ő fogalmaz, a lázadások leverésének – elbeszélése, hanem az, hogy a genealógia eszközével bizonyítsa legitím trónigényét. Dareios ugyanis nem volt Kyros leszármazottja, sőt tágabb családjának sem volt tagja. Feliratában így fogalmaz:

DB I § Én (vagyok) Dārayavauš (Dareios), a nagy király, a királyok királya, király Pársában, a tartományok királya, Vištāspa (Hystaspés) fia, Aršāma (Arsamés) unokája, Haxāmaniš (Achaimenés) leszármazottja.

2 § Kinyilvánítja Dārayavauš király: Az én apám Vištāspa, Vištāspa apja Aršāma, Aršāma apja Ariyāramna (Ariaramnés), Ariyāramna apja Caišpiš (Teispés), Caišpiš apja Haxāmaniš.

3 § Kinyilvánítja Dārayavauš király: Ezért neveznek bennünket Haxāmaniš leszármazottainak. Régtől fogva derekak vagyunk. Nemzetiségünk régtől fogva király volt.

4 § Kinyilvánítja Dārayavauš király: Nyolcan a nemzetiségünk közül korábban királyok voltak, én vagyok a kilencedik. Két ágon kilencen vagyunk királyok. (Harmatta János fordítása)

Dareios szokatlanul hosszan ismertett családfájában öt generációt halad visszafelé, nem szerepelnek azonban a felmenői között a Perzsa Birodalom korábbi királyai, csupán érintőlegesen: „Két ágon kilencen vagyunk királyok” – ez a szám csak Kyros, Kambysés és feltehetően Bardiya, Kambysés testvérének beszámításával jön ki, és a „két ág” finom utalás arra, hogy ő maga nem királyi elődei közvetlen leszármazottja.

Létezik két bizonytalan eredetű aranytábla, melyek állítólag Hamadánból kerültek elő 1950 előtt, az egyik Ariaramnés, a másik Arsamés óperzsa nyelvű feliratát tartalmazza.³⁰ Mindkét szöveg hozza a Dareios felirataiból jól ismert uralkodói címeiket (királyok királya stb.), és mindkét felirat főhőse Ahuramazda kiválasztottjának mondja magát, és egyben Perzsia (Pärsa) királyának. Pierre Briant elegánsan fogalmazza meg kételyeit e szövegek eredetiségével kapcsolatban,³¹ de a kutatás meghatározó filológusai egyértelmű hamisítványnak tartják az aranytáblákat.³² A behisztuni felirat természetesen nem hamisítvány, azonban szövegezése olyannyira tendenciózus, és a propaganda eszközeivel annyira erősen törekszik Dareios trónigényének jogosságát alátámasztani, hogy Kyros családi hátterének megismerésére nemigen alkalmas.

Az egyetlen szöveg, amelyben Kyros felmenőiről találunk információkat, a Babilón elfoglalása (Kr. e. 539) után készült akkád nyelvű felirat (Kyros agyaghenger-felirata³³), s ebben az alábbiak szerepelnek Kyros leszármazásával kapcsolatban:

„Én vagyok Kuraš (Kyros), a mindenség királya, a nagy király, erős király, Babilón királya, Sumer és Akkād királya, a négy világtáj királya, fia Kambuziának (Kambysés), a nagy királynak, Anšan királyának, unokája Kurašnak (Kyros), a nagy királynak, Anšan királyának, dédunokája (vagy: leszármazottja) Šišpišnek (Teispés), a nagy királynak, Anšan királyának.

A feliratban Kyros tehát három felmenőjét nevezi meg. Saját magát az asszír-babilóni hagyománynak megfelelő címekkel illeti, ősei pedig mind Anšan királyai voltak. Teispés – I. Kyros – I. Kambysés – II. (Nagy) Kyros (Kr. e. 559–530) – (II.) Kambysés (Kr. e. 530–522): ez volna hát a Teispida-dinasztia, amit az újabb szakirodalom már rendszerint megkülönböztet az Óperzsa Birodalom másik uralkodócsaládjától, az I. Dareiosszal induló Achaimenida-dinasztiától.³⁴

A persepolisi erőd archívumából került elő az I. Dareios 13. és 28. uralkodási éve közé keltezhető, PF 694 számú tábla, amin a király által kiutalt gabonafejadagok szerepelnek. A tábla érdekessége, hogy több helyen is szerepel rajta egy pecsét-henger-lenyomat (PFS 93*), aminek van egy rövid elámi nyelvű felirata is: „Kuraš, Anšanból, Šišbeš fia”³⁵ – tehát az anšani Kyros, Teispés fia.

1. kép. Az anšani Kyros, Teispés fiának pecsét-henger-lenyomata (PFS 93*)³⁶

Nem tudjuk, kinek a tulajdonában volt Persepolisban ez a pecsét-henger, de valószínűleg igen nagy presztízse lehetett, és hivatali pecsétként használták.³⁷ Maga a pecsét-henger sokkal korábban készült, mint az agyagtábla, amin lenyomata fennmaradt, az

újasszír ábrázolóművészettel mutatott ikonográfiai párhuzamok alapján Mark Garrison a Kr. e. 7. század második felére keltezi, s bár a pecsét-henger felirata elámi, ő úgy véli, nem szúzai termék, hanem keletebbre, a mai Fársz tartomány vidékén készíthették.³⁸ Az ellenségét lóhátról legázoló alakot a pecsét-henger feliratában szereplő Kyrosszal azonosíthatjuk, aki minden bizonnyal a Perzsa Birodalmat megalapító névrokonának nagyapja volt.

Van még egy fontos forrás, ami talán kapcsolatba hozható Kyros családjával. Aššur-bān-apli (Kr. e. 668–631) két feliratában is említ egy érdekes epizódot. Az asszír király Kr. e. 653-tól kezdődően több hadjáratban módszeresen prédálta fel Elám nyugati és központi részét, s Kr. e. 644/643-ban véghezvitt utolsó csapásával Elám fővárosát, Szúzáat is elpusztította. Két feliratában is említi, hogy valamikor ezt követően meghódoló követség érkezett hozzá az Elámtól keletre fekvő, messzi Parsumaš országból:

*Kuraš, Parsumaš királya értesülvén Elám felett aratott diadalomról és azokról a tettekről, amelyeket Aššur, Bēl és Nabū – a nagy istenek – segedelmével vittem véghez ott, s hogy Elám egészét özönvízként taroltam le, Arukkut, idősebb fiát, hogy engem szolgáljon, adójával együtt fővárosomba, Ninivébe küldte, uralmamért könyörgött.*³⁹

*Miután Aššur diadalmas fegyvere legyőzte és kiirtotta egész Elámot, Kurašt, Parsumaš királyát és Pišlumēt, Hudimeri királyát – távoli országok uralkodói ők, akik Elám túlsó oldalán élnek – elborítván az Aššur, Mulissu és az Arbēlai Istar iránti félelem, szorongani kezdtek. A béke és jószándék üzenetével követeik gazdag ajándékot hoztak nekem, lábamat megcsókolták.*⁴⁰

Az asszír királyfeliratok tanúsága szerint tehát, feltehetően Kr. e. 641 és 639 között, Parsumaš ország királya, Kuraš elküldte fiát Ninivébe, hogy az asszír udvarban szolgáljon. De vajon azonos-e ez a Kuraš az agyaghenger-feliraton és a persepolisi pecsét-henger-lenyomaton megjelenő Kurašsal, II. (Nagy) Kyros nagyapjával? A történelmi értékelések visszafogottak e kérdésben. Pierre Briant elsősorban kronológiai problémát említ,⁴¹ hiszen ha Kr. e. 639-ben a nagyapa már Parsumaš királya, unokája pedig Kr. e. 559-ben lép trónra, az anšani I. Kyros és fia, I. Kambysés uralkodásának együttes ideje legalább 80 év kellene legyen – ami ugyan nem kizárható, de két egymást követő ilyen hosszú uralkodási idő az ókori Kelet kronológiailag jól datálható dinasztiáiban ritkaságszámba megy.⁴² Mások szerint nem bizonyítható, hogy Parsumaš azonos volna Anšannal, és a két azonos nevű uralkodót (az anšani és a parsumaši Kurašt) két különböző ország királyának vélik.⁴³ S bár Matt Waters szerint a Parsumaš és Anšan nevek ugyanazt az államot jelölik,⁴⁴ és „a modern szakirodalomban általánosan elfogadott, hogy Nagy Kyros nagyapja (akkád szövegekben Kuraš), akit Kyros »Anšan királyának« nevez agyaghenger-feliratában, azonos személy Kyrosszal, Perzsia (akkád szövegekben Parsumaš) királyával, aki valamikor a Kr. e. 640-es évek végén követséget küld Aššur-bān-aplihoz”,⁴⁵ ő maga mégis inkább úgy tartja, hogy ez az azonosítás csábító lehetőség ugyan, de még nem tisztázott.⁴⁶ Jelen tanulmány szerzője nem tudja eldönteni ezt a kérdést, de fontosnak tartja megjegyezni, hogy Mark Garrison a persepolisi pecsét-lenyomat (amely az anšani Kurašt

ábrázolja) ikonográfiai elemzésekor nagyon erős asszír hatást feltételez,⁴⁷ a tárgy elkészültét pedig a Kr. e. 7. század második felére keltezi, s mindez nagyon is egybeesik azzal, hogy a parsumaši Kuraš behódolva a nagyhatalomnak, Kr. e. 640 körül egyik fiát az asszír udvarba küldi.

Az előző bekezdésekben többször előforduló történeti toponimák – Elám, Anšan, Parsumaš – talán némi magyarázatra szorulnak, s mivel kulcsszerepet kapnak a perzsa etnogenezis vitájában, érdemesnek tűnik alaposabban is körüljárni e fogalmakat.

Elám – Anšan – Parsumaš

A Kr. e. 3. évezredtől ismert a mezopotámiai szövegekből Elám állama, mely a mai Délnyugat-Irán két tartománya, Húzisztán és Fársz területén feküdt. A lapos, a tengerszint felett mindössze 80 méteren elterülő Húzisztáni síkság központja Szúza, a másik, hegyvidéki, 1600 méter magasan fekvő országrész központja Anšan (Tal-i Malyan) volt. A két központ néha külön politikát folytatott, de az elámi civilizáció gazdagságát és erejét ez a kettősség adta.⁴⁸ A Kr. e. 8–7. században Elám aktívan részt vett Mezopotámia politikai eseményeiben, és igyekezett minden erejével útját állni az Újasszír Birodalom babilóniai terjeszkedésének – gyakran sikerrel.⁴⁹ Erre a korszakra vonatkozó legfontosabb történeti forrásaink az asszír királyfeliratok és az asszír hivatalnokok levelezése, nem csodálkozhatunk hát azon, ha a belőlük kirajzolódó kép elég egyoldalú.

Az újasszír birodalmi expanzió a Zagrosz-hegység középső vidékén a Kr. e. 9. század közepén találkozott egy Parsua nevű területtel, mely a következő száz évben több asszír hadjáratnak is célpontjául szolgált, míg végül Kr. e. 744-ben asszír tartományt alakítottak ki itt, szintén Parsua néven. Ez a tartomány a birodalom fennállásának végéig egészen biztosan asszírok által ellenőrzött terület volt a Nagy Horászán út nyugati völgyrendszerében.⁵⁰ Kr. e. 708-ban azonban megjelenik az asszír forrásokban egy Parsumaš nevű terület is (ez a mai Fársz), mely soha nem tartozott az Asszír Birodalomhoz, és általában Elám szövetségeseként szerepel. Parsumaš (Fársz)⁵¹ megjelenése az asszír forrásokban tehát II. Šarrukīn uralkodásának idejére tehető (SAA 15, no. 129). Ekkor az Elám és Asszíria közötti ütközőállam, Ellipi trónharcaiban (Kr. e. 708–707) a két nagyhatalom fegyveres segítséget nyújtott a rivális trónkövetelőknek.⁵² A levél tanúsága szerint az elámi uralkodó Parsumaš területéről gyűjtött csapatokat az ellipi beavatkozáshoz. Mivel Parsua asszír tartomány ez időben stabil asszír ellenőrzés alatt állt, nehezen elképzelhető, hogy az utalás a zagroszi területre vonatkozna.⁵³ Kr. e. 691-ben a Halulê-folyó menti csata leírásában⁵⁴ ismét Elám szövetségeseként bukkan fel Parsumaš, s ez ugyanaz a terület, ahonnan Kr. e. 639-ben Kuraš király legidősebb fia, Arukku, mint ezt már korábban említettük, túszként érkezik Aššur-bān-aplihoz Ninivébe; a persepolisi erőd archívumszövegeiben ez a vidék szerepel Parsipként,⁵⁵ és Dareios felirataiban ez lesz majd Pārša (az óperzsa változatban szintén Parsip). A szakirodalom a zagroszi és a fárszi Parsua megkülönböztetése érdekében előbbire Parsuaként, utóbbira Parsumašként hivatkozik. Ez a distinkció azonban a modern tudomány vívmánya, asszír szövegekben időnként a zagroszi tartomány is szerepelhet Parsumašként.⁵⁶

A már említett királyfelirat a Halulê-folyó menti csatában az elámiak oldalán harcolók között azonban nem csupán Parsumašt említi meg, hanem Anšant, Ellipit és Pašerut is. Ez egyrészt arra világít rá, hogy Elám ekkor számos vazallussállammal rendelkezett, s befolyása elért a későbbi perzsa magterületre is, másrészt arra, hogy az asszírok ekkor Parsumašt és Anšant külön entitásként kezelték – s joggal bízhatunk abban, hogy az asszírok pontosan ismerték az ellenségüket,⁵⁷ és nem valami írónoki félreértésből fakadó redundáns megfogalmazással állunk szemben. Wouter Henkelman és Daniel Potts ezt a mai Fársz tartomány területén belüli két külön politikai entitást a későbbi idősakra is vonatkoztatják (lásd 43. jegyzet), s az ő meglátásuk szerint ezért nem lehetséges, hogy a persepolisi pecséthenger-lenyomaton és az Aššur-bān-apli-feliraton szereplő két Kuraš azonos személyt fedne.

Matt Waters azonban úgy érvel a kérdésben, hogy Tal-i Malyan lelőhelyén (ez Anšan város rommezője) nincs régészeti réteg a Kr. e. 1000 utáni idősakból, tehát Anšan említése az ezt követő idősakban nem tényleges politikai entitásra utal, hanem a Kr. e. 2. évezredben használt közép-elámi uralkodók címének – „Szúza és Anšan királya” – felelevenítésére, amire az első példa II. Šutruk-Nahunte (Kr. e. 717–699) feliratában⁵⁸ található, s innentől kezdve számos szúzai király címei között szerepel. A tényleges politikai alakulat ekkor már Parsumaš, ami az elámi király vazallusa ugyan, de külön állam. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy Tal-i Malyan lelőhelyén azért nem található a Kr. e. 1000 utáni korszakokból származó réteg, mert a tell tetejét egyszerűen elmosta az erózió, így régészetileg nem bizonyítható, hogy a település elhagyott volt a Kr. e. 8–6. században. Valamiért a Teispidák Anšan város királyainak hívták magukat (az akkád szövegekben a várost jelölő URU determinatívum található a helynév előtt) – furcsa volna, ha ezzel egy több száz éve elnéptelenedett rommezőre utaltak volna. Parsumaš viszont mindig az országot jelölő KUR determinatívummal kerül leírásra az akkád szövegekben, így elképzelhetőnek tartom, hogy a Kr. e. 7. század végére Parsumaš ország központjává az évezredek múlta visszatekintő Anšan városa vált.

Kik a perzsák? Az iráni–elámi akkulturáció

A tanulmány bevezetőjében feltett kérdésekre – miszerint hogyan sikerülhetett a semmiből érkező Kyrosnak húsz év alatt meghódítania a Közel-Kelet nagyobb részét, illetve honnan volt meg a technológiai és intellektuális háttere a hódításhoz és a birodalom kormányzásához – eddig csupán negatív választ adtunk: biztosnak tűnik, hogy nem a Méd „Birodalom” erőforrásainak és tapasztalatának kiaknázásából.

A válasz persze kézenfekvő: a szomszédos Elám volt az az évezredek kultúrában gyökerező városias civilizáció, amelynek gazdag írásbelisége, saját kifinomult adminisztratív hagyománya volt, így alkalmas lehetett a Kr. e. 1. évezred elején érkező iráni népesség akkulturációjára. Azonban Aššur-bān-apli utolsó, Kr. e. 644/643. évi Elám elleni hadjáratának leírása az ország teljes elpusztításáról tudósított: a királyfeliratok tanúsága szerint az asszírok nem csupán a főváros, Szúza, de az összes jelentősebb település elpusztítására is vették a fáradságot, s mindezt olyan brutális részletességgel írták le, ami miatt

sokáig tényként kezelték a történészek: Kr. e. 644 körül Elám elpusztult.

Az első, aki kétségeinek adott hangot Elám teljes pusztulásának koncepciójával kapcsolatban, Pierre Amiet volt,⁵⁹ majd Pierre de Miroscheidji ásatásai jelentettek bizonyosságot, aki Szúza feltárása során a régészeti leletanyagot Újelámi I. (kb. Kr. e. 1000–725/700) és Újelámi II. (kb. Kr. e. 725/700–520) rétegekre tudta elkülöníteni.⁶⁰ Az írott források újraértelmezésével pedig világossá vált, hogy az asszír pusztítás után is létezett egy életképes, Szúza központú elámi állam.

A *Babilóni Krónika* Kr. e. 626. évi bejegyzésében arról ad hírt, hogy a függetlenségét Asszíriával szemben frissen megfogalmazó Nabû-apal-uşur babilóni király visszazállította Szúzába az addig Uruk városában tárolt elámi kultuszszobrokat.⁶¹ Mivel nem rendelkezünk olyan információval, ami szerint Babilón akár ekkor, akár később kiterjesztette volna hatalmát Szúzára,⁶² valószínűnek tűnik, hogy a babilóni király tetteivel az asszír csapásból ébredező elámi államot kívánta megnyerni szövetségesül.

A szúzai Akropoliszon talált archívum elámi nyelvű adminisztratív szövegeit a Kr. e. 585–550 közötti időszakra lehet keltezni.⁶³ A 298 tábla alapján Szúza ebben az időszakban nagy forgalmú kereskedelmi és adminisztratív központ volt, igen kiterjedt, sajátosan elámi írásbeliséggel.⁶⁴

A Kr. e. 1. évezredi elámi szövegek nyelvészeti elemzését az elámi királyfeliratok kronológiájának pontosítása érdekében először François Vallat végezte el.⁶⁵ A legtöbb feliratot hátrahagyó Te(m)pti-Huban-Inšušinak szövegeiben Vallat számos olyan filológiai jellegzetességet vélt felfedezni, amelyek az imént említett szúzai Akropolisz-táblák szövegeit jellemzik (például logogrammak használata), s ezek alapján az újelámi feliratok belső kronológiáját radikálisan újraalkotta; a feliratok jelentős részét viszonylag későre, az asszír pusztítás utáni korszakra datálta.⁶⁶

A régészeti anyag is az asszír pusztítás korlátozott voltára és gyors regenerációra engednek következtetni. Az elámi gliptika ugrásszerű fejlődésére utalva a Kr. e. 625–585 közötti korszakot illetően több művészettörténész „elámi reneszánszról” beszél.⁶⁷ Elisabeth Carter terepbejárásai alapján az asszír csapás nem érte el Húzisztán és Fársz határterületét, és a Rám Hormuz síkságon két olyan nagyobb, városias települést (Tepe Bormí és Tal-i Gazír) is azonosított, amelyekben folyamatos volt a megtelepedés a Kr. e. 2. évezred közepétől a hellenisztikus korig.⁶⁸ Ez a vidék minden bizonnyal kulcsfontosságú lehetett az elámi és iráni kultúrák közötti interakcióban,⁶⁹ és ha Anšan város esetében a bizonyíték hiányát el is fogadjuk a hiány bizonyítékának, az elámi városi civilizáció kontinuos hagyománya minden bizonnyal elérhető maradt Fársz iráni népességének.

A következő jelentős szövegmennyiséget a persepolisi erőd archívuma adja. Az archívum szövegei Kr. e. 509 és 493 közé keltezhetők; többségükben adminisztratív táblákról van szó.⁷⁰ Fontos kiemelni, hogy még I. Dareios uralma alatt is a magterület (Fársz) adminisztrációjának nyelve az elámi volt.⁷¹ A persepolisi erőd archívumából előkerült szövegekben 26 nép nevét rögzítették, de ezek között nem szerepel az elámi, a „mi” konzekvensen a perzsát jelenti. Az írnokok közül azonban többen is nagyon magas szinten használták az elámi nyelvet, a szövegekben fellelhető névanyag 10%-a elámi nyelvi háttérrel

bír, és több elámi istenség kultuszának állami finanszírozásáról értesülünk. Ugyanakkor a Persepolisban letelepedő számos nép magával hozta saját isteneinek kultuszát is, azonban ezek nem részesültek állami támogatásban, az elámi istenségek ezek szerint „perzsának” számítottak. A szövegek alapján úgy tűnik, hogy nincs külön pantheonja az iráni és az elámi istenségeknek, a perzsa pantheonban ez a két elem egyesült. Az elámi nyelvet anyanyelvi szinten használó írnokok azonban kisebbségben voltak, és a persepolisi táblák többségét olyan, iráni nevet viselő írnokok szövegezték, akik második nyelvként tanulták az elámi nyelvet, annak morfológiáját és szintaxisát lépten-nyomon áthágták, voltaképp új dialektust hozva létre, az Achaimenida elámit – ez vált a Kr. e. 6. század végétől perzsa magterület adminisztrációjának nyelvévé.⁷²

A fentiek alapján arra következtethetünk, hogy Fársz területén zajlott le a perzsa nép etnogenezise.⁷³ Az iráni és elámi kultúrák ötvözte hozta létre azt a sajátos elegyet, amely a megfelelő történelmi pillanatban lehetővé tette Kyros számára az ismert világ meghódítását.

Kyros háborúi

Bár a világtörténelem egyik legnagyobb hódítójáról van szó, Kyros háborúinak számbavétele előtt meg kell jegyeznünk, hogy e hadjáratok kronológiájáról és pontos útvonaláról meglepően kevés információval rendelkezünk. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy a Teispida király feliratában a babilóni hagyományt követve nem számolt be hadi tetteiről, másrészt a klasszikus auktorok beszámolóí elsősorban e harcok legendás vagy leleményes epizódjait állítják elbeszélésük fókuszába, és sokkal jobban érdekli őket egy kétértelmű jóslat vagy egy ostromlott város védelmét biztosító folyó elterelése, mint a hadjárat útvonala.

A rekonstrukcióhoz felhasználható forrásaink legfontosabbika a *Babilóni Krónika*, azon belül is az ún. *Nabû-na'id Krónika*, mely a Kyrosszal kortárs babilóni királyról kapta a nevét, és az eseményeket annak bukásáig, Kr. e. 539-ig tárgyalja. A szöveg azonban nem magában áll, hanem egy héttagú sorozat részét képezi,⁷⁴ mely krónikák eredetileg valószínűleg többé-kevésbé végig lefedték a Kr. e. 747 és 539 közötti időszakot. Sajnos a sorozat legtöbb tagjából – így a *Nabû-na'id Krónikából* is – csupán egyetlen kézirat áll rendelkezésünkre, ezért ha ezeken a több részükön is romlott állapotban fennmaradt táblákon a szöveg egy szakasza kitörött, nincs párhuzamos szövegünk, amiből a kitörést rekonstruálni tudnánk. Jelen állapotban tehát közel sem teljes az általunk ismert krónika: így például a *Nabû-na'id Krónika* szövegét tartalmazó nagy méretű agyagtábla (BM 35382) bal fele teljesen hiányzik. Megjegyzendő továbbá, hogy e krónikasorozat rendkívül egységes képet mutat mind az írásképet, mind a szakkifejezések egységes lexikonát illetően, s mindebből arra következtethetünk, hogy a rendelkezésre álló feljegyzéseket Kr. e. 539-et követően, tehát már a perzsa uralom idején foglalták egységes szövegbe. Ez felveti azt a kérdést, hogy a végleges formába öntés során vajon történt-e változtatás a szövegezésben, meg kívánt-e felelni az aktuális politikai hatalom igényeinek az írnok. Az a tény, hogy a *Nabû-na'id Krónika* többször említi Kyros haditetteit, mint a babilóni királyéit, illetve hogy utóbbi személye szinte

végig negatív színben tűnik fel, mindenesetre óvatosságra kell intse az olvasót.

Feltehetően Kr. e. 550-ről az alábbi bejegyzés olvasható a krónikában:⁷⁵

⁷¹ [Hatodik év, ... Ištumegu (Astyagés) mozgó]sította seregét, és Kuraš (Kyros), Anšan királya ellen vonult, hogy legyőzze (őt).

² Serege fellázadt Ištumegu ellen, elfogták őt, és [átadták] Kurašnak.

³ Kuraš Agamtanuba (Ekbatana), a királyi városba <vonult>. Ezüstöt, aranyat, (minden) értéket és vagyont,

⁴ amit zsákmányként Agamtanuból elhozott, Anšanba vitt. A sereg javait [...]

A korábbi évekről nagyon töredékes információk maradtak csak meg a táblán, nem tudhatjuk tehát, hogy milyen előzménye volt ennek a konfliktusnak. Mivel a korábbi bejegyzéseknél és itt is kitörött a dátumformula, arra, hogy Nabû-na'id uralkodásának hatodik évére keltezhető ez az esemény, csak onnan következtethetünk, hogy a végig jó állapotban megmaradt következő szakasz a király hetedik éve, ám egyáltalán nem biztos, hogy minden évről készült feljegyzés.

A krónika bejegyzése sok tekintetben összecseng a klasszikus auktorok beszámolóival: Astyagés megtámadta Kyrost, a méd sereg fellázadt és átállt a perzsa király oldalára, és Astyagés királyságának Ekbatana volt a fővárosa, ahonnan Kyros elvitte a kincstárát.

Felmerül a kérdés, hogy mi történt Elámmal, amely – már csak fekvéséből adódóan is – Anšan és Ekbatana konfliktusában mindenképpen érintett kellett legyen. Szűzában a helyi királyfeliratok alapján ekkor II. Šilhak-Inšušinak vagy fia, Te(m)pti-Huban-Inšušinak uralkodott, s utóbbi – akinek uralkodását Jan Tavernier Kr. e. 550 és 530 közé helyezi⁷⁶ – az elámi királyok közül messze a legtöbb feliratot hagyta hátra, összesen hatot.⁷⁷ E feliratokban sehol nem nevezi magát (sem elámi, sem szúzai) királynak, ugyanakkor számos monumentális építkezésről beszámol, és a régészeti adatok is azt támasztják alá, hogy Szúza ekkor virágkorát élte. Mint majd látni fogjuk, Kyros Kr. e. 539-ben Opis (akkád szövegben Upû) városánál ütközött meg az elé vonuló babilóni sereggel. Opis a Tigris folyó keleti partján fekszik, a Dijála-folyó torkalátánál. Ebből arra következtethetünk, hogy Kyros nem Szúza felől közelítette meg Babilóniát, hanem jóval északabbra, a Nagy Horászán úton kelt át a Zagrosz-hegységen, s onnan ereszkedett le a Dijála völgyében, s mivel ez egy jóval kényelmetlenebb és hosszabb útvonal Anšanból, erre oka kellett legyen. Mindezek alapján azt tartom valószínűnek, hogy Szúza bizonyos mértékben megőrizhette függetlenségét Kyros uralkodása idején. Nem perzsa helytartó, hanem a helyi királyi család leszármazottja vezethette az államot, még ha a királyi címet nem is használhatta többé.⁷⁸

A *Babilóni Krónika* következő Kyrost említő bejegyzése Nabû-na'id 9. uralkodási évére, Kr. e. 547-re esik.⁷⁹

⁸¹⁵ Nisannu (I.) hónapban Kuraš, Parsu királya mozgósította seregét.

¹⁶ Arbéla alatt átkelt a Tigrisen. Ijjar (II.) hónapban KUR. 'X.X.'-[X] [ellen vonult].

¹⁷ Megölte királyát, elvitte vagyonát, saját helyőrségét telepítette oda.

¹⁸ Ezután a király és a helyőrség ott maradt.

E bejegyzés első két sora rengeteg vitára adott okot. Az első sor második felében Kuraš nem Anšan, hanem – egyedüli szövetségként – Parsu királyaként szerepel. Ezzel kapcsolatban többen is⁸⁰ megfogalmazták azon véleményüket, hogy ez az uralkodói megnevezés a krónika szövegének későbbi – feltételezésük szerint I. Dareios trónralépését követő időszakban készült – redakciójának eredményeként került a szövegbe. Ha ezt nem fogadjuk el – mondván, hogy nyilván a *Babilóni Krónika* többi részét is érintenie kellett ennek a redakciónak, miért épp itt gondolták volna becsempészni Perzsia nevét? –, akkor arra kell jutnunk, hogy a krónika fogalmazói számára Anšan és Parsu/Parsa ekkor már csereszabatos megnevezések.

A második sorban az „Arbéla alatt átkelt a Tigrisen” tagmondatot olvashatjuk, amivel kapcsolatban érdemes megjegyeznünk, hogy Arbéla (a mai Erbil) nem a Tigris partján fekszik, hanem a folyótól légvonalban is 70 kilométerre; a délebbre fekvő gázló – az ekkorra már feltehetően romváros – Aššur, amely mai közúton is kb. 130 kilométer távolságra van Arbélától. Egy ókori hadseregnek ez négy napos menet – ám ez a tény önmagában nem ad okot a vitára, csupán a babilóni írnokok tájékozatlanságára utal, vagy arra, hogy semmiképpen nem akarták leírni a rossz emléké Aššur nevét. A második sor második felében azonban megjelenik Kyros hadjáratának célpontja, és éppen a legfontosabb szakaszon – ahol az ország neve szerepel – nagyon töredékes a szöveg. A Hérodotosi elbeszélés ismert volt a szöveggel foglalkozó assziriológusok számára is – Ekbatana elfoglalása után Kyros a lyd Kroisos ellen harcolt, és elfoglalta fővárosát, Sardeist (I. 76–84) –, és ez meglátszik a szöveg helyi rekonstrukciójára tett javaslatokon is. A sor végén, a kitörés előtt még tisztán kivehető egy KUR (𐎠) jel – a mezopotámiai ékírásban ez a determinatívuma az országnévnek, tehát arra utal, hogy az utána következő név egy ország neve. Ez után egy vagy két ékjel töredéke látható, a sor vége pedig teljesen kitört, de az ige a krónika szövegének standardizált volta miatt könnyen kitalálható: „vonult”. De mi lehetett a hadjárat célja? A táblával foglalkozó filológusok sokáig Lydiát gondolták kézenfekvőnek, ami akkádul Luddu,⁸¹ ugyanakkor a táblát legutóbb kollacionáló Joachim Oelsner csupán egy U₂ (𐎢) jelet tartott kivehetőnek.⁸²

Ha hátrébb lépünk egyet az ékírásos filológia problémáitól, és egyben próbáljuk meg a szakaszt értelmezni, rögtön feltűnhet, hogy Arbéla és Lydia nagyon messze esik egymástól,⁸³ és Luddu mint a hadjárat célja rekonstruálásával valami olyasmi állítást kapunk, mint ha egy 19. századi krónikás azt írná: „Napoleon Köln alatt átkelt a Rajnán, majd elfoglalta Moszkvát.” Valószínűbbnek tűnik tehát, hogy Oelsner javaslatát elfogadva egy U-val kezdődő ország volt a hadjárat célja, s ez esetben kézenfekvő volna feltételezni, hogy Kyros Kr. e. 547-ben az Arbélához sokkal közelebb fekvő Urartut (babilóni szövegben Uraštu, mindig U₂ jellel írva) hódította meg, megnyitva ezáltal az utat Anatólia belső és nyugati fele irányába, és nem Lydiát foglalta el ekkor.⁸⁴ Uralkodása során Kyros természetesen elfoglalta Lydiát – hadvezérei pedig hódoltatták Ióniát –, ám hogy erre mikor került sor, nem tudjuk.

Kyros következő, jól datálható hadjárata Babilónia meghódítása volt, amelyről a *Babilóni Krónika* ezt írja:

^{iii.5°-18°} [A 17. évben, Nisannu (I.) hónapban] Nabû [elment] Borsippából és részt vett [Bél] felvonulásában. [Bél kiment a városból.] Tebet hónapban a király belépett az Eturkalama templomba. A templomban bor libatiót hajtott végre [...] Bél kiment a városból. Az újévi fesztivál (akītu) a hagyományoknak megfelelően zajlott. [...] hónapban [...] és Marad város istenei, Zababa isten és Kiš városának többi istene, Ninlil [és] Hursag-kalama város többi [istene] beléptek Babilónba. Elul hónap végéig Akkād istenei [...] Isin városától északra és délre (szó szerint: „a felsőbb és az alsóbb folyásról”) beléptek Babilónba. Borsippa, Kutha és Sippar városok istenei nem mentek (Babilónba). Tašritu (VII.) hónapban Kuraš megütközött Akkād seregével Opis (Upū) városánál a Tigris folyó partján, Akkād hadinépe vereséget szenvedett. Felkoncolta és lemészárolta a (város) lakosságát. 14-én elfoglalta Sippar városát, nehézség (ellenállás?) nélkül. Nabû-na'id elmenekült. 16-án a gutiumi Ugbaru Kuraš seregével harc nélkül bevonult Babilón városába. Később előkerült Nabû-na'id és Babilónba vitték. A hónap végéig a gutiumi pajzshordozók körbevették az Esagila templom kapuit, de a kultusz nem szakadt meg sem az Esagilában, sem más templomokban, és egyetlen ünnep sem maradt el. Arahsamnu (VIII.) hónap harmadik napján Kuraš bevonult Babilónba. A [...] megtöltötték előtte. Béke volt a városban, és Kuraš egész Babilóniában békét hirdetett. Gubarut kinevezte a helytartók helytartójának. Kislimu (IX.) és Addaru (XII.) között azok az istenek, akiket Nabû-na'id Babilónba vitetett, visszatértek szentélyeikbe. Arahsamnu (VIII.) hónap 11. napjának éjjelén Ugbaru meghalt. [...] hónapban a királyné meghalt. Addaru (XII.) hónap 27. napjától Nisannu (I.) hónap 3. napjáig gyász volt Akkādban. Minden lakos eltakarta a fejét. (Nissanu) negyedikén Kambuzia, Kuraš fia belépett az Eningidar-kalama-summu templomba, Nabû jogar-hivatalnokától (megkapta) az ország jogarát. Kuraš elámi viseletben lépett be (a templomba), (és) megérintette Nabû kezét. Lándzsákat és tegezeket vittek a koronaherceggel az udvarra. Nabû templomból visszatért(ek) az Esagilába. Bēlnek és [...] fiának (mutatott be) italáldozatot.⁸⁵

A két nagyhatalom, Babilónia és Perzsia összecsapásának elkerülhetetlensége feltehetően egy ideje már minden kortárs szemlélő számára világos volt. A történeti szakirodalom gyakran Nabû-na'id szemére veti, hogy uralkodása második szakaszában tíz évet töltött Arábiában (Kr. e. 553–543), a Téma-oázisban, éppen akkor, amikor Ekbatana elfoglalása nyomán egy fenyegető új nagyhatalom született Babilónia szomszédjában. Továbbá azt is, hogy éppen ebben az időszakban jutott eszébe, hogy kiélje vallási hóbortjait, és Marduk istennek a mezopotámiai pantheonban betöltött vezető szerepét megkérdőjelezve a harráni Sîn holdisten kultuszát erősítse – vallási szempontok mentén megosztva ezzel birodalmát és maga ellen hangolva Babilón népet. Babilón bukása felől nézvést e kritikák érthetőek, azonban nehezen tudnám elképzelni, hogy Nabû-na'id az arábiai terjeszkedéssel és a birodalmában rendkívül népszerű Holdisten promotálásával ne éppen Babilónia erejét kívánta

volna növelni a Kyrosszal szembeni harcra készülve⁸⁶ – tudjuk, sikertelenül. Szintén a háborús előkészületek részének tekinthetjük, hogy a krónika szövege szerint a vidéki kultuszközpontokból a fővárosba szállították az istenszobrokat.

A perzsa támadás gyors volt, néhány hét alatt romba döntötte a Babilóni Birodalmat. Kyros feltehetően a Nagy Horászán úton kelt át a Zagroszon, majd a Dijálá völgyében vonult dél felé – éppen azon a területen, aminek babilóni helytartója, Ugbaru már a perzsák oldalán harcolt –, a Tigris keleti partján. Opisnál döntő ütközetet vívtak a seregek, a legyőzött város lakosságát pedig a perzsák lemészárolták. E brutális tettel minden további ellenállást letörtek, Kr. e. 539. október 10-én harc nélkül foglalták el Sippart, majd két nappal később Ugbaru a perzsa csapatok élén bemasírozott Babilónba, és a város stratégiaileg fontos pontjain saját embereit állomásoztatta. Nabû-na'id elfogása után, október 29-én ünnepélyes keretek között maga Kyros is bevonult a fővárosba. Béróssos szerint a legyőzött ellenfelet, az akkor már nyolcvanéves Nabû-na'idot nagylelkűen fogadta.⁸⁷ Ahelyett, hogy kivégeztette volna, Babilónból a hegyvidéki Kermaniába (ma Kerman, Iránban) küldte, ahol békében tölthette hátralévő napjait. Ez a fajta nagylelkűség Kyros „védjegye”, hiszen a görög auktorok beszámolóit szerint hasonlóképpen járt el az általa legyőzött méd uralkodóval, Astyagésszel és Lydia legyőzött királyával, Kroissossal is. Megjegyzendő azonban, hogy ez a fajta megbocsátó viselkedés nem újdonság az ókori Keleten, a legyőzött uralkodókat gyakran „látták vendégül” életük végéig a birodalmi központokban, hogy mást ne említsünk, Jehójakin, Júda egyik utolsó királya is Babilónban élt a fiaival, s állami ellátásban részesült.⁸⁸

Babilónia és az Euphratésen túli területek irányításával Kyros Gubarut bízta meg, aki még Kambysés uralkodása idején is betöltötte ezt a hivatalt.⁸⁹ Ugbaru tábornok és a királyné halála miatt gyászhetet tartottak az év végén, majd a *Babilóni Krónika* szövegének utolsó jelenetében Kambysést apja jelenlétében beiktatják babilóni koronahercegnek az újévi akītu-ünnepség során. Ez idő tájt született Kyros egyetlen királyfelirata, mely a babilóni hagyományoknak megfelelően készült, és egy agyaghengeren maradt fenn.

Kyros agyaghenger-felirata

Maga Kyros agyaghengere (cilinder) egy hordó formájú, 28 cm hosszú, szélein 8 cm átmérőjű, részben sérült égetett agyagtárgy.

A rajta található 45 soros, az akkád nyelv babilóni dialektusában szövegezett felirat nem maradt meg teljes egészében. Az ilyen típusú agyaghenger-feliratok készítése és különböző építkezésekkor az alapokba történő elhelyezése ekkor már két évezredes múltra tekintett vissza Babilóniában. Az agyaghengert a Hormuz Rassam vezette ásatás során 1879-ben tárták fel Babilón Amran-domb nevű területén – ez a templomkörzet –, és 1880-ban került a British Museum gyűjteményébe.⁹⁰ Ugyanakkor Jonathan Taylor megfigyelését⁹¹ követve elfogadhatjuk, hogy Kyros agyaghengerét Babilón Imgur-Enlil nevű városfalának újjáépítésekor helyezték az alapokba, és csak később került megtalálási helyére – s nagyon valószínű, hogy az újjáépített falszakaszban Kyros hasonló agyaghenger-feliratai-

2. kép. Kyros agyaghenger-felirata (BM 90920) (forrás: Wikipedia Commons)

nak tucatjait helyezték el, jelenleg azonban csupán ez az egy példány áll rendelkezésünkre.⁹²

Ezek az „építési feliratok” a műfaj kialakulásakor az uralkodó nevét, címeit és az építkezés menetét írták le, idővel azonban egyre hosszabb szakaszokban az adott uralkodó hadjáratairól és más tetteiről is beszámoltak. Bár a henger- és prizma-feliratokat különböző monumentális épületek alapjaiba helyezték, a feliratok másolatait tartalmazó agyagtáblákat archiválták, és így a kortárs írnokok tanulmányozhatták e szövegeket.⁹³ Kyros agyaghenger-feliratának éppen egy ilyen másolatát azonosította bő egy évtizeddel ezelőtt Wilfred Lambert és Irving Finkel a British Museum táblái között.⁹⁴ Kyros szövegét tehát lemásolták, olvasták, valószínűleg más hordozókra – sztélekre, szobrokra vagy domborművekre – is felírták, sőt, más feliratokhoz hasonlóan akár a Babilón népe által beszélt arámi nyelvre is lefordították, amint azt például I. Dareios behisztuni feliratáról tudjuk⁹⁵ – röviden, a felirat közismert volt.

Kyros agyaghenger-felirata magyarul Harmatta János tolmácsolásában olvasható az *Ókori keleti történeti chrestomathia*-ban, azonban az 1965-ben készült fordítás egyrészt nem használhatta sem a Yale Egyetem gyűjteményébe került töredék szövegét, sem a British Museum tábláin fennmaradt változatokat (vö. 92. és 94. jegyzetekkel), másrészt olyan, a szakirodalomban azóta tételesen elutasított rekonstrukciókkal élt némely kitörött szöveghelyen (például a 30. sorban szerepel fordításában Jeruzsálem), amely a hatvanas évek közepén még több szaktekintély által is támogatott volt. Így talán érthető, miért tartom szükségesnek a tanulmány lezárásaként e rendkívül sokat tárgyalt felirat új magyar fordítását közreadni, mely bár nyelvi megformáltságában talán elmaradt a

Harmatta-féle fordítástól, filológiailag mégis pontosabb, teljesebb szöveget ad.

- (1) *[Mikor Marduk], a mennyek és a föld királya [...alá] vetette*
- (2) *[... aki] elpusztította haragjában [...a négy] világtáját*
- (3) *[...] haragjára [...] és az ő nagyszerű szívének [beleegyezése nélkül] egy méltatlan embert neveztek ki országának élére.⁹⁶*
- (4) *[...] vetett ki rájuk.⁹⁷*
- (5) *Az Esagila hamisítványát elké[szítvén ...] Urban és más szentélyekben*
- (6) *nem megfelelő rituális gyakorlatot (vezetett be), az áldozatokat helytelenül (mutatták be) [...]. Nem félte (Marduk haragját), orcátlanul beszélt minden nap. Bűne,*
- (7) *hogy beszüntette az áldozati felajánlások rendszerét, beavatkozott a rítusokba [...] felállította a szentélyekben; bensőjéből a Marduk iránti tisztelet teljes mértékben eltávozott.*
- (8) *Nap mint nap (egyre több) gonoszságot követett el (Marduk) városa ellen; a népet igába fogva pusztította, melyből nem volt menekvés.*
- (9) *Sirámuakat meghallván az istenek Enlilje (Marduk) rettentő haragra gerjedt, [és ... mivel Nabû-na'id megsértette] a területét, az ott élő istenek elhagyták lakhelyüket.*
- (10) *Tovább növelve Marduk haragját, (Nabû-na'id) az istenek (kultuszszobrait) lakhelyeikről Babilónba hurcolta. Ám Marduk, az is[tenek magasztos Enlilje] megenyhült, s [...] azokat a városokat, melyekben lakhelyük romokban állt.*

(11) Döntésre jutott, s kegyesen fordult Šumer és Akkād népe felé, kik addigra, mintha holtak volnának, olyanná váltak. (Marduk) átkutatta az összes országot, (alaposan) megvizsgálta őket,
 (12) egy igazságos fejedelmet keresvén, kinek hatalma szívének kedves. (Végül) megragadta Kurašnak (Kyros), Anšan királyának kezét, nevéen szólította, s az egész világhatalom királyának nevezte őt.
 (13) (Marduk Kuraš) lábához hajlított Gutiumot és az összes ummān-mandát.⁹⁸ S a fekete fejűek minden népe felett, kiket kezére adott,
 (14) (Kuraš) igazságosan⁹⁹ uralkodott. Marduk, a nagy úr, ki gondot visel népére, örömmel tekintett jó cselekedeteire és igazságos szívére.
 (15) Utasította, hogy városába, Babilónba vonuljon. A Tintirbe¹⁰⁰ futó útra irányította őt, s mint barát és útitárs haladt az oldalán.
 (16) Hatalmas serege, melyet megszámlálni – akár csak a folyó vizét – nem lehet, mögöttük vonult a fegyverekkel.
 (17) (Marduk) harc és csata nélkül segítette a városába jutni (Kurašt), Babilónt megmentette az elnyomástól. Nabû-na'idot, a királyt, ki nem tisztelte őt, (Kuraš) kezére adta.
 (18) Leborult (Kuraš) előtt Babilón egész népe, Šumer és Akkād minden lakója, hercegek és helytartók csókolták a lábát, örültek uralmának, ragyogott az arcuk.
 (19) „Az úr, aki segítségével élővé lettek a holtak, ki a nyomorúság és elnyomás idején mindenkin segített!” – így ünnepezték őt, áldották a nevét.
 (20) Én vagyok Kuraš, a mindenség királya, a nagy király, erős király, Babilón királya, Šumer és Akkād királya, a négy világtáj királya,
 (21) fia Kambuzianak (Kambysés), a nagy királynak, Anšan¹⁰¹ királyának, unokája Kurašnak, a nagy királynak, Anšan királyának, dedunokája (vagy leszármazottja) Šišpišnek (Teispés), a nagy királynak, Anšan királyának.
 (22) A királyság ősi sarja (vagyok), kinek uralkodását Bēl¹⁰² és Nabû kedveli, akinek királysága a szívük számára kedves. Mikor Babilón városába békében bevonultam
 (23) öröm és ujjongás közepette, a királyi palotába helyeztem uralmam lakhelyét. Marduk, a nagy úr sorsomul adta széles szívembe Babilón szeretetét, s én nap mint nap gondoskodom tiszteletéről.
 (24) Hatalmas seregem békésen vonult végig Babilón városán, nem hagytam, hogy bárki megijedjen Šumer és Akkād (népéből).
 (25) Babilón és valamennyi szentélyének jólétéről gondoskodtam. A város népének [...], akiket (Nabû-na'id) az istenek akarata ellenére hajtott igába,
 (26) menedéket nyújtottam, szolgásgukból felszabadítottam őket. Marduk örült a [jó] cselekedeteimnek,
 (27) (és) kegyesen megáldott engem, Kurašt, a királyt, aki az ő híve, és Kambuziát, saját fiamat, valamint egész seregemet; békében és boldogan vonultunk előtte.
 (28) Fenséges [parancsára] valamennyi trónon ülő király,
 (29) kik távoli országokban élnek az Alsó- és a Felső-tenger közt, s éppúgy a sátorlakó királyai Amurrunak, mind
 (30) elhozták nehéz adójukat Babilónba, lábamat megcsókolták. [Ninivétől]¹⁰³ Aššurig és Szúzaiig,

(31) Akkād-ig és Ešnunnáig, Zabbānig, Mēturnáig és Dērig, egészen Gutium földjéig a Tigris túlsópartján fekvő szent városokba, melyek már rég óta romokban hevertek,
 (32) visszavittem az isteneket, melyeknek korábban ott állt lakhelyük, s ezután is ott fognak lakni, továbbá a népüket is összegyűjtöttem és visszavittem őket.
 (33) Šumer és Akkād országának isteneit, akiket Nabû-na'id az istenek urának haragjára Babilónba hurcolt, Marduk, a nagy úr parancsára
 (34) hagytam, hogy szeretett templomaikban lakjanak. Valamennyi istenség, melyet visszavittem,
 (35) kérje Bēl és Nabû, hogy legyen hosszú életem, s e szavakkal szóljanak érdekeimben: „Ami Kurašt, a téged tisztelő királyt, valamint fiát, Kambuziát illeti,
 (36) [örizd meg életük!] Ők legyenek, kik ellátják szentélyeink még hosszú évekig!” Babilón minden lakója áldja uralmamot, s én gondoskodom az egész ország békéjéről.
 (37) [... egy ljbával, két kacsával és 10 gerlével (megemelttem a Marduk áldozatára korábban rendelt) libák, kacsák és gerlék számát.
 (38) [...] elrendeltem, hogy minden nap vigyék a (templomba). Ami az Imgur-Enlilt, Babilón nagy falát illeti, védelmi képességét megnöveltem.
 (39) [...] A csatorna partján az égetett téglából készült rakpartot, melynek építését egy korábbi király nem fejezte be,
 (40) [...] mely nem érte körül az egész várost], melynek építési munkáját egy korábbi király nem fejezte be, (mert) országának csapatait [...] Babilón városába,
 (41) [...] aszfaltból és égetett téglából megépítettem, felújítottam és építését befejeztem.
 (42) [...] cédrusból készült] hatalmas, bronzal borított [kapuzárványokat], melyeknek pántjai ércből készültek – ilyeneket állítottam minden kapu helyére.
 (43) [...] (az építés közben) megtaláltam feliratát Aššur-bān-aplinak,¹⁰⁴ korábbi királynak,
 (44–45) [tisztelettel bántam vele, s visszahelyeztem] helyére [saját felirattal együtt]. Marduk, nagy úr! Ajándékozz [nekem] [hosszú életet, ... tedd hosszúvá uralmamot! Legyek én a király], ki szívednek örökké kedves!

Kyros agyaghenger-felirata azzal a céllal íródott, hogy megindokolja, miért vesztette el a korábbi babilóni király a hatalmát, s miért legitim Kyros uralkodása. A szöveg válasza az, hogy Nabû-na'id számos alkalommal vétett Babilón kiváltságai, a kultuszok hagyománya, s így maga a főisten, Marduk ellen. Az istenség elfordult tőle, és kiválasztotta Kyrost, hogy megdöntse a bűnös király hatalmát, és Marduk számára kedves uralmat gyakoroljon Babilóniában. Ez az érvelés mélyen gyökerezik a mezopotámiai hagyományban, számos példát találhatunk rá a babilóni és asszír uralkodók történetében.¹⁰⁵ Ősi hagyomány Mezopotámiában, hogy bizonyos nagy tekintélyű városok (Aššur, Babilón, Ur, Nippur stb.) különböző kiváltságokkal, ún. *kidinnu*-val bírnak, melyek a város lakói számára komoly gazdasági előnyöket biztosítanak (vám és más adónemek, illetve szolgáltatásokkal kapcsolatos mentességek, vagy közmunka alóli felmentés stb.), s ezt a *kidinnu*-t az adott város legfőbb istensége szavatolja.¹⁰⁶ Ezzel a toposszal találkozhatunk Kyros agyaghenger-feliratában is: Nabû-na'id adót vetett ki, elkészítette a „hamisítványát az

Esagilának” – a vád a Nabû-na'id által Harrânban újjáépített Sîn-szentélyre utal –, „nem megfelelő rituális gyakorlatokat vezetett be”, „beszüntette az áldozati felajánlások” rendszerét, és végül, de nem utolsósorban, elnyomván Babilón népét, „igába fogta őket”. Mindezt Marduk isten már nem tűrhette, ezért kiválasztotta Kyrost, hogy elkergesse Nabû-na'idot és az istenségnek tetsző uralmat gyakoroljon.

Az érvelés logikája mellett a szöveg megfogalmazása is korábbi mintákat követ, sőt, mint arra Hanspeter Schaudig rámutatott, több helyen szó szerinti egyezést mutat a babilóni teremtéstörténet, az *Enûma eliš* szövegével.¹⁰⁷ Kyros agyaghenger-feliratában Nabû-na'id bűneinek felsorolása is átvétel. A Kr. e. 1. évezred első harmadában szövegezhették az ún. *Esagila Krónikát*,¹⁰⁸ mely Mezopotámia történetét az isteneknek tetsző és nem tetsző uralkodások egymásutánjaként mutatja be. Szintén Schaudig figyelt fel arra,¹⁰⁹ hogy a babilóni király bűnlajstromának minden tétele szó szerint megfeleltethető az *Esagila Krónika* egy-egy bejegyzésének.

A Kyrosról szóló bibliai szövegek¹¹⁰ pontosan ezt az uralkodói propagandát ismétlik meg, csak ezekben természetesen nem Marduk, hanem Izrael istene választotta ki a perzsa királyt, hogy akaratának eszköze és beteljesítője legyen.¹¹¹ Lester Grabbe sarkos megfogalmazása¹¹² szerint, ha ma kerülne elő a régiségpiacon olyan „perzsa dokumentumok”, amelyek Ezra könyvében találhatóak, minden bizonnyal azon nyomban hellenisztikus kori hamisítványoknak minősítenék őket. A zsidó nép számára óriási változást hozott a perzsa uralom időszaka, hiszen Dareios uralkodása idején újra felépíthették a Templomot, és a Perzsa Birodalmon belül némi autonómiával is rendelkezettek Jehud tartomány keretei között, de az a fajta kiváltságos helyzet vagy állami támogatás, amiről e bibliai helyek hírt adnak, inkább csupán kegyes hagyomány.¹¹³

A görög történetírók Kyros-képeről már említést tettünk a tanulmány elején, itt csupán arra emlékeztetném az olvasót, hogy a többi perzsa uralkodótól eltérően Kyros egyértelműen pozitív szereplő a történeti hagyományban – annak ellenére, hogy Ióniát éppen az ő tábornokai hódították meg –, s az isteni kiválasztottságának számos jelét fedezhetjük fel Hérodotos és Ktésiasz szövegeiben.

Kyros megítélésének kérdése a mai napig túlmutat az ókortörténet szűk szféráján. A Perzsa Birodalom megalapítójának legendákkal átszőtt alakja a modern közéletben is visszakö-

szön, uralkodásának idealizált megjelenítése már az 1971 októberében, Kyros halálának 2500 éves évfordulója alkalmából rendezett nagy iráni ünnepségek kapcsán is megfigyelhető volt. Túl a Pahlavi dinasztia legitimációs célú tömegrendezvényein, melyeket élőben adtak a világ legnagyobb televíziós társaságai, s a műsor narrátora a kor ünnepelt sztárja, maga Orson Welles volt, Kyros agyaghenger-feliratának másolatát Asraf Pahlavi hercegnő az ENSZ-nek adományozta, s a tárgy ma is megtalálható a szervezet New York-i központjában az emberi jogok első megfogalmazásaként.¹¹⁴

A jelenség – és ezáltal az ókori propaganda – továbbélését jól illusztrálja Neil MacGregor, a British Museum egykori igazgatója beszédének alábbi részlete, melyet 2011-ben mondott el Edinburgh-ban, s ahol Kyros agyaghenger-feliratáról így szól: „...számomra az...”, hogy ezt a tárgyat Iránba vihettem, azt jelentette, hogy részese lehettem egy rendkívüli vitának, amelyet a legmagasabb szinten folytattak arról, hogy mi is Irán, milyen különböző Iránok léteznek, és hogy a különböző Iránok különböző történetei hogyan alakíthatják a mai világot. Ez a vita még mindig tart, és tovább is fog folytatódni, mert ez a tárgy az egyik legnagyobb emberi törekvés egyik legjelentősebb megnyilatkozása. Az amerikai alkotmánnyal említhető együtt, s minden bizonnyal sokkal többet mond a valódi szabadságjogokról, mint a Magna Charta. Ez a dokumentum sok mindent jelent Irán és a régió számára.”¹¹⁵ Később ezt fűzi hozzá Kyros uralmáról: „(Ez volt) az első kísérlet egy társadalom, egy különböző nemzetiségű és vallású állam vezetésére – egy újfajta államvezetés.”¹¹⁶

A történeti szakirodalom már jóval visszafogottabban fogalmaz, s bár – különösen a Biblia felőli megközelítésekben – szokás a perzsák uralmával és különösen Kyros uralkodásával kapcsolatban a helyi kultuszokkal és vallásgyakorlással szembeni toleranciát különleges értéként felhozni,¹¹⁷ azonban ez a fajta tolerancia mind az asszírokra, mind a babilóniakra igaz volt, és az ezzel szembenő állítások leginkább a perzsa propagandának tudhatók be.¹¹⁸ Kyros uralkodása idején valóban új világbirodalom született, azonban ez a birodalom ezer szállal kapcsolódott a korábbi birodalmak – elsősorban elámi és mezopotámiai – hagyományaihoz, létrejöttét is ezek a hagyományok tették lehetővé, és a forrásaink nem támasztják alá, hogy olyan új – a modernitás eszményeit csírájában magában hordozó – minőséget rendeljünk hozzá, amelyet a történeti hagyomány tulajdonít neki.

Jegyzetek

Szeretném megköszönni Csabai Zoltánnak és Vér Márton Gergőnek, hogy hasznos tanácsokkal láttak el a kézirat írása közben, és több fontos ponton is javítottak a szövegen. A tanulmány megírását lehetővé tevő kutatások támogatásáért köszönettel tartozom az NKFIH 138669 számú pályázatának. Az itt tárgyalt kérdések egy részét érintettem korábbi tanulmányomban: „II. (Nagy) Kyros (Círusz/Kuraš)”: *Collegium Doctorum* 18/1 (2022) 53–72. Az ókori földrajzi és személynevek esetében a tudományos átírást használom, diakritikus jelekkel (pl. Aššur-bān-apli), a modern földrajzi nevek esetében a magyar kiejtéshez legközelebb álló átírást használom (pl. Húzisztán). A tanulmányban szereplő forrásrészletek – ha másként nincs jelölve – a saját fordításaim.

- 1 Herder 1978, 226.
- 2 Vö. Briant 2002, 14–15.
- 3 Briant 2002, 13: „...every historical reflection leads us to suggest that the accession of Cyrus II was not only the point of departure for the first territorial empire that brought political unification to the immense area from the Aegean to the Indus; it was at the same time the outcome of a long process for which we have only fragmentary, elliptical, and discontinuous information.”
- 4 A klasszikus auktorok Kyros korai éveire vonatkozó beszámolóhoz jó áttekintést nyújt Brosius 2000, 5–7, valamint Kuhrt 2007, 90–98.
- 5 Ezekről összefoglalóan lásd Frye 2010.

- 6 A *translatio imperii* kérdését alaposan körüljárja Komoróczy 1995a, 108–110, és a téma gazdag irodalmát sorolja fel a 154. oldalon. A téma újabb összefoglalását adja Wieshöfer 2003. A koncepció kialakulásával kapcsolatban a görög eredet mellett érvel Wieshöfer 2003, 393 és 396; Asheri–Lloyd–Corcella 2007, 148–149; Michels 2011, 693 a 24. jegyzettel; a perzsa vagy más, korábbi keleti eredetet valószínűsíti Metzler 1975, 444–446; Calmeyer 1987, 18–19; és legutóbb Zournatzi 2013.
- 7 Még annak az ellentmondásnak az árán is, hogy a Méd „Birodalom” sosem uralkodott Babilóniában, amely pedig fontos része volt a klasszikus auktorok Ázsia-fogalmának.
- 8 Komoróczy 1995a, 110. Dan 2,38: „te vagy az aranyfej!”, mondja Dániel Nebukadneccarnak.
- 9 Asszíria helyett itt az Újbabilóni Birodalom szerepel, mivel a babilóni zsidó diaszpóra történelemszemléletében ez a politikai alakulat jóval hangsúlyosabb szerepet kapott (vö. Collins 1993, 168).
- 10 Elvesztett művének e részletére Velleius Paterculus hivatkozik (I. 6, 6).
- 11 Trogus (Iust., *Epit.* I. 1, 1 skk.; 1, 5 sk.; 6, 17 – 7, 1; XLI. 1, 1 skk.; XLIII. 1, 1 sk.), Tacitus (*Hist.* V. 8), Appianus (*Praef.* 9), Aelius Aristides (XXVI. 91), Claudianus (*De consulatu Stilichonis* III.159–166) és Rutilius Namatianus (I. 81–92) már a késő antikvitásban. A *translatio imperii* fogalmáról és a Sibylla-könyvekben való megjelenéséről fontos tanulmány: Borzsák 1974.
- 12 A konferencia előadásait néhány további tanulmánnyal kiegészítve jelentették meg: Lanfranchi–Roaf–Rollinger 2003.
- 13 Sancisi-Weerdenburg 1988, más szempontokat is felvetve Sancisi-Weerdenburg 1995; valamint Kienast 1999.
- 14 Grayson 1975, 90–96, no. 3 (*Fall of Ninive Chronicle*); Glassner 2004, 218–224, no. 22.
- 15 Az ún. *Nabû-na'id Krónikában*, erről részletesebben szólok később.
- 16 A Médiára vonatkozó babilóni forrásokról, illetve ezek hiányáról: Jursa 2003.
- 17 Rollinger 2003.
- 18 A vonatkozó forráscsoportok bemutatásához lásd Vér 2018, 76–87.
- 19 Liverani 2003, 8–9.
- 20 Ezek Urartu, Mannaj és Szkíthia országokkal azonosak.
- 21 E forrásokhoz és elemzésükhöz lásd Vér 2018.
- 22 A *Babilóni Krónika* rendszerint az *ummân-manda* kifejezést használja Umakištar/Kyaxarés hadseregére, amely a Narâm-Sîn-legendában is megjelenő, az ismert világon túlról érkező, a káosz erőit megtestesítő mitikus hadsereg, mely az istenek büntetéseként hoz pusztulást a civilizált világra. Az *ummân-manda* kérdéséhez lásd Komoróczy 1977; Vogelsang 1992, 215; Reade 2003, 153; Tuplin 2005, 232–233 és 242–243; Adali 2011.
- 23 Rollinger 2021.
- 24 Vér 2020a. A *bēl āli* akkád terminus szó szerinti fordítása: „(a) város ura”. A kifejezést az asszír szövegek csupán a Zagrosz vidékén élő helyi elit tagjaira használják, mezopotámiai kontextusban csupán elvétve fordul elő.
- 25 Lanfranchi 2021.
- 26 Tuplin 2005.
- 27 Waters 2010; 2011a; Rollinger 2010; 2020; 2021, 339–340 és 345.
- 28 Schmitt 2009, 36–96. Magyarul Harmatta János fordításában: ÓKTCH, 311–322 (VIII. 4a).
- 29 Mezopotámia és az Iráni-fennsík között húzóóó útvonalak közül a legfontosabb az arab geográfusok által Nagy Horászán útnak nevezett (Strange 1905, 61–64.) útvonalon volt. Az út Észak-Babilóniából indul, a Dijala-folyó völgyében északkelet felé halad egészen Qaszr-i-Sirínig, itt délkelet felé fordul, Szar-i Pul-i Zohábnál lép a Zagrosz hegyei közé. Innen a Kerend–Szabad-i Gharb vonalon délkelet felé halad tovább Deh Lorig, ott ismét északkeletnek fordul, és a Khahar Zibar-i-Olija hágóján (1800 m) átkelve jut el a Mahidast-síksáig (mai Kermansah tartomány). Az út keresztülhalad Kermansahon, Behisztunon, Szahnén, Kangavaron és Aszszadabádon, majd az Alvand-hegységet észak felől kerülve jut el Hamadánba. Vö. Levine 1973, 5–14; Potts 1994, 39–40.
- 30 Kent 1953, no. 2 (AmH) és no. 3 (AsH). Az óperzsa ékirást valószínűleg I. Dareios cancelláriája fejlesztette ki monumentális feliratok létrehozására, tehát meglehetősen valószínűtlen, hogy Ariaramnés vagy Arsamés generációkkal Dareios előtt ilyen feliratot készíthetett volna. Vö. Stronach 1990.
- 31 Briant 2002, 16: „...these documents are something less than certain. (...) there are serious doubts about their authenticity.”
- 32 Brosius 2000, 5; Schmitt 2007 és 2021. Frye (2010, 19) azt az érdekes gondolatot veti fel, hogy ezek a szövegek ugyan tendenciózus hamisítványok, azonban I. Dareios legitimációs propagandájának eszközeiként, tehát még az ókorban készültek. A jegyzetben szereplő korábbi szerzők ezt a felvetést nem érintik.
- 33 E felirat magyar fordítását lásd jelen tanulmány végén. Legfontosabb kiadásai és fordításai: Schaudig 2001, 550–556 és fig. 58–59; Kuhrt 2007, 70–74; Finkel 2013a; Schaudig 2019a.
- 34 E megkülönböztetést először Waters 2004 és Potts 2005 vetette fel – legalábbis e jelentős tanulmányok megjelenése óta használja ezt a megnevezést viszonylag konzekvensen a szakirodalom.
- 35 Garrison 1991, 4, illetve a 23–24. oldal a 22. jegyzettel, továbbá Garrison 2011, 377, 2. jegyzet: [p⁰⁵³]’ku-raš₂’ / ^{AS}an-za- / an-x- / ra DUMU / še-iš-be- / ‘iš-na.
- 36 Az első publikáció, amely hozza a pecséthenger-lenyomat képét: Garrison 1991, fig. 2 (ezt közli Briant 2002, 91). A jelenleg elérhető legjobb rajz a lenyomatról: Garrison 2011, 376 (ezt hozza Waters 2014, 37).
- 37 Garrison 1991, 3–4.
- 38 Garrison 2011, 400.
- 39 H prizma, vi 7’–13’ sorok (RINAP 5/1, no. 12). Harmatta János korábbi fordítását lásd: ÓKTCh, 315, VIII/1.
- 40 Ištar-templom felirat, 114–117 sorok (RINAP 5/1, no. 23).
- 41 Briant 2002, 18. A korai Teispidák általa feltételezett uralkodási dátumai: Teispés: Kr. e. 635–610, I. Kyros: Kr. e. 610–585, I. Kambysés: Kr. e. 585–559. Természetesen mindegyik semmilyen bizonyíték nincs, a dátumok csupán annyit jeleznek, hogy átlagosan 25 éves uralkodási idővel kalkulál a szerző.
- 42 Asszíriában II. Aššur-nāšir-apli (Kr. e. 883–859) és III. Šulmānu-ašarēdu (Kr. e. 859–824) regnálása a leghosszabb apa–fiú uralkodási időszak, ám ez is csupán 60 év. Babilóniában Nabû-apal-ušur és fia, II. Nabû-kudurri-ušur együttesen 64 évig uralkodtak (Kr. e. 626–562).
- 43 Potts 2005, 16–22; ebben követi őt Henkelman 2011, 596–604.
- 44 Waters 2004, 94–95; Waters 2011b.
- 45 Waters 2014, 35: „In modern scholarship it has generally been assumed that Cyrus the Great’s grandfather (Kurash in Akkadian), whom Cyrus named ‘King of Anshan’ in the Cyrus Cylinder, is the same as the Cyrus, King of Persia (Parsumash in Akkadian), who sometime in the late 640s sent a delegation to Ashurbanipal.”
- 46 Waters 2014, 37.
- 47 Garrison 2011, 390–399.
- 48 Potts 1999; Álvarez-Mon 2012.
- 49 Waters 2000.
- 50 Parsua asszír tartományra vonatkozó írott forrásokhoz és az elhelyezkedésével kapcsolatos történeti földrajzi vitákhoz lásd Vér 2018, 48–60.
- 51 Parsumaš és Fársz azonosításához lásd Rollinger 1999.
- 52 Az ellipi trónharcok elemzését lásd SAA 15, xxix–xxx.
- 53 SAA 15, xxxiii és a 102. jegyzet az liii. oldalon, valamint Waters 2011b, 286.
- 54 RINAP 3/1, nos. 22 (v 43), 23 (v 35), 34 (44), 35 (rev. 40’). A csatában Sîn-ahhē-erība asszír király (Kr. e. 705–681) seregei csaptak össze az elámi-babilóni koalíció csapataival.

- 55 Henkelman 2011, 604–606.
- 56 A két toponíma valamennyi előfordulása megtalálható: VÉR 2018, 54–58.
- 57 Gondoljunk csak a 2Kir 18 szövegére, ahol az asszír főpohárnok Jeruzsálem alatt héberül elmondott beszédében teológiailag kritizálja Hizkija király vallási reformjait.
- 58 EKI no. 73. Az elámi királyok uralkodási éveit Tavernier 2004, 39 alapján adom meg.
- 59 Amiet 1967 és 1973.
- 60 Miroscheidji 1981.
- 61 Grayson 1975, no. 2, 16–17; Glassner 2004, no. 21. „Nabû-apaluşur trónra lépésének évében, Adar (XII.) hónapban Nabû-apaluşur Szúzába visszazálltatta a város isteneit, amelyeket még Asszíria rabolt el, és jelölte ki szállásukként Uruk városát.”
- 62 Ennek lehetőségét kizárja Carter–Stolper 1984, 53–54, Zawadzki 1988, 141–143 és Potts 1999 289–294 is.
- 63 Vallat 1996, 389. Tavernier 2004, 30–32 és Álvarez-Mon 2021, 391 némileg későbbre, Kr. e. 575–525 kelteznek a szövegeket.
- 64 Ez nem csupán az elámi nyelv használatára, jelhasználatban pedig a logogrammák elterjedésére vonatkozik, de például abban is megmutatkozik, hogy a mezopotámiai hagyománytól eltérően az elámi írnokok a téglalap alapú táblákon a hosszanti oldal mentén írták végig a sorokat. Ez a jellegzetesség később a persepolti adminisztratív szövegekben is megjelenik.
- 65 Vallat 1996; 1998a; 1998b, 309–311; 2002.
- 66 Tavernier (2004, 39) már Kr. e. 550 és 530 között adja meg Te(m)pti-Huban-Inšušinak uralkodását. A témához lásd még Henkelman 2003 és Tavernier 2004, az érvek aprólékos kifejtésével és bőséges további irodalommal. Az Aššur-bān-apli felirataiban Teumman néven szereplő elámi király és Te(m)pti-Huban-Inšušinak – a történeti irodalomban máig gyakran előforduló – azonosításának cáfolatához magyarul lásd VÉR 2020b, 51–54.
- 67 Amiet 1973; Álvarez-Mon 2011, 363.
- 68 Carter 1994.
- 69 Henkelman 2003, 185.
- 70 A persepolti erőd archívumának elemzését mértékadó monográfiájában Wouter Henkelman végezte el (2008).
- 71 Henkelman 2011, 585. Az elámi nyelv adminisztrációban betöltött szerepéről lásd Basello 2011.
- 72 Henkelman 2011, 586–588.
- 73 Miroscheidji 1985, 295; Álvarez-Mon 2021, 399.
- 74 Grayson 1975, nos. 1–7.
- 75 Grayson 1975, 105–106, Chronicle 7; Glassner 2004, 234, no. 26.
- 76 Tavernier 2004, 39.
- 77 EKI nos. 79–85.
- 78 Henkelman (2011, 596–597) értékelését, miszerint Kyros „Anšan királya” címe azt jelentené, hogy ő maga Elám királya, s az első perzsa uralkodó majd csak I. Dareios lett volna, ez esetben túlzónak tartjuk, hiszen nem veszi figyelembe a szúzai királyfeliratokat.
- 79 Grayson 1975, 105–106; Glassner 2004, 236–237.
- 80 Elsősorban Kuhrt 1988, 112, a 3. jegyzettel; Henkelman 2011, 597, a 63. jegyzettel.
- 81 Grayson (1975, 107) egy LU (𒋗) és egy UD (𒍪) jel töredékeit, Glassner (2004, 236) egy LU₂ (𒋗𒍪) és egy U₂ (𒍪), viszont ugyanó a 261. oldal 43. jegyzetében már csupán egy LU₂ (𒋗𒍪) jelet tart kivehetőnek.
- 82 Oelsner 1999–2000, 378–379.
- 83 Mivel Killikia ekkor még Babilónia kezén volt, egy esetleges hadjáratához csak az Anatólia belsejében futó útvonalakat használhatta volna, így a táv kb. 2000 km.
- 84 Vö. Rollinger 2008; Rollinger–Kellner 2019.
- 85 Az utolsó négy sor Andrew George pontosított olvasata alapján (1996, 379–380). Vö. Kuhrt 2007, 51 és 53.
- 86 Nabû-na’id uralkodásához az alapvető monográfia máig: Beaulieu 1989. Rövid, ám annál informatívabb újabb összefoglaláshoz lásd Frauke Weiershäuser és Jamie Novotny tanulmányát: RINBE 2, 3–13. A Témában feltárt babilóni feliratokról: Eichman–Schaudig–Hausleiter 2006.
- 87 Verbrugge–Wickersham 1996, 61, F10a.
- 88 Komoróczy 1995b, 228–230.
- 89 San Nicolò 1941, 56, 61–62.
- 90 Walker 1972, 158–159.
- 91 Taylor 2013, 58–59.
- 92 BM 90920. A tárgy egy kisebb darabja a Yale Egyetem gyűjteményébe került (korábbi leltári száma: NBC 2504), ám miután azonosították, hogy ez Kyros agyaghengerének részét képezte, hozzáillesztették a Londonban őrzött fő darabhoz. Kyros agyaghenger-felirata ékírásos szövegének kiadásai: Rawlinson–Pinches 1880, pl. 35 (a londoni, nagyobb darab szövege); Nies–Keiser 1920, pl. 21, no. 32 (a Yale gyűjteményében talált kisebb részlet szövege) és Schaudig 2001, Abb. 58–59 (az összeillesztett szöveg három problémás szöveghelyének kollacionálása). A felirat legfontosabb korábbi kiadásai és fordításai: Weissbach 1911, 2–9 (átírás és fordítás); Berger 1975, 193, 204–216 (átírás Wilfred Lambert kollacionálása alapján és fordítás); Schaudig 2001, 550–556 (átírás és fordítás); Kuhrt 2007, 70 (fordítás); Finkel 2013a, 4–7 (fordítás); Finkel 2013b (átírás); Schaudig 2019a (átírás és fordítás). Korábbi magyar fordítás: ÓKTCh VIII.2, 306–308 (Harmatta János).
- 93 Pl. Nabû-na’id feliratainak másolatairól lásd Schaudig 2001, 46–47.
- 94 Az erősen sérült táblák: BM 47134 és BM 47175. Finkel 2013a, 15–26; Finkel 2013b, 129.
- 95 Lásd Tavernier 2001.
- 96 A méltatlan (*maṭū*) ember Nabû-na’id, aki nem a királyi családból származott; az „országának” kifejezés természetesen Babilóniára vonatkozik.
- 97 Az *ušaškina šērušūn* – „hátukra erősítette” kifejezés rendszerint az adókievetés terminus technicusaként jelenik meg a királyfeliratokban.
- 98 Az *ummān-manda* a *Kúthai király legendájában* (Westenholz 1997, 263–368) megjelenő kifejezés a hegyvidék barbár, nem egészen emberi lényeiére, mely irodalmi toposzá vált az újasszír és újbabilóni királyfeliratokban (Adali 2011, 85–167). A *Babilóni Krónika* is így nevezi az asszír fővárosokat elpusztító médek: Umakištar/Kyaxarés az *ummān-manda* királya. Az *ummān-manda* toposzról és annak korai kialakulásáról lásd továbbá Komoróczy 1977, különösen 58–63; valamint Westenholz 1997, 265–266. Itt minden bizonnyal Kyros Ekbatana elleni sikeres hadjáratáról van szó.
- 99 Az akkádban: *ina kitti u mišaru* – mindkét kifejezés „igazságos”-t jelent.
- 100 Babilón egyik díszneve.
- 101 Anšan itt és a szövegben való valamennyi előfordulásakor a várost jelentő URU determinatívummal került leírásra.
- 102 Bēl (= „Úr”) Marduk isten egyik népszerű neve.
- 103 A kitörött városnév rekonstrukciójára több kísérlet is született. Harmatta János Jeruzsálem városát látta a szövegbe, ami – tekintve, hogy itt a Tigris keleti partján fekvő kultuszközpontok kerülnek felsorolásra – elég valószínűtlen rekonstrukció. A 30. sorban az *ištu... adi* („-tól ...-ig”) szerkezet látszik, ami megnehezíti, hogy a kitört részre Babilón nevével feltételezzük – annak akkor volna értelme, ha az *ištu... ana* („-ból ...-ba”) szerkezet állna itt –, mint azt tette Reade 1998, 65; Schaudig 2001, 553 és Finkel 2013b, 132 is. Ninive szövegbe illesztése Schaudig rekonstrukcióján alapul (2019, 19, 5. jegyzet).
- 104 Aššur-bān-apli említése tudatos választásnak tűnik (Waters 2021, 157), mivel bár ő maga sosem volt Babilón királya – Kr. e. 648-

- ig fivére, Šamaš-šum-ukīn, majd később Kandalanu töltötte be ezt a tisztséget –, az asszír uralkodó egyszerre volt ellensége és nagy építője Babilónnak. Testvére lázadása brutális háborúhoz vezetett AsszírIA és Babilónia között, melynek eredményeként Babilón városa többéyny i ostrom után, Kr. e. 648-ban elesett; Aššur-bān-apli több felirata szerint (A, C és K prizmák) az éhező babilóniak a saját gyermekeiket falták fel, a városba nyomuló asszír csapatok hullahegyeket hagytak maguk után. Ugyanakkor Aššur-bān-apli még a trónralépését követően visszaadta Babilón főistenének, Marduknak a kultuszszobrát. Számos királyfelirata említi a Babilónia-szerte finanszírozott monumentális építkezéseit: templomokat, csatornákat és palotákat. Mivel e feliratok egy része szép szavakkal szól fivérérl, az építkezések egy részét minden bizonnyal már a Kr. e. 652. évben kitört háború előtti időszakra keltezhetjük.
- 105 Nabū-na’id trónra lépése után így ír az előző királyról: „Lā-abā-ši-Mar[duk], (Nergal-šar-ušur) kisebbik fia, aki nem viselkedett megfelelően, isteni beleegyezés nélkül lépett trónra” (Babilón-sztélé IV: 37’–42’ sorok; Schaudig 2001, 517). II. Šarrukīn így okolja meg a legitim király, V. Šulmānu-ašarēdu megölését és az asszír trón megszerzését („Assur charter” RINAP 2, no. 89, 32–34. sorok): „Nem félt a világmindenség királyát, kezét gonosz szándékkal emelte városára, és [...] okozott. (A város) népére súlyos adót és munkaszolgálatot vetett ki, úgy kezelte őket, mintha csak szolgák volnának. Az istenek Enlilje (ti. Aššur isten) szíve megharagudván rá, megdöntötte hatalmát.”
- 106 A *kidinnu* mibenlétéről lásd Reviv 1988; Pongratz-Leisten 1997 és Barjamovic 2004.
- 107 Schaudig 2019b, 74–76.
- 108 Korábban „Weidner Krónika”-ként említette a szakirodalom. Kiadásai: Grayson 1975, 145–151, no. 19; Al-Rawi 1990; Glassner 2005, 263–269, no. 38.
- 109 Schaudig 2019b, 77–84.
- 110 2 Krón 36,22–23; Ézsajás 41,2, 25; 44–45; 48,14–15; Ezsdrás 1–6.
- 111 Gruen 2021, 1461–1462, 1472 további irodalomal.
- 112 Grabbe 2006, 531.
- 113 Becking 2006.
- 114 Az 1971. évi ünnepek emlékezetpolitikai és identitásteremtő törekvéseiről lásd Ansari 2012, 166–179, a korábbi irodalommal.
- 115 A beszéd teljes terjedelmében megtekinthető: https://www.ted.com/talks/neil_macgregor_2600_years_of_history_in_one_object/transcript?language=en. A szöveget idézi Wiesehöfer 2021, 1649. „And for me, to take this object to Iran, to be allowed to take this object to Iran was to be allowed to be part of an extraordinary debate led at the highest levels about what Iran is, what different Irans there are and how the different histories of Iran might shape the world today. It’s a debate that’s still continuing, and it will continue to rumble, because this object is one of the great declarations of a human aspiration. It stands with the American constitution. It certainly says far more about real freedoms than the Magna Charta. It is a document that can mean so many things, for Iran and for the region.”
- 116 „...the first attempt we know about running a society, a state with different nationalities and faiths – a new kind of statecraft.”
- 117 Vaux 1971, 77–78; Blenkinsopp 1987, 413.
- 118 Újabbán Bert van der Spek (2014) mutatta ki, hogy a perzsa uralkodók politikájukban teljes mértékben a korábbi asszír és babilóni gyakorlatot követték (a téma korábbi irodalmát lásd ott). Általában az ókori propagandáról és különösen az Óperzsa Birodalom politikai propagandájáról újabbán lásd Beckman 2019. A mezopotámiai birodalmak valláspolitikájáról magyarul lásd Kalla 2018.

Bibliográfia

- Adali, S. F. 2011. *The Scourge of God. Ummān-manda and its Significance in the First Millennium B.C.* (State Archives of Assyria Studies 20.) Helsinki.
- Al-Rawi, F. N. H. 1990. „Tablets from the Sippar Library, I. ‘The Weidner Chronicle’. A Supposititious Royal Letter concerning a Vision”: *Iraq* 52, 1–13.
- Álvarez-Mon, J. 2011. „The Golden Griffin from Arjan”: J. Álvarez-Mon – M. B. Garrison (szerk.): *Elam and Persia*. Winona Lake, 299–373.
- Álvarez-Mon, J. 2012. „Elam: Iran’s First Empire”: D. T. Potts (szerk.): *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*. Malden–Oxford, 740–757.
- Álvarez-Mon, J. 2021. „Elamite Traditions”: B. Jacobs – R. Rollinger (szerk.): *A Companion to the Achaemenid Persian Empire*. (Blackwell Companions to the Ancient World.) Hoboken, NJ, 389–401.
- Amiet, P. 1967. „Éléments émaillés du décor architectural néo-élamite”: *Syria* 44, 27–46.
- Amiet, P. 1973. „La glyptique de la fin de l’Élam”: *Arts Asiatiques* 28, 3–45.
- Ansari, A. M. 2012. *The Politics of Nationalism in Modern Iran*. (Cambridge Middle East Studies 40.) Cambridge.
- Asheri, D. – Lloyd, A. – Corcella, A. 2007. *A Commentary on Herodotus Books I–IV*. Oxford.
- Barjamovic, G. 2004. „Civic Institution and Self-Government in Southern Mesopotamia in the Mid-First Millennium BC”: J. G. Dercksen (szerk.): *Assyria and Beyond. Studies Presented to Mogens Trolle Larsen*. Leiden, 47–98.
- Basello, G. P. 2011. „Elamite as Administrative Language. From Susa to Persepolis”: J. Álvarez-Mon – M. B. Garrison (szerk.): *Elam and Persia*. Winona Lake, 61–88.
- Beaulieu, P.-A. 1989. *The Reign of Nabonidus, King of Babylon 556–539 B.C.* New Haven – London.
- Becking, B. 2006. „‘We All Returned as One!’ Critical Notes on the Myth of the Mass Return”: O. Lipschits – M. Oeming (szerk.): *Judah and the Judeans in the Persian Period*. Winona Lake, 3–18.
- Beckman, D. 2019. „Cyrus the Great and Ancient Propaganda”: M. Rahim Shayegan (szerk.): *Cyrus the Great. Life and Lore*. (Ilex Series 21.) Cambridge, MA, 150–169.
- Berger, P.-R. 1975. „Der Kyros-Zylinder mit dem Zusatzfragment BIN II Nr. 32 und die akkadischen Personnamen im Danielbuch”: *Zeitschrift für Assyriologie* 64, 192–234.
- Blenkinsopp, J. 1987. „The Mission of Udjahorresnet and Those of Ezra and Nehemiah”: *Journal of Biblical Literature* 106, 409–421.
- Borzák I. 1974. „Translatio imperii”: Kákósy L. – Gaál E. (szerk.): *Idő és történelem. A Marót Károly emlékkonferencia előadásai*. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékének Kiadványai 7.) Budapest, 33–44.
- Briant, P. 2002. *From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire*. Winona Lake.
- Brosius, M. 2000. *The Persian Empire from Cyrus II to Artaxerxes I*. (London Association of Classical Teachers – Original Records 16.) Kingston upon Thames.
- Calmeyer, P. 1987. „Greek Historiography and Achaemenid Reliefs”: H. Sancisi-Weerdenburg – A. Kuhrt (szerk.): *The Greek Sources*.

- Proceedings of the Groningen 1984 Achaemenid History Workshop.* (Achaemenid History 2.) Leiden, 11–26.
- Carter, E. 1994. „Bridging the Gap between the Elamites and the Persians in Southeastern Khuzistan”: H. Sancisi-Weerdenburg – A. Kuhrt – M. C. Roots (szerk.): *Continuity and Change. Proceedings of the Last Achaemenid History Workshop, April 6–8, 1990, Ann Arbor, Michigan.* (Achaemenid History 8.) Leiden, 65–95.
- Carter, E. – Stolper, M. W. 1984. *Elam. Surveys of Political History and Archaeology.* Berkeley–London.
- Collins, J. J. 1993. *Daniel: A Commentary on the Book of Daniel.* Minneapolis.
- Eichman, R. – Schaudig, H. – Hausleiter, A. 2006. „Archaeology and Epigraphy at Tayma (Saudi Arabia)”: *Arabian Archaeology and Epigraphy* 17, 163–176.
- EKI = König, F. W. 1965. *Die elamischen Königsinschriften.* (AfO Beiheft 16.) Graz.
- FGrH = Jacoby, F. 1923–1958. *Die Fragmente der Griechischen Historiker.* Berlin–Leiden.
- Finkel, I. 2013a. „The Cyrus Cylinder. The Babylonian Perspective”: Uő (szerk.): *The Cyrus Cylinder. The King of Persia's Proclamation from Ancient Babylon.* London, 4–34.
- Finkel, I. 2013b. „Appendix: Transliteration of the Cyrus Cylinder Text”: Uő (szerk.): *The Cyrus Cylinder. The King of Persia's Proclamation from Ancient Babylon.* London, 129–135.
- Frye, R. N. 2010. „Cyrus the Mede and Darius the Achaemenid?": J. Curtis – St. J. Simpson (szerk.): *The World of Achaemenid Persia. History, Art and Society in Iran and the Ancient Near East.* London, 17–20.
- Garrison, M. B. 1991. „Seals and the Elite at Persepolis. Some Observations on Early Achaemenid Persian Art”: *Ars Orientalis* 21, 1–29.
- Garrison, M. B. 2011. „The Seal of ‘Kuraš the Anzanite, Son of Šešpeš’ (Teispes), PFS 93*: Susa – Anšan – Persepolis”: J. Álvarez-Mon – M. B. Garrison (szerk.): *Elam and Persia.* Winona Lake, 375–405.
- George, A. 1996. „Studies in Cultic Topography and Ideology”: *Bibliotheca Orientalis* 53, 365–395.
- Glassner, J.-J. 2004. *Mesopotamian Chronicles.* (Writings from the Ancient World 19.) Atlanta.
- Grabbe, L. L. 2006. „The ‘Persian Documents’ in the Book of Ezra: Are They Authentic?": O. Lipschits – M. Oeming (szerk.): *Judah and the Judeans in the Persian Period.* Winona Lake, 531–570.
- Grayson, A. K. 1975. *Assyrian and Babylonian Chronicles.* (Texts from Cuneiform Sources 5.) Locust Valley.
- Gruen, E. S. 2021. „Jewish Perspectives on Persia”: B. Jacobs – R. Rollinger (szerk.): *A Companion to the Achaemenid Persian Empire.* (Blackwell Companions to the Ancient World.) Hoboken, NJ, 1461–1478.
- Henkelman, W. F. M. 2003. „Persians, Medes and Elamites. Acculturation in the Neo-Elamite Period”: Lanfranchi–Roaf–Rollinger (szerk.) 2003, 181–231.
- Henkelman, W. F. M. 2008. *The Other Gods Who Are. Studies in Elamite-Iranian Acculturation Based on the Persepolis Fortification Texts.* (Achaemenid History 14.) Leiden.
- Henkelman, W. F. M. 2011. „Cyrus the Persian and Darius the Elamite. A Case of Mistaken Identity”: R. Rollinger – B. Truschnegg – R. Bichler (szerk.): *Herodot und das Persische Weltreich / Herodotus and the Persian Empire.* (Classica et Orientalia 3.) Wiesbaden, 577–634.
- Herder, J. G. 1978. *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások.* Ford. Imre Katalin és Rozsnai Ervin. Budapest.
- Hérodotos 2000. *A görög–perzsa háború.* Ford. Muraközy Gyula. Budapest.
- Jursa, M. 2003. „Observations on the Problem of the Median ‘Empire’ on the Basis of Babylonian Sources”: Lanfranchi–Roaf–Rollinger 2003, 169–179.
- Justinus 1992. *Világkrónika. A kezdetektől Augustusig / Fülöp királynak és utódainak története / Marcus Iunianus kionata Pompeius Trogus művéből.* Ford. Horváth János. Budapest.
- Kalla G. 2018. „Léteztek-e vallási alapú konfliktusok Mezopotámia és a szomszédos népek között?": Déri B. – Vér Á. (szerk.): *Religio(nes). A vallás és a vallások.* Budapest, 47–67.
- Kent, R. G. 1953. *Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon.* (American Oriental Series 33.) New Haven.
- Kienast, B. 1999. „The So-Called ‘Median Empire’”: *Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 34, 59–67.
- Komoróczy G. 1977. „Umman-manda”: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 25, 43–67.
- Komoróczy G. 1995^a. „Arany fej, agyaglabú szobron. Az asszír világbirodalom széthullása”: Uő: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten. Tanulmányok az ókori keleti szövegek értelmezése köréből.* Budapest, 100–167.
- Komoróczy G. 1995^b. „A babilóni fogság. Egyéni és közösségi stratégiák az identitás megőrzésére kisebbségi helyzetben”: Uő: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten. Tanulmányok az ókori keleti szövegek értelmezése köréből.* Budapest, 210–257.
- Kuhrt, A. 1988. „Babylonia from Cyrus to Xerxes”: J. Boardman et al. (szerk.): *Persia, Greece and the Western Mediterranean c. 525 to 479 B.C.* Cambridge, 112–128.
- Kuhrt, A. 2007. *The Persian Empire. A Corpus of Sources from the Achaemenid Period.* London – New York.
- Lanfranchi, G. B. 2021. „Training for Empire. The Assyrian Pressure on Western Iran (9th–7th century BCE)”: T. Daryaei – R. Rollinger (szerk.): *Iran and its Histories: From the Beginnings through the Achaemenid Empire. Proceedings of the First and Second Payravi Lectures on Ancient Iranian History, UC Irvine, March 23rd, 2018, & March 11th–12th, 2019.* (Classica et Orientalia 29.) Wiesbaden, 133–148.
- Lanfranchi, G. B. – Roaf, M. – Rollinger, R. (szerk.) 2003. *Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia.* (History of the Ancient Near East Monographs 5.) Padova.
- Levine, L. D. 1973. „Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros I.”: *Iran* 11, 1–27.
- Liverani, M. 2003. „The Rise and Fall of Media”: Lanfranchi–Roaf–Rollinger 2003, 1–12.
- Metzler, D. 1975. „Beobachtungen zum Geschichtsbild der frühen Achämeniden”. *Klio* 57, 443–459.
- Michels, C. 2011. „Cyrus’ II Campaigns Against the Medes and the Lydians”: R. Rollinger – B. Truschnegg – R. Bichler (szerk.): *Herodot und das Persische Weltreich / Herodotus and the Persian Empire.* (Classica et Orientalia 3.) Wiesbaden, 689–704.
- Miroscheidji, P. de 1981. „Fouilles du chantier Ville Royale II à Suse (1975–1977). I: Niveaux élamites”; „Observations dans les couches néo-élamites au nord-ouest du tell de la Ville Royale à Suse”: *Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran* 12, 9–136; 143–167.
- Miroscheidji, P. de 1985. „La fin du royaume d’Anšan ed de Suse et la naissance de l’Empire perse”: *Zeitschrift für Assyriologie* 75, 265–306.
- Nies, J. B. – Keiser, C. E. 1920. *Historical, Religious and Economic Texts and Antiquities.* New Haven.
- Oelsner, J. 1999–2000. „Review: R. Rollinger, *Herodots babylonischer Logos*”: *Archiv für Orientforschung* 46–47, 373–380.
- ÓKTCh = Harmatta J. (szerk.) 1965. *Ókori keleti történeti chrestomathia.* Budapest.

- Photius: *The Bibliotheca*. Ford. N. G. Wilson. London, 1994.
- Pongratz-Leisten, B. 1997. „Das »negative Sündenbekenntnis« des Königs anlässlich des babylonischen Neujahrfestes und die *kininnūtu* von Babylon”: J. Assmann – Th. Sundermeier – H. Wrogemann (szerk.): *Schuld, Gewissen und Person. Studien zur Geschichte des inneren Menschen*. (Studien zum Verstehen fremden Religionen 9.) Gütersloh, 83–101.
- Potts, T. D. 1994. *Mesopotamia and the East: An Archaeological and Historical Study of Foreign Relations ca. 3400–2000 BC*. (Oxford University Committee for Archaeology Monograph 37.) Oxford.
- Potts, D. T. 1999. *The Archaeology of Elam*. Cambridge.
- Potts, D. T. 2005. „Cyrus the Great and the Kingdom of Anshan”: V. S. Curtis – S. Stewart (szerk.): *Birth of the Persian Empire*. (The Idea of Iran 1.) London – New York, 7–28.
- Rawlinson, H. C. – Pinches, T. G. 1880. *The Cuneiform Inscriptions of Western Asia. Vol. 5*. London.
- Reade, J. E. 2003. „Why Did the Medes Invade Assyria?”: Lanfranchi–Roaf–Rollinger 2003, 149–156.
- Reviv, H. 1988. „*kidinnu*: Observation on Privileges of Mesopotamian Cities”: *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 31, 286–298.
- RINAP 2: Frame, G. 2021. *The Royal Inscription of Sargon II, King of Assyria (721–705 BC)*. (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 2.) University Park.
- RINAP 3/1 = Grayson, A. K. – Novotny, J. 2012. *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC), Part 1*. (Royal Inscription of the Neo-Assyrian Period 3/1.) Winona Lake.
- RINAP 5/1 = Novotny, J. – Jeffers, J. 2018. *The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668–631 BC), Assur-etal-ilāni (630–627 BC), and Sîn-šarra-ikškun (626–612 BC), Kings of Assyria, Part 1*. (Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 5/1.) Winona Lake.
- RINBE 2 = Weiershäuser, F. – Novotny, J. 2020. *The Royal Inscriptions of Amēl-Marduk (561–560 BC), Neriglissar (559–556 BC), and Nabonidus (555–539 BC), Kings of Babylon*. (The Royal Inscriptions of the Neo-Babylonian Empire 2.) University Park.
- Rollinger, R. 1999. „Zur Lokalisation von Parsu(m)a(š) in der Färs und zu einigen Fragen der frühen persischen Geschichte”: *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 89, 115–139.
- Rollinger, R. 2003. „The Western Expansion of the Median ‘Empire’: A Re-examination”: Lanfranchi–Roaf–Rollinger (szerk.): 289–319.
- Rollinger, R. 2008. „The Median ‘Empire’, the End of Urartu and Cyrus the Great’s Campaign in 547 B. C. (Nabonidus Chronicle II 16)”: *Ancient West & East* 7, 51–65.
- Rollinger, R. 2010. „Das medische Königtum und die medische Suprematie im sechsten Jahrhundert v. Chr.”: G. B. Lanfranchi – R. Rollinger (szerk.): *Concepts of Kingship in Antiquity*. Padova, 63–85.
- Rollinger, R. 2020. „The Medes of the 7th and 6th c. BCE. A Short-term Empire or rather a Shorted Term Confederacy?”: R. Rollinger – J. Degen – M. Gehler (szerk.): *Short-termed Empires in World History*. (Studies in Universal and Cultural History.) Wiesbaden, 187–211.
- Rollinger, R. 2021. „The Median Dilemma”: B. Jacobs – R. Rollinger (szerk.): *A Companion to the Achaemenid Persian Empire*. (Blackwell Companions to the Ancient World.) Hoboken, NJ, 337–348.
- Rollinger, R. – Kellner, A. 2019. „Once More the Nabonidus Chronicle (BM 35382) and Cyrus’s Campaign in 547 BC”: *Ancient West & East* 18, 153–176.
- RÚF = *A Magyar Bibliotársulat revideált új fordítású Bibliája*. Budapest, 2014.
- SAA 15 = Fuchs, A. – Parpola, S. 2001. *The Correspondence of Sargon II. Letters from Babylonia and the Eastern Provinces*. (State Archives of Assyria 15.) Helsinki.
- Sancisi-Weerdenburg, H. 1988. „Was There ever a Median Empire?”: H. Sancisi-Weerdenburg – A. T. Kuhrt (szerk.): *Method and Theory: London 1985 Achaemenid History Workshop*. (Achaemenid History 3.) Leiden, 197–212.
- Sancisi-Weerdenburg, H. 1995. „Medes and Persians in Early States?”: M. A. van Bakel – J. G. Oosten (szerk.): *The Dynamics of the Early State Paradigm*. Utrecht, 87–104.
- Schaudig, H. 2001. *Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros’ des Grossen samt den in ihrem Umfeld entstandenen Tendenzschriften. Textausgabe und Grammatik*. (Alter Orient und Altes Testament 256.) Münster.
- Schaudig, H. 2019a. „The Text of the Cyrus Cylinder”: M. Rahim Shayegan (szerk.): *Cyrus the Great. Life and Lore*. (Ilex Series 21) Cambridge, MA, 16–25.
- Schaudig, H. 2019b. „The Magnanimous Heart of Cyrus. The Cyrus Cylinder and Its Literary Models”: M. Rahim Shayegan (szerk.): *Cyrus the Great. Life and Lore*. (Ilex Series 21.) Cambridge, MA, 67–91.
- Schmitt, R. 2007. *Pseudo-altpersischen Inschriften. Inschriftenfälschungen und moderne Nachbildungen in altpersischer Keilschrift*. Wien.
- Schmitt, R. 2009. *Die altpersischen Inschriften der Achaimeniden. Editio minor mit deutscher Übersetzung*. Wiesbaden.
- Schmitt, R. 2021. „The Achaemenid Empire and Forgery: Inscriptions”: B. Jacobs – R. Rollinger (szerk.): *A Companion to the Achaemenid Persian Empire*. (Blackwell Companions to the Ancient World.) Hoboken, NJ, 1545–1547.
- Strange, G. le 1905. *Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia, from the Moslem Conquest to the Time of Timur*. Cambridge.
- Stronach, D. 1990. „On the Genesis of the Old Persian Script”: F. Vallet (szerk.): *Contribution à l’histoire de l’Iran. Mélanges offerts à Jean Perrot*. Paris, 195–203.
- Tavernier, J. 2001. „An Achaemenid Royal Inscription. The Text of Paragraph 13 of the Aramaic Version of the Bisitun Inscription”: *Journal of Near Eastern Studies* 60, 161–176.
- Tavernier, J. 2004. „Some Thoughts on Neo-Elamite Chronology”: *Achaemenid Research on Texts and Archaeology*, 2004.003.
- Taylor, J. 2013. „The Cyrus Cylinder: Discovery”: I. Finkel (szerk.): *The Cyrus Cylinder. The King of Persia’s Proclamation from Ancient Babylon*. London, 35–68.
- Tuplin, Ch. 2005. „Medes in Media, Mesopotamia, and Anatolia: Empire, Hegemony, Domination or Illusion?”: *Ancient West & East* 3, 229–251.
- Vallat, F. 1996. „Nouvelle analyse des inscriptions Néo-Élamites”: H. Gasche – B. Hrouda (szerk.): *Collectanea Orientalia. Histoire, arts de l’espace et industrie de la terre. Études offer-tes en hommage à Agnès Spycket*. Neuchâtel–Paris, 385–395.
- Vallat, F. 1998a. „Le royaume élamite de Zamin et les ‘lettres de Nive’”: *Iranica Antiqua* 33, 95–106.
- Vallat, F. 1998b. „Elam, I. The History of Elam”: *Encyclopedia Iranica* 8, 301–312.
- Vallat, F. 2002. „Buchbesprechung von M. W. Waters, A Survey of Neo-Elamite History”: *Orientalistische Literaturzeitung* 97, 372–376.
- Van der Spek, R. J. 2014. „Cyrus the Great, Exiles, and Foreign Gods. A Comparison of Assyrian and Persian Policies on Subject Nations”: M. Kozuh – W. F. M. Henkelman – Ch. E. Jones – Ch Woods (szerk.): *Extraction & Control. Studies in Honor of Matthew W. Stolper*. (Studies in Ancient Oriental Civilization 68.) Chicago, 233–264.
- Vaux, R. de 1971. „The Decrees of Cyrus and Darius on the Rebuilding of the Temple”: *Bible and the Ancient Near East*. London, 29–57.

- Vér Á. 2018. *Az Újasszír Birodalom keleti tartományai.* (Ókor – Történet – Írás 6.) Budapest–Pécs.
- Vér Á. 2020a. „The Local Elite and the Assyrian Administration in the Neo-Assyrian Provinces in the Zagros”: K. Gavagnin – R. Palermo (szerk.): *Broadering Horizons 5: Civilizations in Contact. Vol. 2: Imperial Connections. Interactions and Expansions from Assyria to the Roman Period.* Trisete, 217–228.
- Vér Á. 2020b. *A triumphus Assziriában.* (Élő Ókor 1.) Budapest.
- Verbrugghe, G. P. – Wickersham, J. M. 1996. *Berosos and Manetho. Introduced and Translated.* (Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt.) Ann Arbor.
- Vogelsang, W. J. 1992. *The Rise and Organisation of the Achaemenid Empire. The Eastern Iranian Evidence.* Leiden – New York.
- Walker, C. B. F. 1972. „A Recently Identified Fragment of the Cyrus Cylinder”: *Iran* 10, 158–159.
- Waters, M. 2000. *A Survey of Neo-Elamite History.* (State Archives of Assyria Studies 12.) Helsinki.
- Waters, M. 2004. „Cyrus and the Achaemenids”: *Iran* 42, 91–102.
- Waters, M. 2010. „Cyrus and the Medes”: J. Curtis – St. J. Simpson (szerk.): *The World of Achaemenid Persia. History: Art and Society in Iran and the Ancient Near East.* London, 63–71.
- Waters, M. 2011a. „Notes on the Medes and Their ‘Empire’ from Jer 25:25 to Hdt 1.134”: G. Frame – E. Leichty – K. Sonik – J. Tigay – S. Tienney (szerk.): *A Common Cultural Heritage. Studies on Mesopotamia and the Biblical World in Honor of Barry I. Eihler.* Bethesda, 243–253.
- Waters, M. 2011b. „Parsumaš, Anšan, and Cyrus”: J. Álvarez-Mon – M. B. Garrison (szerk.): *Elam and Persia.* Winona Lake, 285–296.
- Waters, M. 2014. *Ancient Persia. A Concise History of the Achaemenid Empire, 550–330 BCE.* Cambridge.
- Waters, M. 2021. „Ashurbanipal’s Legacy. Cyrus the Great and the Achaemenid Empire”: T. Daryae – R. Rollinger (szerk.): *Iran and its Histories. From the Beginnings through the Achaemenid Empire. Proceedings of the First and Second Payravi Lectures on Ancient Iranian History, UC Irvine, March 23rd, 2018, & March 11th-12th, 2019.* (Classica et Orientalia 29.) Wiesbaden, 149–161.
- Weissbach, F. H. 1911. *Die Keilinschriften der Achämeniden.* (Vorderasiatische Bibliothek 3.) Leipzig.
- Westenholz, J. G. 1997. *Legends of the Kings of Akkade: The Texts.* (Mesopotamian Civilizations 7.) Winona Lake.
- Wiesehöfer, J. 2003. „The Medes and the Idea of the Succession of Empires in Antiquity”: *Lanfranchi–Roaf–Rollinger* 2003, 391–396.
- Wiesehöfer, J. 2021. „The Achaemenid Empire. Realm of Tyranny or Founder of Human Rights?”: B. Jacobs – R. Rollinger (szerk.): *A Companion to the Achaemenid Persian Empire.* (Blackwell Companions to the Ancient World.) Hoboken, NJ, 1649–1667.
- Xenophón 1979. *Kürosz nevelkedése.* Ford. Fein Judit. (Bibliotheca classica.) Budapest.
- Zawadzki, St. 1988. *The Fall of Assyria and Median-Babylonian Relations in Light of the Nabopolassar Chronicle.* Poznan.
- Zournatzi, A. 2013. „The Median Logos of Herodotus and the Persians’ Legitimate Rule of Asia”: *Iranica Antiqua* 48, 221–252.

Földi Zsombor (1987) assziriológus, a müncheni LMU Assziriológiai és Hettitológiai Intézetének munkatársa, jelenleg a Fritz Thyssen Stiftung ösztöndíjasa. Főbb kutatási területei az óbabilóni kor gazdaság-, társadalom- és jogtörténete, valamint a gyűjteménytörténet.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Ignotus Hugó és az „Asisakuga”
(2020/3).

Kerekes Miklós (1988) assziriológus, ókortörténész, doktorátusát az Isztambuli Egyetemen szerezte (2021). Kutatási területei az újasszír kori közigazgatás- és hadtörténet, valamint az anatóliai keresztény közösségek története.

Lagaštól Bábelig

A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár ékírásos tárgyai és II. Ignác Efrém Rahmáni szír katolikus pátriárka 1908-as magyarországi látogatása

Földi Zsombor – Kerekes Miklós

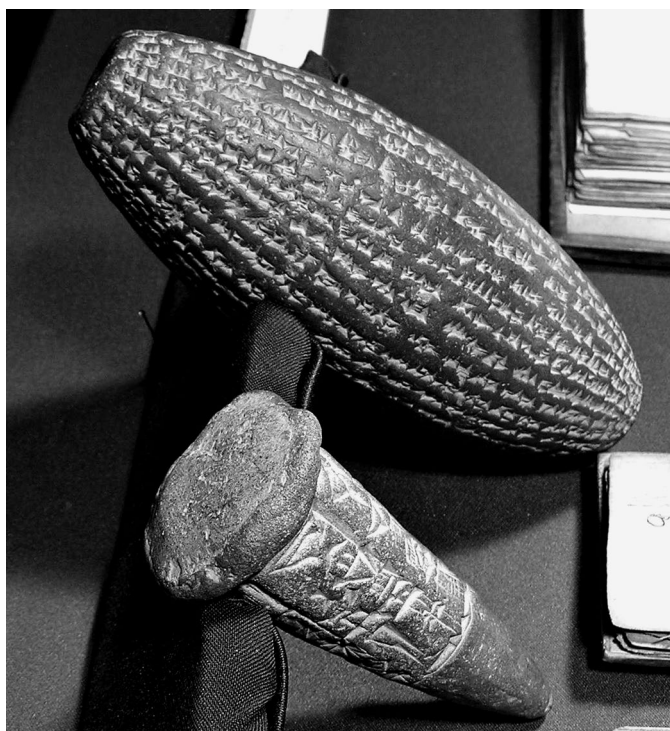
A magyarországi közgyűjtemények nemzetközi összehasonlításban igen kevés, alig néhány tucat ékírásos tárgyat őriznek; ezek túlnyomó része a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményéhez tartozik.¹ Ezekon kívül még néhány egyetemi tanszéken és magángyűjteményben² található kisebb számú ún. királyfelirat, mindenekelőtt bélyeges téglák.³ Kevésbé ismert tény, hogy a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár gyűjteménye is őriz két ékírásos tárgyat, melyeket az 1908-ban Magyarországra is ellátogató II. Ignác Efrém Rahmáni szír katolikus pátriárka ajándékozott Városey Gyula kalocsai érseknek (1905–1910). Az alábbiakban ezekkel a tárgyakkal, illetve Magyarországra kerülésük nem mindennapi körülményeivel foglalkozunk.

A szóban forgó ékírásos tárgyegyüttes egy feliratos agyagcilinderről és egy agyagszögből áll (1. kép); ezekhez három, túlnyomórészt kézírásos cédula (D1–3) tartozik. Mind az agyagcilinder, mind az agyagszög a mezopotámiai kultúrkörre jellemző íráshordozó: az assziriológiai konvencióban „királyfeliratnak” nevezett szövegük általában a király uralkodói címeit, az építkezés (rendszerint isteni) kedvezményezettjét és esetleg körülményeit nevezi meg. E tárgyakat jellemzően monumentális építkezések alkalmával készítették, hogy az épület alapzatában vagy falában helyezték el őket – végeredményben gyakran az emberi szem számára nem látható helyre kerültek, ez azonban nem is volt szempont, hiszen feliratuk részben az isteneknek, részben pedig az utókorak, az épületet később újjáépítő uralkodóknak szólt.

Kmoskó Mihály, aki a *Religio* című folyóirat 1913. évi első számában az agyagszöveget futólag, az agyagcilindert pedig részletesen ismertette,⁴ az utóbbit hamisítványként azonosította. Bár ezt az ítéletet e sorok szerzőinek vizsgálata is megerősíti, Kmoskó véleményét csupán a felirat (pszeudo-)ékírásos jellegére alapozta; az assziriológia bő egy évszázadnyi fejlődését figyelembe véve ma már szükséges a kérdést más szempontokból is megvizsgálnunk.

Az agyagcilinder

Az agyagcilinder hossza 15,2 cm, átmérője a végein 2,4 cm, középen 6,2 cm. Formai szempontból némileg rendhagyó darab: bár első pillantásra emlékeztet az újbabilóni királyok – mindenekelőtt II. Nabû-kudurri-uşur (Kr. e. 604–562) és Nabû-na'id (Kr. e. 555–539) – építési felirataival ellátott cilinderekre,⁵ az íráshordozó végeinek és közepének átmérői között tapasztalható különbség túlságosan nagy. Mérete sem igazodik a megszokott kategóriákhoz:⁶ a kis méretűeknél (jelm

1. kép. Az agyagcilinder és az agyagszög

lemző hossz: 10–14 cm; átmérő: 2,5–5 cm) nagyobb, a közepeseknél (hossz: ca. 20 cm; átmérő: 6–9 cm a végeken) kisebb. A súlya alapján e példány tömör agyagból készült, nem pedig üreges; mivel az újbabilóni cilinderek között mindkét változat előfordul, ez a körülmény nem perdöntő jelentőségű.⁷ Bár Kmoskó szerint „[a] henger anyaga hamisítatlan mezopotámiai agyagnak látszott”,⁸ egy helyen egy ütészomnak tűnő sérülés következtében lepattogzott a külső, sötétbarna réteg és láthatóvá vált a belső, téglavörös agyag – hogy itt a kor számlájára írható patináról, illetve szennyeződésről van-e szó, vagy a tárgyat szándékosan bevonták, illetve befestették valamilyen anyaggal, vélhetően csak természettudományos módszerekkel lehetne kimutatni.

A cilinderen Kmoskó 36 sornyi szöveget és több mint 500 ékjelet számolt össze.⁹ Bár a szöveg sorai az újbabilóni cilindereken megszokottal ellentétben¹⁰ nincsenek kolumnákba rendezve, hanem látszólag a henger egyik végétől a másikig futnak, a sorok száma egyenetlen: az egyik végén 30 sort, a másikon 27 sort, középen pedig 33 sort számolhatunk össze. Mivel a cylinder végei túlságosan keskenyek, egyes szövegsorok nem a bal szélén,¹¹ hanem valamivel beljebb kezdődnek; mások nélkül érnek véget, hogy elérnék a tárgy jobb szélét. Ez a szabálytalan elrendezés mezopotámiai építési feliratokon teljességgel szokatlan. A jelenség egyértelműen annak következménye, hogy a cylinder közepén annak túl nagy átmérője miatt feltűnően sok üres hely maradt a többé-kevésbé teljes sorok között, a hamisítványt készítő „írnok” pedig további fél-sorokat írt be ezekre a helyekre.

Kmoskó kimerítő részletességgel számolt be az agyagcylinder szövegének elolvasását célzó fáradozásairól, illetve azok kudarcáról. Talán arról van szó, hogy kiszínezte és eltúlozta ezeket, hogy a helyzet kínosságát oldja – egyetlen gyűjtemény sem hallja szívesen, hogy a birtokában lévő egyik legrégebbi tárgy modern hamisítvány. Egy másik lehetőség, hogy Kmoskó – assziriológiai munkásságának minden eredetisége mellett¹² – nem szerzett, nem szerezhette gyakorlatot az eredeti ékírásos táblákkal való foglalkozásban. Feltűnő azonban, hogy míg Kmoskó – saját elmondása szerint – napokon keresztül viaskodott a szöveggel, az általa segítségül hívott Mahler Ede azonnal megerősítette azon gyanúját, hogy hamisítványról lehet szó.¹³

Ami magukat az ékjeleket illeti, azok nem az ékírás ismert jeleit másolják, illetve imitálják, hanem teljes mértékben pszeudo-ékjelek. Összehasonlításképp: az említett újbabilóni agyagcylinderek jellemzően az ékírásnak a kő íráshordozókon használatos, archaikus, a mi fogalmaink szerint kalligrafikus jelformáit alkalmazzák, semmiképpen sem az orvosok (és egyik-másik professzor) olvashatatlan kézírásának megfelelő kurzív írásformáját. Kmoskó az egyes ékek irányára koncentrálna először tükörírásra gyanakodott,¹⁴ utóbb azonban arra a következtetésre jutott, hogy az arabul jobbról balra író hamisító az ékírást is jobbról balra „írva” próbálta imitálni.¹⁵ Ha Kmoskónak ebben esetleg igaza is van, a tárgy pszeudo-ékjelein ezt nem lehet egyértelműen bizonyítani. Fontos ugyanakkor az írás mérete: az apró jelek alapján mindenképpen egy képzett és gyakorlott írnok munkáját kellene feltételeznünk, ez azonban szöges ellentétben áll az íráshordozó egyetlen megformálásával.

Bár az assziriológiában a hamisítványok kutatása sohasem került az érdeklődés középpontjába¹⁶ – a téma mindenképpen

érdemes volna egy szisztematikus vizsgálatra –, figyelmet érdemel a hamisítás korai dátuma. Valójában azonban már az ékírás megfejtését megelőzően is készültek modern kori ékírásos hamisítványok (mind valódi táblák lenyomatai, mind pedig ékírás-imitációk).¹⁷ A megfejtést követően részben a Közel-Keletet bejáró utazók gyűjtőszennvedélye, részben pedig a nagy nyugati múzeumok egyre fokozódó agyagtábláéhsége hatalmas felvevőpiacot teremtettek a hamisítványkészítő műhelyek számára. A hamisításnak számos különböző módja és szintje létezik (például eredetileg felirat nélküli régiségek felirattal való állatása, sérült feliratok „javítása”, azaz kiegészítése stb.), de ezek részletes bemutatása szétfejtésképpen e tanulmány kereteit.

Az ékírásos tárgyak között ritka a jól sikerült modern hamisítvány,¹⁸ mivel az ékírás ismeretének jellemző hiánya döntően korlátozza a hamisító lehetőségeit. Edgar J. Banks (1866–1945) – utazó, saját korának fogalmai szerint régész és emellett maga is műkereskedő – a következőképpen fogalmazta ezt meg 1904-ben:¹⁹

A korai hamisítók energiáikat nagyrészt a táblák készítésére korlátozták, és mivel az ékírás ismeretét nem tartották szükségesnek, csupán megformázták az agyagot, és néhány ék alakú jelet nyomtak rá. E módon olyan tárgyat készítettek, amely saját magukon kívül senkit sem tudott megtéveszteni. A következő lépés a táblák öntése volt, és ebben már nagyobb sikerrel jártak. Az öntésből származó nyomokat azonban nem tudták teljesen eltüntetni, a jelek kevésbé voltak élesek, és az eredeti tárgyra jellemző súly és sajátos sós íz is hiányoztak. Amikor a Telloh-i táblákat oly nagy mennyiségben fedezték fel, az eredeti tárgyak annyira olcsóvá váltak, hogy egy időre gyakorlatilag megszűnt a közönséges „szerződések” utánzása.

A fentiekből következően ékírásos tárgyakat „jól”, azaz meggyőzően hamisítani csak képzett assziriológusok tudnak. Az itt tárgyalt agyagcylindert nyilvánvalóan nem szakember készítette, hanem olyasvalaki, aki ugyan maga nem ismerte az ékírás rendszerét, de látott már ékírásos tárgyakat, mi több, agyagcylindert is. Mivel az említett újbabilóni uralkodók feliratos cylinderei már a 19. század közepe-vége óta ismertek voltak, könnyen lehet, hogy a tárgy készítőjének kezén – kollégáinak hamisítványai mellett²⁰ – eredeti példányok is átmentek. Mindezek alapján valószínűnek tűnik, hogy a tárgyat a mezopotámiai régiségek kereskedelmének valamelyik közel-keleti központjában készítették. Ez ugyanúgy lehetett Bagdad, mint Konstantinápoly vagy egy másik nagyváros, talán Mószul – megjegyzendő, hogy Rahmáni maga is mószuli származású volt, a mószuli keresztény Hajját család nevelte fel.²¹ Nem szükséges azonban közvetlen kapcsolódási pontot találnunk a múkincspiachoz, hiszen a pátriárka saját hazájában kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezett, emellett pedig maga is gyűjtött szír kéziratokat,²² ezért magas pozíciójánál fogva valószínűsíthető, hogy valamilyen módon múkincskereskedőkkel is kapcsolatban állt.

Mivel nincs okunk azt feltételezni, hogy Rahmáni ismerete volna az ékírást, nagyon valószínű, hogy az ajándékba adott agyagcylinderről ő maga sem tudta, hogy hamisítvány. Az agyagszög gyakorisága miatt (lásd alább) inkább az tűnik

elképzelhetőnek, hogy ezekhez a műtárgyakhoz sikerült kedvező áron hozzájutnia – ez a kereskedő részéről esetleg feltételezheti a tárgy hamisítvány mivoltának ismeretét és az ár ehhez való igazítását (hiszen egy eredeti agyagcilinder talán számottevően drágább lett volna), ez azonban nem több pusztá spekulációnál. E vonatkozásban érdekes a már említett Banks megjegyzése, mely szerint az általa az 1904-es év három hónapja alatt a bagdadi műkincspiacon látott anyag 80%-a hamisítvány volt.²³

Az agyagszög

Az agyagcilinder mellett Kmoskó több agyagszögről számolt be; összesen három vagy négy darabra vélt emlékezni.²⁴ Mivel az ékírásos együtteshez tartozó feljegyzések (lásd alább) csak két tárgyat említenek, feltételezhetjük, hogy Kmoskót vagy megcsalta az emlékezete, vagy Kalocsán a tárgyakat más hasonló régiségekkel együtt őrizték, amelyeket Rahmáni másvalakinek, esetleg magának az érseki könyvtáros Winkler Pálnak ajándékozott. Ezek ma biztosan nincsenek a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár gyűjteményében.

Kmoskó a következő leírást adja az általa vizsgált agyagszöggel (-szögekkel?) kapcsolatosan:²⁵

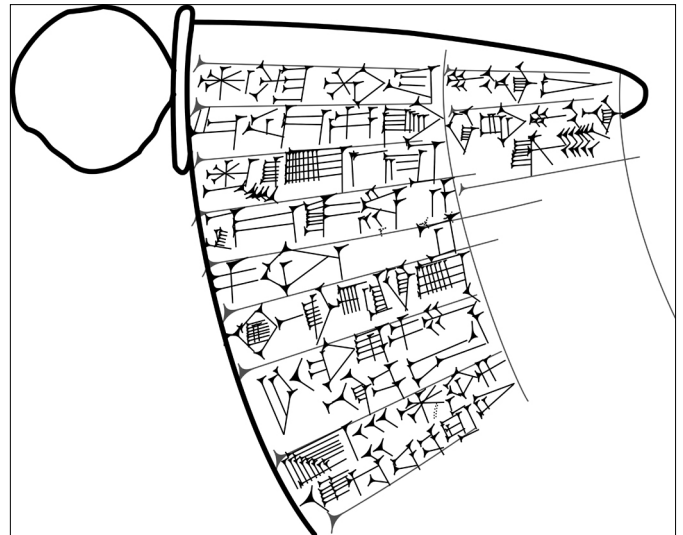
A kisebb tárgyak ujjnyi hosszú agyagszegek rövid feliratokkal, melyek tanúsága szerint Gudea, lagasi pateszi korából valók (Kr. e. 2500 körül), akinek nevét viselik és építkezéseiről tesznek említést. Az effajta agyagszegek épen nem mondhatók ritkáknak. Majd minden európai múzeumban akad egynehány. A keleti egyházfő valószínűleg bagdadi hívei révén jutott birtokukba, ezek pedig de Sarzec báró, a lagasi (tel-loh-i) ásatások vezetőjének munkásaitól kaphatták. A derék arabusok ugyanis ilyenkor lopnak, mint a szarkák, kisebb tárgyakat szó nélkül raknak zsebre, és ha lehet, értékesítik. Innen van, hogy egyes „antikák” csodálatos kalandok után kerülnek egy-egy európai gyűjtemény biztos menhelyébe.

A Kalocsán ma őrzött egyetlen agyagszög 10,3 cm hosszú, átmérője 4,4 cm a szélesebbik végén. Tízsoros szövegét két eltérő szélességű kolumnába írták a kúpforma palástjára; az első kolumna 5,2 cm, a második 3,7 cm széles. Ezeket az agyagszögeket gyakran úgy helyezték el a falban, hogy a kúp alapja, vagyis a szélesebbik vége kilátsszon a falból; a palástra írt szöveg nem vagy alig volt látható.²⁶ Nagyobb agyagszögek esetében a kúp palástján olvasható feliratot a kúp kiszélesített alapjára is felírták.

Az alábbiakban az ékírásos szöveg autográfiája (2. kép), tudományos átírása és magyar fordítása következik, rövid kommentárral.

I. kolumna

- 1.) ⁴nin-ġir₂-su
- 2.) ur-saġ kala-ga
- 3.) ⁴⁺en-lil₂-la₂-ra

2. kép. Az agyagszög ékírásos szövegének autográfiája
(© Földi Zs.)

- 4.) gu₃-de₂-a
- 5.) ensi₂
- 6.) lagaš^{ki}-ke₄
- 7.) niġ₂-UL-e pa mu-/na-e₃
- 8.) e₂-ninnu-anzu₂(AN.IM./MI)^{mušen}-babbar₂-ra-ni

II. kolumna

- 1.) mu-na-du₃
- 2.) ki-be₂ mu-na-/gi₄
- (-)

Gudea, Lagaš ensije megvalósította az örökkévalót Ningirsu, Enlil erős harcosa számára: felépítette (és) helyreállította az ő Eninnu-anzu-babbar (templom)át.

3. kép. Agyagszögek a falban (forrás: Chiera 1938, 97)

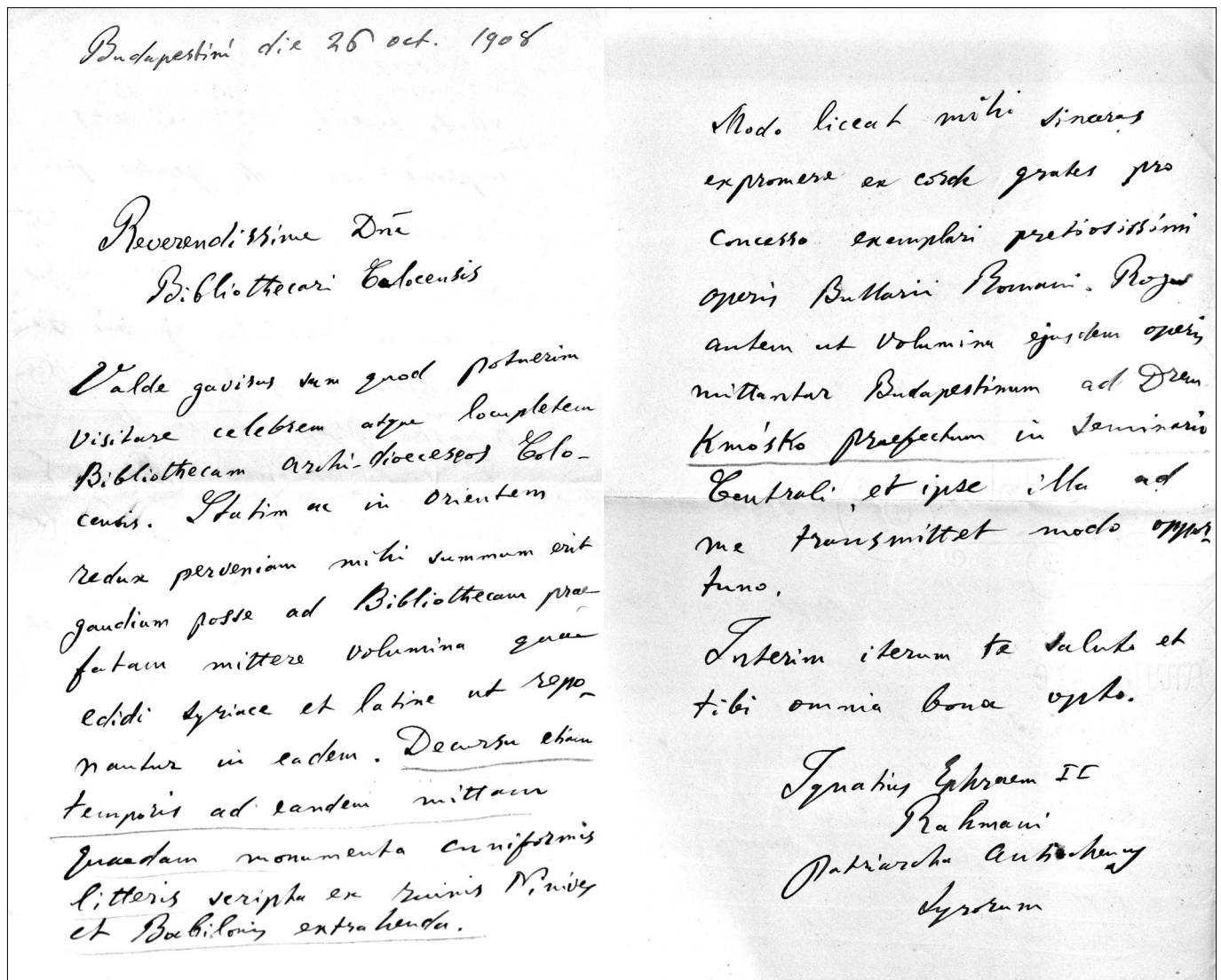

Gudea e feliratában Lagaš ensijének nevezi magát. Az eredetileg „jóságigazgató” jelentéssel bíró titulusnak Kmoskó a ma már elavultnak számító „pateszi” olvasatát használta; ez a jelcsoportot alkotó jeleknek felel meg, amelyeket együttesen ensinek olvasunk (PA.TE.SI = ensi₂). Bár a királyság központja hagyományosan Lagaš volt, Gudea korában már Ğirsu töltötte be a főváros szerepét. E várost, melyet Kmoskó modern kori nevén (Telló, Tell Loh stb.) emleget,²⁷ először valóban a francia Ernest de Sarzec ásta (1877–1900), a Rahmáni útját megelőző években azonban már a szintén francia Gaston Cros (1903–1909).

E város főistene volt Ningirsu („Ğirsu ura”), a főisten Enlil fia, hadisten; származása és feladatkörei miatt utóbb a nippuri Ninurtával azonosították. Az ő legfontosabb temploma az Eninnu, teljes nevén az Eninnu-anzu-babbar („Az ötven fehér (vagy: ragyogó) Anzû-madár temploma”).²⁸ Ezt már Gudea korát több száz évvel megelőző feliratok is említik,²⁹ tehát korántsem zöldmezős beruházásról volt szó: Gudea ugyan újra felépítette Ningirsu időközben talán romossá vált templomát, de ezzel csupán a korábban már fennálló „ideális” állapotot állította vissza. Gudea uralkodását a Kmos-

kó korában érvényben lévő kronológiai rendszer még Kr. e. 2500 körülre tette, manapság a Kr. e. 2110 körüli évekre szokás őt helyezni.

E felirat, mint Kmoskó is megjegyzi, rendkívül sok példányban ismert; ennek fényében nem meglepő, hogy számos alkalommal feldolgozták az assziriológiai szakirodalomban. Az 1990-es években megjelent standard feldolgozások 1171 példányát tartották számon különböző íráshordozókon: előfordul egy kötetben, több kőtáblán, ajtók kő forgóperselyén, bélyeges téglákon, íróvesszővel írt téglafeliratként, illetve a legnagyobb számban agyagszövegeken.³⁰ A már említett CDLI adatbázis³¹ jelenleg 1509 kéziratról tud (2022. február 15.), mellyel a leggyakrabban előforduló mezopotámiai építési feliratnak tekinthető.³² Az egyes példányok feliratai csak minimális részletekben térnek el egymástól (pl. eltérő sortörés, kihagyások és más apróbb hibák). Bár más, környező városokban is felbukkant a felirat egy-egy példánya, túlnyomó részük minden valószínűség szerint Ğirsuban, az Eninnu romjai közül került elő. A Tellót csupán néhány hétig ásó Hormuzd Rassam szerint az agyagszövegből kétségkívül több ezer készülhetett, mert a darabjaikat mindenütt meg lehetett találni.³³

4. kép. Rahmáni levele (D1)

Az agyagcylinderrel szemben az agyagszög esetében semmilyen jel nem utal arra, hogy esetleg hamisítványról lehetne szó. A tárgy típus és a felirat gyakorisága miatt ez nem is várható: az ezzel a felirattal ellátott Gudea agyagszögek máig annyira gyakoriak, hogy egyszerűen nem érné meg hamisítani őket – a tehetséges hamisítók ennél nagyobb haszonnal kecségető tárgy típusokba (pl. szobrok, pecséthengerek) fektetik az idejüket és energiájukat.

Összegezve a fentieket megállapítható, hogy bár az agyagcylinder csupán a 20. század elejére nézve kezelhető történeti forrásként, a Gudea agyagszög a maga mintegy 4100 éves korával kétségteljesen a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár legrégibbi írásos emléke.³⁴ Egy jól ismert építési felirat sokadik duplikátumaként assziriológiai szempontból csupán szerény jelentőséggel bír, ezen jócskán túlmutat azonban a két tárgy gyűjteménytörténeti háttere. Az alábbiakban az ezzel kapcsolatos információkat mutatjuk be.

Az ékírásos tárgyakra vonatkozó feljegyzések

A két ékírásos tárgyhoz három, az ajándékozáshoz kötődő és azzal hozzátétőlegesen egykorú dokumentum tartozik.³⁵ Forrásértékük miatt az alábbiakban ezeket is közöljük.

D1 (20,5 × 13 cm, kézírás fekete tintával; 4. kép)
Budapestini die 26 oct. 1908

Reverendissime D[omi]ne
Bibliothecari Calocensis [sic]

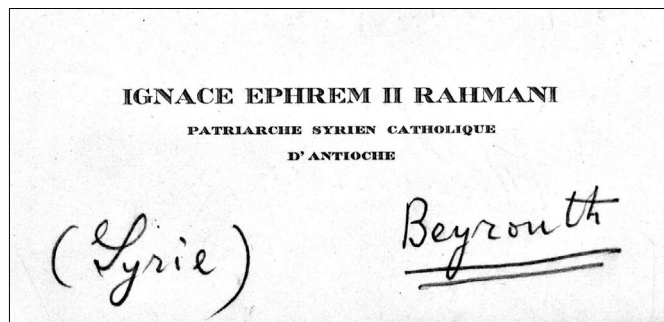
Valde gavisus sum quod potuerim visitare celebrem atque locupletem Bibliothecam archi-dioeceseos Colocensis. Statim ac in Orientem redux perveniam mihi summum erit gaudium posse ad Bibliothecam praefatam mittere volumina quae edidi syriace et latine ut reponantur in eadem. Decursu etiam temporis ad eandem mittam quaedam monumenta cuniformis litteris scripta ex ruinis Ninives et Babilonis extrahenda.

Modo liceat mihi sinceram expromere ex corde grates pro concessio exemplari pretiosissimi operis Bullarii Romani. Rogo autem ut volumina ejusdem operis mittantur Budapestinum ad D[octo]rem Kmósko [sic] praefectum in Seminario Centrali, et ipse illa ad me transmittet modo opportuno. Interim iterum te saluto et tibi omnia bona opto.

Ignatius Ephraem II
Rahmani
Patriarcha Antiochenus
Syrorum

Budapest, 1908. október 26.
Igen tisztelt kalocsai könyvtáros úr!

Igen örültem, hogy meglátogathattam a kalocsai érsekség híres és gazdag könyvtárát. Mihelyt a Keletre hazatérek, a legnagyobb öröömre szolgál, hogy az említett könyvtár-

5. kép. Rahmáni névjegykártyája (D2)

nak küldhetem azon köteteket, amelyeket szíriul és latinul adtam ki. Idővel ugyanoda elküldök néhány, Ninive és Babilon romjaiból kiasott ékírásos emléket is.

Legyen szabad szívből a legőszintébb köszönetemet kifejezmem a Bullarium Romanum nekem juttatott igen értékes példányáért. Kérem azonban, hogy e munka kötetait küldjék Budapestre, Dr. Kmoskóhoz, a Központi Szeminárium prefektusához, és majd ő alkalmas módon küldje el nekem. Ismételten üdvözöllek és minden jót kívánok neked.

II. Ignác Efrém Rahmáni, a szírek antiókhiai pátriárkája³⁶

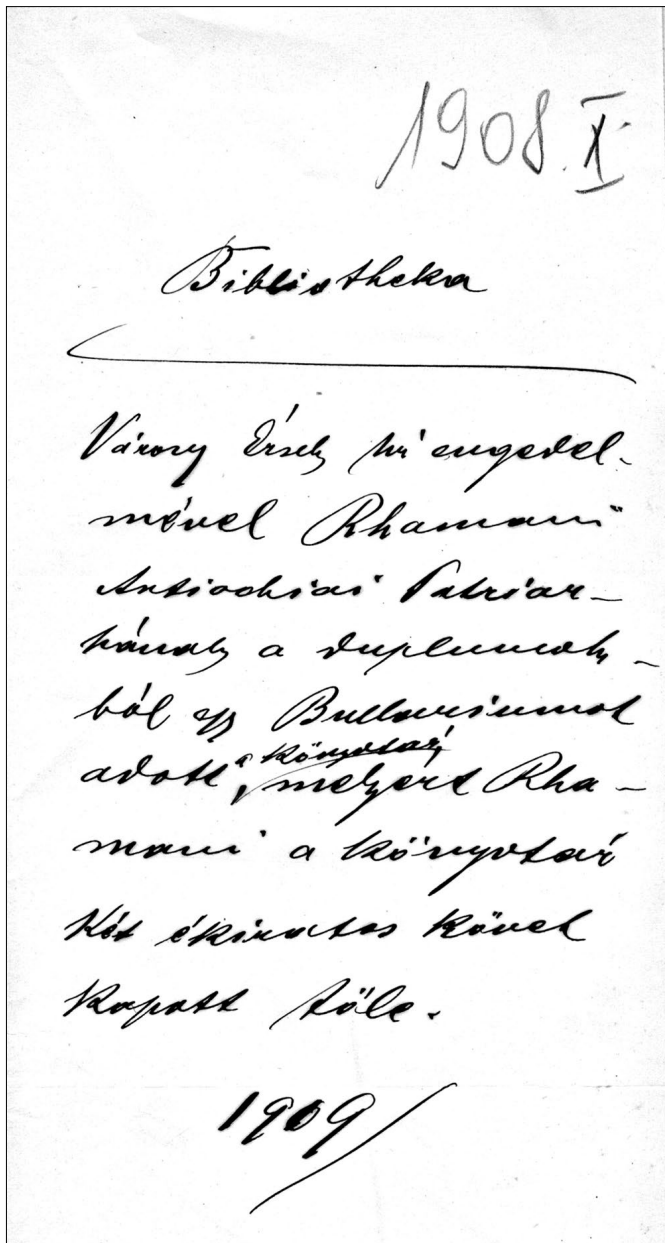
Rahmáni levele a kalocsai érseki gyűjtemény könyvtárosának, azaz a már említett Winkler Pálnak. Kmoskó, bár nem idézi a levél szövegét, nyilvánvalóan e dokumentumra gondol az „ajándékozójának nyilatkozata” szófordulattal.³⁷

A jó minőségű, vízjeles papíron a következő felirat olvasható, három sorba rendezve: „MARGARET MILL, IVORY PAPER, Vienna Manufacture”.³⁸ Hogy Rahmáni rendszeresen ilyen papírra írta-e leveleit, vagy csak 1908-as európai körútján tett szert rá, további vizsgálatot érdemelne. Mindazonáltal figyelembe véve, hogy utazása során Bécs meglátogatása után érkezett Magyarországra, az utóbbi lehetőség tűnik valószínűnek.

A papírt hosszában félbehajtva négy kolumnát képeztek, kettőt-kettőt mindkét oldalon. A levelet a második és harmadik kolumnába írták, fekete tintával; a negyedik és első kolumnát üresen hagyták, ennek alsó sarkát utóbb letépték. A papírt a levél megírását követően még egyszer félbe hajtották. Az első bekezdés utolsó mondatát és a második bekezdés Kmoskóra vonatkozó sorát aláhúzták, ceruzával. Ez feltételezhetően Winkler Pál munkája, aki az ékírásos tárgyak érzéketésekor alighanem megjelölte a dokumentáció releváns részeit.

D2 (7 × 12 cm, nyomtatott + kézírás ceruzával; 5. kép)
[nyomtatva:] IGNACE EPHREM II RAHMANI
[kisebb betűmérettel:] PATRIARCHE SYRIEN CATHOLIQUE
D'ANTIOCHIE
[ceruzával, ugyanazzal a kézírással:] (Syrie) Beyrouth

Rahmáni névjegykártyája, eredetileg minden bizonnyal a levelének (D1) melléklete. Míg a francia nyelv használata korántsem meglepő, a ceruzás megjegyzések talán azok: Rahmáni volt az, aki az antiókhiai szír katolikus pátriárka

6. kép. Az ékíratos tárgyakra vonatkozó könyvtári feljegyzés (D3)

székhelyét a későbbiekben részletesebben tárgyalt okok és körülmények közepette hivatalosan is áthelyezte Mardinból Bejrútba.

D3 (34 × 10,5 cm, kézírás részben ceruzával, részben fekete tintával; 6. kép)

[ceruzával, a jobb felső sarokban:] 1908.X

[fekete tintával:] *Bibliotheka*

Várogy Érsék úr engedelmével Rhamani [sic] Antiochiai Patriarkának a duplumokból egy Bullariumot adott [betoldás: a könyvtár], melyért Rhamani a könyvtár két ékíratos követ kapott tőle.

1909/

Utólag, 1909-ben kiállított dokumentum, melyre azonban ceruzával a pátriárka látogatásának hónapját (1908.10.) is felje-

gyezték. A mondat nyakatekert struktúrája nyilvánvalóan átfogalmazás eredménye; a letisztázás, illetve újraírás hiánya arra utal, hogy belső, saját használatra készült feljegyzésről van szó. Az írás a könyvtár állományából kikerült és abba bekerült dokumentumokat rögzíti, így kézenfekvő feltételezni, hogy az érseki könyvtáros Winkler Pál³⁹ munkája; ezt a kézírás is megerősíti.⁴⁰

II. Ignác Efrém Rahmáni szír katolikus pátriárka látogatása

A két ékíratos tárgyat tehát II. Ignác Efrém Rahmáni szír katolikus pátriárka ajándékozta Várogy Gyula kalocsai érseknek és az érseki könyvtárnak, „valószínűleg hálából azért a szívélyes vendégszeretetért, amelyben ottléte alkalmával volt része”.⁴¹ A bemutatott dokumentumok alapján azonban erre nem az 1908-as látogatás alkalmával, hanem csak 1909-ben került sor.

II. Ignác Efrém Rahmáni pátriárka 1848. november 7-én született Mózsulban. Eleinte a helyi dominikánusoknál, majd 1863-tól Rómában tanult, ahol 1873-ban szentelték fel. Rómából visszatérően segédkezett a mószi dominikánus kiadó munkájában. 1880-ban lett segédpüspök (*chorepiscopus*), majd 1887-ben Rabbula Efrém néven Edessza (ma Şanlıurfa, Törökország) címzetes szír katolikus püspöke. A sarféi zsinatot követően 1890-ben Bagdad, majd 1894-ben Aleppó püspöke lett. Miután 1898-ban szír katolikus pátriárkának választották, felújította a sarféi nyomdát, a pátriárkatusi székhelyet pedig átköltöztette Mardinból Bejrútba. 1902-ben Jeruzsálemben szemináriumi iskolát alapított, illetve helyreállította a Mózsul környékén található Szent Behnam Monostort.⁴² Szervezői tevékenységével párhuzamosan korának ismert egyháztudósa is volt: 1899-ben egy mószi kézirat alapján ő adta ki a *Testamentum Domini Nostri Jesu Christi* című művet, mely korai keresztény liturgiai és egyházszerkezeti előírásokat tartalmaz.⁴³ Ezen túlmenően számos egyéb tudományos mű is köthető a nevéhez.⁴⁴

Munkásságából négy kötet a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár gyűjteményében is megtalálható, közülük kettő a szerző latin nyelvű, Várogy Gyula érseknek szóló dedikációjával.⁴⁵ Ezek közül az egyik dedikáció keltezése Kalocsa, 1908. október 23., tehát Rahmáni a kalocsai látogatásának alkalmával legalább egy kötetet ajándékozott az érseki könyvtárnak – talán kettőt vagy esetleg hármat is, de ebben az esetben csak az egyiket dedikálta. A másik dedikációhoz nem tartozik helymegjelölés és 1909. augusztus 31-i keltezésű; ez Rahmáni 1909-es európai körútjára tehető,⁴⁶ és valószínűleg egybeesik az ékíratos tárgyakat is magában foglaló ajándékozással. Mivel azonban nincs nyoma annak, hogy Rahmáni 1909-ben Magyarországon is járt volna – ebben az összefüggésben figyelemre érdemes a helymegjelölés hiánya –, a könyv (vagy könyvek) és az ékíratos tárgyak alighanem küldönc útján, talán Kmoskó közbenjárásával jutottak el Kalocsára.

Rahmáni 1898-as megválasztását követően rövid idő alatt vált nemzetközi jelentőségű egyházi méltósággá; e minőségben Magyarországon is megfordult. Miután 1899 decemberében Bécsben járt királyi audiencián,⁴⁷ az év utolsó napját Esztergomban töltötte: itt Vaszary Kolos hercegprimás⁴⁸

7. kép. Rahmáni pátriárka (forrás: Wikimedia)

palotájának vendége volt, s a bazilika műkincseit is megtekintette (lásd alább).⁴⁹ 1902-ben Rómában ő vezette az ázsiai egyesült keleti rítusok küldöttségét, hogy XIII. Leó pápaságának 25. évfordulóján a katolikus egyházfő előtt hódoljon.⁵⁰ Visszaútján megfordult Budapesten is,⁵¹ ahol három napot töltött és a hercegprímást is meglátogatta, mielőtt tovább indult volna Konstantinápolyba.⁵²

1908-as közép-európai körútjáról szintén beszámoltak a korabeli lapok: október 22-én – ez csütörtöki napra esett – Ferenc József audiencián fogadta a budai várban, egész sor politikai, egyházi és katonai méltóság, bárók és grófok jelenlétében.⁵³ A találkozó további részletei nem ismertek, de figyelemre méltó, hogy a pátriárka a bécsi és a magyar híradásokban is az első helyen szerepel a megjelentek felsorolásában. A *Kalocsai Néplap* következő híradása alapján azonban Rahmáni még aznap tovább is utazott Kalocsára:⁵⁴

Egy keleti pátriárka Kalocsán. Magas vendég érkezett csütörtökön Kalocsára Rahman Ignác Efram antiochiai szír pátriárka személyében, ki mint nyelvtudós is előkelő helyet foglal el a tudományos világban. A pátriárka ŐExcellentiája a karlsbadi fürdőt használta, honnan Bécsbe, majd Budapestre utazott, hol Őfelségénél kihallgatáson volt. Kalocsára csütörtökön érkezett és érsek ur ŐExcellentiájának volt vendége. Pénteken meglátogatta a kalocsai intézeteket és őt épügy, mint az eddig Kalocsán megfordult külföldi vendégeket nagyon meglepte, hogy ilyen kis városban any-

nyi és oly magas színvonalon álló intézet van. Az érseki lyceumban a theologusokhoz buzdító beszédet is intézett ékes latin nyelven. Az előkelő vendég szombaton utazott el Kalocsáról.

Rahmáni két napot töltött tehát Kalocsán, és október 24-én szombaton utazott el onnan; útjának következő állomásáról sajnos nem szólnak a lapok. Vélhetően erre az időszakra tehető Esztergomba tett rövid látogatása, ahol „Csárszky István dr. érseki titkár kíséretében a szír missiókra könyöradományokat gyűjtött”.⁵⁵

A pátriárka október 27-én, kedden érkezett Pécsre, ahol megtekintette a helyi székesegyházat és a város többi nevezetességeit.⁵⁶ Kalocsai vonatkozású, de budapesti keltezésű levele (D1: 1908. október 26.) alapján megállapítható, hogy 24-én Budapestre tért vissza Kalocsáról, és később onnan utazott tovább Pécsre. A *Budapesti Hírlap* és *Az Ujság* október 31-i számai már arról számolnak be, hogy a pátriárka „előző nap” – ez alighanem már 29-én megtörtént⁵⁷ – Zágrábba érkezett, és Poszilovics érsek⁵⁸ meghívásának eleget téve az érseki palotában szállt meg, hogy következő nap visszatérjen kis-ázsiai híveihez. Későbbi híradások szerint Rahmáni egy egész hétig élvezte Poszilovics vendégszeretétét.⁵⁹

A *Budapesti Hírlap* és *Az Ujság* emellett tudni vélik, hogy Rahmáni hosszabb gyógykezelésen volt Karlsbadban (ma Karlovy Vary, Csehország), és Magyarországon át vezető visszaútja során meglátogatta Vaszary hercegprímást és Zichy gróf pécsi püspököt⁶⁰ is⁶¹ – ez utóbbi megadja a pécsi látogatás kontextusát, míg a Vaszary Kolossal való találkozásra minden valószínűség szerint Budapesten került sor.⁶² A kalocsai érseket meglepő módon nem említik.

Ami a pátriárka útjának Magyarországot megelőző részét illeti, itt elsősorban külföldi lapok híradásaira hagyatkozhatunk. A fő úticélként emlegetett Karlsbad nem csupán gyógyfürdőinek köszönhetően volt népszerű nyaralóhely, hanem azért is, mert a társadalom módosabb rétegeiben divattá vált a karlsbadi tartózkodás – a korabeli lapok tele vannak arra vonatkozó híradásokkal, mely ismert hölgyek és urak, miniszterek, esetenként akár uralkodók érkeztek meg Karlsbadba vagy távoztak onnan. A helyi *Karlsbader Kurliste* folyamatosan közölte az újonnan érkezett vendégek nevét és szálláshelyét, a neveket időnként ABC-sorrendű regiszterekbe is rendezve.⁶³ Ezekből nem csupán az aktuális vendégek tudhatták meg, kivel és hol találkozhatnak, hanem számunkra is kiderül, hogy „Ignaze Ephrem II. Rahmann” [sic] 1908. augusztus 27-én jelentkezett be Karlsbadban. A 43237-es sorszámmal regisztrálták: foglalkozása pátriárka, megszokott tartózkodási helye Antiochia, szálláshelye „St. Josef a kertsoron túl”, egyedül jelentkezett be.⁶⁴

Rahmáni karlsbadi tartózkodása a remélt gyógyhatás mellett a kapcsolatépítésre is kiváló lehetőséget kínált. Amint a *Karlsbader Kurliste* későbbi évfolyamaiból kiderül, Rahmáni előszeretettel tért vissza Karlsbadba, többek között 1909. augusztus 10-én, 1911. augusztus 9-én és 1913. július 24-én is bejelentkezett; ekkoriban már Bejrútot adta meg lakhelyként. Minden alkalommal a karlsbadi Haus St. Josef (illetve St. Joseph) katolikus szálláshelyen szállt meg; ezt a 19. század végén nyitották a keresztes nővérek,⁶⁵ és előszeretettel használták egyházi személyek, a Hochstüblau-i (ma Zblewo, Lengyelország) lelkesztől a varsói érsekig.

Rahmáni távozásának dátuma sajnos ismeretlen; mivel azonban a következő biztos pont a pátriárka október 10-e körüli rövid látogatása a kapucinus rend meranói kolostorában,⁶⁶ egy hosszabb karlsbadi tartózkodás a rendelkezésre álló adatok alapján nagyon is lehetségesnek tűnik.

Rahmáni 1908-as útvonalának eddig ismert elemei tehát Karlsbad – Merano – Bécs – Budapest – Kalocsa – Budapest – (Esztergom – Budapest –) Pécs – Zágráb. Az út utolsó tíz napjának mérlege: találkozó egy uralkodóval, három érsekkel és még legalább egy püspökkel. Mint a fenti adatokból kiderül, korántsem egyszeri alkalomról, hanem legalább évente-két-évente ismétlődő közép-európai körútról van szó. A pontszerű adatokból egy széleskörű nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező, közép-európai kollégáit és szövetségeseit rendszeresen végig látogató egyházatya képe rajzolódik ki.⁶⁷ Egy kissé felengzősen hangzó bemutatás szerint ő az a személy, aki a Keletet a Nyugattal összeköti.⁶⁸

Kmoskó Mihály ennél jóval borúsabban nyilatkozik Rahmániról. Kmoskó 1898-as pappá szentelése és 1899-es doktorrá avatása után utazási ösztöndíjjal Sarfába (ma Libanonban a szír katolikus egyház központja) utazott, hogy ott Rahmáni szemináriumában gyarapítsa a szír nyelvvel és a szír liturgiával kapcsolatos ismereteit.⁶⁹ Beszámolójában maga hangsúlyozza, mennyire csalódott a pátriárkában, aki meglátása szerint csak minél több pénzt akar kicsikarni tőle. Jóval későbbi, 1916-os szíriai utazásáról írt beszámolójában Kmoskó még sokkal sötétebb képet fest Rahmániról. Az egyházatya eszerint már 1896-ban, még aleppói érseként „[a]zön ürügy alatt, hogy templomokat és iskolákat akar emelni egyházmegyéjében, végigkoldulta hazánk püspökeit, nem kérve, hanem szemtelenül követelve.⁷⁰ A megboldogult Andor György, aki Esztergomban kalauzolta őt a káptalan tagjainál, hihetetlen részleteket beszélt el Rahmáni arrogáns, követelődző fellépéséről.”⁷¹ Kmoskónál részletes beszámolót olvashatunk egy nagyobb összegű hagyaték Rahmáni általi elikkasztásáról, templomok kéziratának és egyéb régiségeinek elharácsolásáról, szolgálóinak ütlegetéséről, valamint az egyházatya azon állítólagos szokásáról, hogy szándékosan képzetlen embereket emel magas pozíciókba, „hogy csak ő ragyoghasson rítusa egén”.⁷² Kmoskó másutt „vén Harpagonként” hivatkozik Rahmánira,⁷³ alighanem annak kapzsiságát hangsúlyozandó.

Ha figyelembe is vesszük Kmoskónak a pátriárka iránti, személyes tapasztalatából táplálkozó ellenszenvét,⁷⁴ ennyi súlyos állítás mögött valamennyi igazság biztosan meghúzódhatott. Ezt alátámasztani látszik, hogy a korabeli szír nyelvű oszmán sajtóban is hasonló vádak hangzottak el a Szír Ortodox Pátriárkátussal és a főpapságával kapcsolatban. Ez a kritika azonban legalább részben a civil önszerveződésnek a korábban megingathatatlan vallási irányítással való szembefordulását tükrözi.⁷⁵

Mint már elhangzott, a Kalocsán őrzött két ékirásos tárgyat Rahmáni 1908-as kalocsai látogatását követően ajándékozta Városey Gyula kalocsai érseknek, illetve az érseki könyvtárnak. Hogy ezeket 1909-es körútján személyesen vitte vagy közvetítő útján juttatta-e el Kalocsára, a rendelkezésre álló adatokból nem megállapítható. Mivel azonban nincs egyértelmű nyoma annak, hogy Rahmáni 1909-ben Magyarországon is járt volna, az utóbbi lehetőség tűnik valószínűbbnek.

Rahmáni 1908 előtt aligha járt Kalocsán (Városey Gyula 1905-ös érseki hivatalba lépése óta szinte biztosan nem), de

korábbi esztergomi tapasztalatai alapján ismerhette valamennyire a magyar érseki könyv- és kincstárak lenyűgöző gazdagságát, tudhatott valamennyit az érsekeknek a régi írásos emlékeket érintő gyűjtőszennvedélyéről. A kalocsai látogatását követő budapesti levelében (D1) ígéretet tett, hogy ékirásos régiségekkel gyarapítja az érseki könyvtárat – az ajándékozással tulajdonképpen ennek az ígéretének tett eleget. Bár a tárgyak valójában nem Ninivéből vagy Babilónból származtak, ezt a megajándékozott fél biztosan nem tudta, és valószínűleg maga az ajándékozó sem.

Sajnos nem tudjuk, pontosan mennyi és milyen régiséget – köztük ékirásos tárgyat – juttatott el Rahmáni Európába. Ezekre vonatkozó áttekintés aligha készült;⁷⁶ a fogadó oldalon készülhettek ugyan feljegyzések (mint például Kalocsán), ezek fennmaradása és előkerülése azonban nagyon is esetleges. Összehasonlítás céljából álljon itt a szűkös, de egyértelmű forrásanyag, mely Rahmáni esztergomi ajándékozásával kapcsolatos.

Exkurzus: Esztergom

Rahmáni kalocsai ajándékának vonatkozásban figyelemre méltóak azok az 1913 évi esztergomi újságcikkek, melyek az *Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat* újjáalakulásáról, illetve az ennek égisze alatt formálódó esztergomi történeti múzeum számára tett felajánlásokról szólnak. Az újjáalakuló ülés napján (1913. június 8.) a következő újságcikk jelent meg az *Esztergom* című hetilapban:⁷⁷

Asszír régiségek a városházán. Dr. Walter Gyula cz. püspök meglepetésben részesítette a ma megalakuló régészeti és történelmi társulat intézőit. A múzeum számára ugyanis, két darab asszír ékirattal ellátott tégladarabkát küldött melyeket ő néhány évvel ezelőtt Rahmani Ignác szír patriarchától kapott ajándékba, amikor ez Európában járván, őt is meglátogatta. A nagy értékű régiségek eredetisége iránt nem lehet kétség és az ékirásos ókori téglák mindenesetre a legérdekesebb tárgyai lesznek a múzeumnak.

Valójában az *Esztergom és Vidéke* már néhány nappal korábban beszámolt az ajándékozásról.⁷⁸

Értékes ajándék. Dr. Walter Gyula c. püspök, esztergomi prael. kanonok nagybecsű ajándékot juttatott e héten az „Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat” múzeumának. Az ajándék két asszír ékirásos téglát, melyet a püspök Rahmáni Ignác szír patriarchától kapott ajándékba, midőn európai körutja alkalmával nálunk is megfordult. Az ékirásos téglák, melyek az akkori időben a könyveket és az okiratokat helyettesítették, már csak azért is ritkaságai lesznek a múzeumnak, mivel körülbelül 6000 éves multra nyujtanak visszapillantást és csak igen kevés vidéki múzeumban található.

Az ékirásos téglának tulajdonított jelentőséget mutatja, hogy az ajándékozott tárgyak év végi összesítésében is diszhelyre kerültek: „A legértékesebb mindenesetre az a két ékirásos asszír tégladarabka, melyeket Walter Gyula dr. v. (var. c.) püspök

ur ajándékozott a múzeumnak, ő pedig (azokat) Rahmáni (var. Rachami) Ignác szír pátriárkától kapta.”⁷⁹

Rahmáni legkésőbb 1899-ben ismerkedett meg az említett Walter Gyulával,⁸⁰ aki mint „a hercegprímás irodaigazgatója” mutatta meg neki a bazilika műkincseit.⁸¹ Ebben az összefüggésben feltűnő, hogy a műkincseket nem a hercegprímás maga, hanem egy alkalmazottja mutatta be a pátriárkának. A korabeli lapokból kiderül, hogy maga Vaszary Kolos nem tartózkodott Esztergomban, ő ugyanis a telet budavári palotájában töltötte.⁸² Miért ment hát Rahmáni Esztergomba, ha Magyarország legmagasabb egyházi méltósága éppen nem volt ott? Szintén az újságokból derül ki, hogy az esztergomi bazilika műkincseit a párizsi világiállításon tervezték bemutatni,⁸³ így Rahmáninak Esztergomba kellett utaznia, hogy – nyilvánvalóan Vaszary engedélyével, esetleg javaslatára – még ezt megelőzően megtekinthesse azokat. Ez nem csupán Rahmáninak a műkincsek iránti érdeklődését árulja el, hanem egyben valószínűsíti, hogy ezt megelőzően nem járt Esztergomban – bár Kmoskó szerint már 1896-ban is megfordult ott (lásd fent).

Szintén feltűnő, hogy az ékirásos tárgyakat nem a hercegprímás maga, hanem az irodaigazgatója kapta ajándékba Rahmánitól, illetve annak hangsúlyozása, hogy Rahmáni őt is meglátogatta európai körútján. Hogy Walter Gyula még 1899-ben vagy a korábbi találkozásra emlékezve egy későbbi alkalommal kapta-e ékirásos tárgyait a pátriárkától, a rendelkezésre álló adatok alapján nem állapítható meg bizonyossággal: Rahmáni 1902-ben és 1908-ban is felkereste a hercegprímást, ugyanakkor az 1899-es látogatásának körülményei alátámasztják, hogy itt személyesen Walter Gyulának szóló ajándékokról volt szó. Ha az 1913-as újságcikk „néhány évvel ezelőtt” fordulatát szó szerint értjük, úgy Rahmáni 1908-as körútjára kell gondolnunk – hogy ezt követően, 1909-ben küldött ékirásos régiségeket Magyarországra ajándék gyanánt, a kalocsai tárgyegyüttes bizonyítja. Valószínű azonban, hogy Rahmáni ez alkalommal Budapesten látogatta meg a hercegprímást (lásd fent); ennek fényében kevésbé valószínű, hogy Walter Gyulával is találkozott volna. Hogy Vaszary Kolos maga is kapott-e hasonló ékirásos tárgyakat, e sorok írói számára nem ismert.

Az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat mai utódja, a Magyar Nemzeti Múzeum Balassa Bálint Múzeuma⁸⁴ nem őriz ékirásos tárgyakat,⁸⁵ így a szóban forgó két „asszír ékirattal ellátott tégladarabka” további sorsa ismeretlen. Minden bizonnyal olyan feliratos téglák darabjairól van szó, amelyeket az ókori mezopotámiai királyok monumentális építkezéseinek meghatározott helyeken elhelyeztek a falban. Felirataik rendszerint bélyegzéssel készültek, részben ennek is köszönhetően rendkívül gyakori szövegtípusról beszélhetünk:⁸⁶ egyes feliratok több száz, akár több ezer példányból is ismertek, esetenként még a különböző bélyegzőkkel készített csoportokat is azonosítani lehet. A feliratok tartalmi jellemzőikben megfelelnek az agyagcilinderek és agyagszögek feliratainak (lásd fent).⁸⁷ A Rahmáni által Walter Gyulának ajándékozott darabok alighanem a leggyakoribb, III. Ur-i dinasztia korabeli vagy újbabilóni kori téglafeliratok közül kerültek ki.⁸⁸ Az „asszír” meghatározás jóformán semmilyen támpontot nem ad, ugyanis a 20. század elején e kifejezés a mainál sokkal szélesebb értelemben, kb. „mezopotámiai” jelentésben is használatos volt.

A látogatás politikai kontextusa: a szír katolikusok és Rahmáni pátriárka a késő Oszmán Birodalomban

II. Ignác Efrém Rahmáni szír katolikus pátriárka 1908-as látogatásának politikai értelmezéséhez szükséges röviden áttekinteni a szír katolikus egyház kialakulását és a korban aktuális pozícióját, a keresztények helyzetét a hosszú 19. századi Oszmán Birodalomban, az 1908-as év más eseményeit és végül kitekinteni arra, hogy milyen jelentősége lehetett Rahmáni látogatásának a magyar elit számára.

A szír katolikus egyház kialakulása

Konstantinápoly elését (1453) követően az Oszmán Birodalom nem muszlim alattvalóit ún. millet-rendszerbe szervezték.⁸⁹ A török millet szó eredetileg népet jelent, de ebben a kontextusban a vallási kisebbségre, felekezetre használták. A millet-rendszer egyfelől belső önállóságot adott a közösségnek, másfelől a vallási vezető, mint etnarcha, személyében vált felelőssé az általa képviselt közösségért. E szerep betöltéséhez fontos volt, hogy a vallási vezető akár napi szinten kapcsolatban lehessen a Fényes Portával, ezért a birodalom görög, örmény és zsidó közösségeinek megfelelő három millet számára döntő jelentőséggel bírt a Konstantinápolyi Egyetemes Pátriárkátus, a Konstantinápolyi Örmény Pátriárkátus és a Zsidó Főrabbinátus biztosította fővárosi képviselő. A szír kereszténység, mint kizárólag Délkelet-Anatóliában és a Kelet-Mediterráneumban elterjedt vallási irányzat, nem rendelkezett konstantinápolyi képviselővel, ennek hiányában a szír keresztények a földrajzilag alapvetően Kelet-Anatóliát képviselő – és szintén monofizita – örmény milletbe tagozódtak be.⁹⁰ 1831-ben hosszú idő után új egység, egy örmény katolikus millet jött létre, innentől kezdve ez alá tartozott a birodalom valamennyi katolikus alattvalója, így a szír katolikusok is. Az örmény katolikus millet létrejötté számos tényező kölcsönhatásának az eredménye: a birodalom katolikus közösségeinek egyre népesebbé válása, az őket érő folyamatos nyomás, a külföldi – elsősorban francia – erők hatása, valamint az Oszmán Birodalomban ekkoriban tapasztalható megújulási szándék.⁹¹

Ami a szír keresztény közösséget, illetve annak elsődleges képviselőjeként a szír ortodox egyházat illeti, az évszázadok alatt megmerevedett rendszer 1839-ben, az ún. Tanzimat-korszak (lásd alább) beköszöntével kezdett el változni; ekkor a szír közösség előtt is megnyílt az út az örményektől való függetlenedés felé. A szír keresztényeknek régi céljuk volt, hogy legalább nemhivatalosan, de saját képviselőjük legyen a birodalmi fővárosban. Bár a dátum bizonytalan, II. Ignác Illés szír ortodox pátriárka valószínűleg már rögtön 1839-ben kinevezett egy Behnam nevű főpapot Konstantinápoly püspökének és pátriárkai megbízottnak. 1844-ben végre megnyílhatott a konstantinápolyi szír pátriárkai képviselő – ez, bár még nem jelentett hivatalos elismerést, már érdemben tudta képviselni a szír keresztények ügyét a Portánál. A szír ortodoxok a 19. század végéig folytatták küzdelmüket, és bár 1894-től *de facto* külön kezelte őket az oszmán közigazgatás, *de jure* nem sikerült külön válniuk, mert az ezt biztosító törvényt éppen az első világháború előestéjére sikerült előkészíteni.⁹²

Habár a szír egyház hívei között állítólag már a 8. században is voltak katolikusok, és a keresztes háborúk alatt új lendületet vett a szír keresztény közösség katolicizációja, elsősorban az 1650-es évekre Aleppóban megtelepedő jezsuiták és kapucinusok voltak azok, akik nagy számban tudtak áttéríteni szír keresztényeket – mind papokat, mind pedig a híveiket – a katolikus hitre.⁹³ Mindazonáltal több mint száz évnél kellett eltelnie, hogy kialakuljon egy stabil szír katolikus egyházi hierarchia. Ennek a legfőbb oka, hogy az oszmán rendszer a nem muszlim (*gayrimüslim*, tehát iszlámon kívüli), de bevettnek számító vallási kisebbségek esetében alapvetően a hódítás előtti állapotokat igyekezett fenntartani, így kifejezetten ellenére volt a már bevett örmény és szír közösségek szétválasztása. Emiatt egészen a Tanzimat-korszakig nem is tették lehetővé a megfelelő hivatalos hierarchiák létrejöttét a birodalmon belül.⁹⁴

Az Oszmán Birodalom közel-keleti területein a katolikus hittérítők kizárólag a keresztények között fejthették ki tevékenységüket; a keresztény vallás aránya a 16–19. században stabilan 15 % körül maradt a régió népességében.⁹⁵ A katolikus hittérítők munkája mind az örmény, mind pedig a szír ortodox közösséget erősen érintette és a 18–19. század fordulójára már egyre nagyobb kihívást jelentett számukra. Franciaország már az 1530-as évektől kezdve az Oszmán Birodalom katolikus híveinek védnökeként tudott fellépni, az erre vonatkozó jogát pedig újra és újra meg is erősítették. Amikor tehát sikerült végre formálisan is létrehozni a Szír Katolikus Egyházat, már több évszázada folyt a közel-keleti szír és örmény közösségek katolicizálása, erős francia támogatással. Az 1878-as berlini kongresszust követően már a többi európai hatalom, így az Osztrák-Magyar Monarchia is bekapcsolódhatott ebbe a tevékenységbe.

A különálló egyház létrejötte végső soron az 1782-es szír pátriárka-választást övező botrányok eredménye, amely az erősebb nyugati hatás alatt álló püspökök, illetve a keleti, főleg Tur Abdin környéki püspökök frakcióinak érdekütközéséből fakadt. Előbb – erősen vitatott körülmények között – a nyugati frakció jelöltjét, az aleppói püspök Mihály Jarweh-t választották meg pátriárkának, utóbb azonban mégis a mészulzi püspök Matay-t hirdették győztesnek. Míg Matay a kinevezésének hivatalossá tételét kijárta a Portánál, a vesztes Mihály Jarweh a szíriai katolikus missziókkal lépett kapcsolatba, akik ki is nevezték őt III. Ignác Mihály Jarweh (1783–1800) néven szír katolikus pátriárkának.⁹⁶ 1786-ban ő alapította meg Sarfában a Megváltó Szűzanya Monostort, amely eleinte a szír katolikus pátriárka székhelyeként is szolgált.⁹⁷ Amikor VII. Ignác Péter Jarweh (1820–1851) idejében a közösség – mint keleti katolikus, az örmény katolikus millet tagjaként – hivatalosan is elfogadásra került a birodalomban, a szír katolikusok központját Aleppóba helyezték át (1830), hogy közelebb legyen a közösséghez. Az 1850-es aleppói mészárlásban, amikor a helyi muszlimok a keresztényekre támadtak, a szír katolikus pátriárka is súlyosan megsebesült, egy évre rá meg is halt – a pátriárkatus székhelye pedig 1852-ben Mardinba került át.

Az Oszmán Birodalomban 1847-től megjelenő évkönyvek (*salname*) egyebek mellett a különböző régiók vallási összetételéről is részletesen beszámolnak. Ezek alapján a püspöki szintű szír katolikus központok 1918-ig Diyarbakır, Urfa, Aleppó, Damaszkusz, Bagdad, Mészul, Dzsizre, Nebek, Midjat, Aleppóban a ciprusi püspöki székhely, Egyiptom (ez

idővel szétváltak Kairóra és Alexandriára), Bejrút, Homsz, Hama, Mardin, Adana, Konstantinápoly, Deir ez-Zor, Merszin, Jeruzsálem és Zahle voltak.⁹⁸ A központok száma az évek során egyre növekedett, ami jelzi a katolikusok térnyerését a szír keresztény közösségen belül és ezzel párhuzamosan az egyre szofisztikáltabb egyházi hierarchia kiépülését. Mindezek ellenére a katolicizálási folyamat a szír ortodoxoknál sokkal lassabbnak, illetve kevésbé hatékonyan bizonyult, mint a nesztoriánusoknál vagy az örményeknél. Ennek legfontosabb okai minden bizonnyal a saját hagyományokhoz való erősebb ragaszkodás és az állam iránti hűség voltak – talán éppen ezért volt a szír ortodox közösség katolicizációval szembeni reakciója is sokkal erősebb az örményekénél.⁹⁹ Az áttérés gyakran nem egyéni hívők áttérését jelentette, hanem papokét – sok esetben főpapokét –, akik akár egész közösségükkel együtt katolicizáltak.¹⁰⁰ Ezáltal hirtelen állhatott elő olyan helyzet, hogy egy nagyobb lélekszámú szír katolikus közösség jelent meg templom, temető és hasonló, elengedhetetlen fontosságú intézmények nélkül. Amíg csak egy fokozatos áttérési folyamatról volt szó, meghatározott templomok közös használata ideiglenes megoldást jelenthetett.

A szír ortodox és katolikus közösségek között korábban is jelentős rivalizálás új szintre emelkedett, amikor a szír katolikusok már a szír ortodox pátriárkai székhelyként is funkcionáló Sáfrány Monostort (Deyrüzsafaran) kísérelték meg átvenni. Ezzel egyidejűleg költöztették saját központjukat – a tértítési munkát elősegítendő – Mardinba, a Tur Abdinban a legsűrűbben élő szír közösségek közé. Ezen a ponton a szír ortodoxok már joggal érezhették úgy, a létük forog veszélyben.¹⁰¹ Korábban a Mészulban székelő katolikus missziók – kezdve az 1630-as évektől a kapucinusokkal, 1759-től kiegészülve a dominikánusokkal – mardini tevékenységének fókuszában az örmények álltak. Sikerességüket jól jelzi, hogy a 19. századra gyakorlatilag Mardin teljes örmény lakossága a katolikus hitre tért át.¹⁰² A közel-keleti katolicizáció sikeressége kapcsán árulkodó adat, hogy a régióban élő keresztények 44 %-a ma is valamilyen katolikus irányzathoz tartozónak vallja magát.¹⁰³

A keresztény helyzetének változásai az Oszmán Birodalomban

Az Oszmán Birodalomban a keresztény közösségek hosszú időn át alapvetően elfogadott vallási kisebbségként léteztek, ennek ellenére időről időre olyan konfliktusok alakultak ki, amelyek következtében a keresztények kénytelenek voltak vallást váltani, elhagyni a lakhelyüket, a korábinál nagyobb nyomás alatt élni, vagy pedig életükkel fizettek a hitükért. Az európai birodalmaknak sem szándéka, sem lehetősége nem volt arra, hogy érdemben beavatkozzon az ereje teljében lévő Oszmán Birodalom közel-keleti keresztény közösségeinek érdekében, még ha Franciaország elvi szinten rendelkezett is az erre vonatkozó jogokkal.

Ebbe a helyzetbe az egyik változást az erősödő Oroszország hozta el, amely folyamatosan szorította vissza az oszmánokat, előbb a hagyományosan ortodox keresztények lakta Kelet-Európából, utóbb pedig mind a Balkánról, mind a Kaukázus térségéből. Eközben Oroszország az 1774-es kücsük-kajnardzsai békében jogot szerzett az Oszmán Birodalomban élő or-

odox keresztények érdekében való beavatkozásra is. Mint az idővel megalakuló Románia és Bulgária, valamint az oroszok által megszerzett kaukázusi területek (Ardahan, Artvin, Batumi, Karsz, Olti, Beyazit és Alaskert) példái mutatják, a helyi keresztények érdekeire hivatkozó orosz beavatkozás komoly fenyegetést jelentett az Oszmán Birodalom számára, elsősorban az annak keleti végein élő, nagy lélekszámú örmény és szír keresztény közösségek miatt.

A szír keresztény közösségek helyzetébe azonban csak az 1840-es hakkari események hoztak gyökeres változást. Hakkari a mai Törökországnak a központtól legtávolabb eső tartománya, egy hegyek által körülölelt fennsík az Iránnal és Irakkal határos délkeleti régióban. Ekkor már évszázadok óta bizonyos fokú autonómiával rendelkezett, igazgatásában pedig a helyi muszlim kurdok mellett a magukat asszírnak nevező nesztóriánus keleti keresztények is fontos szerepet játszottak. Az itteni kurd emirátusban az emír utáni második ember mindig a Mar Simun, az asszírok vezetője volt, aki azonban 1841-ben egy trónbitorlóval szembeni belharcban a korábbi uralkodó leszármazottja mellé állt és vesztett. Az ilyen úton emírré lett Nur-Allah nem elégedett meg a Mar Simun halálával, hanem az asszír közösség kollektív megbüntetésének céljával megtámadta Kocsanészt, a hakkari pátriárkai székhelyet – ezzel a helyi érdekcsoportok közötti csatározást egyszerre kurd–asszír ellentétévé változtatta. 1843-ban Nur-Allah sorra megtámadta az asszírok lakta területeket és összesen több mint 10.000 asszír keresztényt hányt kardéltre. E vérfürdő híre már Nyugat-Európát is elérte: a felháborodás következtében az európai nagyhatalmak felszólították a Portát, hogy avatkozzon közbe és vessen véget a mészárlásnak. Nyugat-Európa figyelmét ez az esemény hívta fel tehát az Oszmán Birodalomban élő keresztények helyzetére, és bár ez volt az első alkalom, hogy a nyugati hatalmak nyomást gyakoroltak az oszmánokra a helyi keresztények érdekében, erre később egyre gyakrabban lett szükség.¹⁰⁴

A következő fontos esemény az 1860-as libanoni drúz–maronita konfliktus. Ennek során előbb a helyi drúzok, később a muszlimok támadtak a maronita keresztényekre, utóbb pedig a muszlim–keresztény konfliktus az egész oszmán fennhatóság alatt álló Szíriára kiterjedt. Emellett, hogy a nyugati hatalmak nyomást helyeztek a szultánra, Franciaország 6000 katonával fegyveresen is beavatkozott a régióban, ezt sokan máig is a világ első humanitárius segélyakciójaként értelmezik. Az egyre gyakoribbá váló vérfürdők közül az 1894–1897-es Hamidi-je mészárlásokat szükséges kiemelni. Ekkor a II. Abdulhamid (1876–1909) által délkelet-anatóliai kurd törzsekből – az orosz kozákok mintájára – verbuvált félkatonai alakulatok változó becslések szerint 100 000–300 000 örmény és szír keresztényt gyilkoltak le, s a mészárlásnak ismét csak nyugati nyomásra szakadt vége.¹⁰⁵ Mindezen folyamatok eredményeként a közel-keleti keresztényeknek a népességen belüli aránya a 19. század eleji 15%-ról száz év alatt 13%-ra, a 20. század végére pedig 4,6%-ra csökkent.¹⁰⁶

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni a keresztény közösségeknek az Oszmán Birodalmon belüli fokozatos emancipálódását sem. A már említett Tanzimat-korszak a névadó Tanzimat-fermánnal, vagyis a birodalom átszervezését célzó rendelettel kezdődik; ennek lényeges pontja a keresztény és muszlim hívők törvény előtt egyenlősége, s a keresztény kö-

zösségek ezen túlmenően még többletjogokra is szert tettek. Az ún. Első Alkotmányos Éra (I. Meşrutiyet, 1876–1878) során először tartottak parlamenti választásokat a birodalomban. A második, 1878-as választás során 69 muszlim és 46 nem muszlim alsóházi parlamenti képviselőt választottak meg. Az ifjútörök mozgalom által 1908-ban végrehajtott puccsot követő Második Alkotmányos Érában (II. Meşrutiyet, 1908–1920) egy többpártrendszer alapú, alkotmányos parlamentáris monarchia jött létre, amelyet az első években még kifejezetten liberális légkör vett körül. Az első parlamentjébe 142 török, 60 arab, 25 albán, 23 görög, 12 örmény, 5 zsidó, 4 bolgár, 3 szerb és 1 vlach alsóházi parlamenti képviselőt választottak be.

A látogatás ideje

A felsorolt események és körülmények teremtik meg azt a keretet, amelyben Rahmáni látogatását kell értelmeznünk. E vonatkozásban a legfontosabbak az Oszmán Birodalomban az 1840-es évek óta párhuzamosan zajló folyamatok: a keresztény alattvalók emancipációja a Tanzimat-korszak kezdetével, a keresztény és muszlim közösségek közötti ellentétek kiéleződése, amelyben az állam vagy passzívan, vagy a muszlimokat támogatóan lépett fel, valamint a nyugati országok beavatkozása az oszmán belügyekbe a keresztény közösségek védelmének érdekében. A másik lényeges pont egy friss esemény: a Második Alkotmányos Érá 1908. július 23-án, azaz alig néhány hónappal Rahmáni pátriárka magyarországi látogatása előtt kiáltották ki. Nem alaptalan a feltételezés, hogy a pátriárka utazását ekkor már javában szervezték, a váratlan fordulat mégis további jelentőséget kölcsönözhetett az európai körútnak.

A keresztények és a muszlimok között növekvő feszültség következtében egyre sokasodtak a keresztényeket érő támadások. Bár ezeknek egy része valójában az örményeket célozta és a szír keresztényeket csak közvetve érintette, számos esetben kifejezetten a szír közösségek ellen irányultak. Egy ilyen helyzetben a millet-rendszerben létező oszmán kereszténység az etnarchosként is szolgáló vezetője, a pátriárka révén tudott külső segítséget kérni. Mint láthattuk, az európai hatalmak számos alkalommal vetették latba befolyásukat a Portánál, így meg tudták akadályozni, hogy a helyi pogromok nagyobb területekre is kiterjedjenek. Ebben a keretben már önmagában is értelmezhető volna Rahmáni pátriárka magyarországi látogatása: a híveiért aggódó szír katolikus pátriárka megpróbál erős kapcsolatokat kiépíteni és fenntartani a közép-európai egyházi és világi méltóságokkal, hogy szükség esetén legyen kiket segítségül hívnia. Emellett nem hagyható figyelmen kívül a szír katolikusoknak a szír ortodoxok rovására történő fokozatos térnyerése sem: nem csupán a muszlimokkal, hanem a sok esetben a Portához segítségért forduló ortodoxokkal szemben is fontosnak bizonyulhatott az európai katolikus országok támogatása. Az első világháborút megelőző időszakra vonatkozóan fontos észben tartanunk, hogy az Oszmán Birodalom keresztény közösségei mind lélekszámukban, mind pedig befolyásukban megerősödtek, a folyamatos hittérítői munka következtében pedig fokozottan igaz ez a katolikus (és részben a protestáns) közösségekre.

Rahmáni pátriárka személye kapcsán a következő szempontokat érdemes kihangsúlyozni: tanulmányai és számos nyelven

publikált tudományos munkái alapján rendkívül széleskörű nyelvi és kulturális műveltséggel kellett bírjon. Egy cseh lap beszámolója szerint tíz nyelven tudott: arabul, szírül, törökül, görögül, latinul, olaszul, franciául, németül, angolul és héberül.¹⁰⁷ Mindemellett római tanulmányaiból és rendszeres utazásaiból fakadóan fontos személyes kapcsolatokkal is rendelkezhetett. Nem kizárt, hogy a vele megközelítőleg egyidős Városey Gyula érseket is ismerte már korábról.

Fontos továbbá kiemelni, hogy Rahmáni volt az, aki 1898-ban Mardinból Bejrútba helyezte át a székhelyét. Ezzel a lépéssel vagy elismerte, hogy a Tur Abdin környékéért folytatott küzdelemből a szír ortodoxok kerültek ki győztesen és ő inkább visszahúzódott a biztonságot jelentő levantei partvidékre, vagy pedig egyfajta reálpolitikusként igyekezett konszolidálni a helyzetet és ezért vonult vissza a túl ambiciózusnak vélt mardini központból. Ezáltal nem csupán a szíriai területeken sokkal jelentősebb számú híveihez került földrajzilag közelebb – hiszen a székhelyét Mószulba is áthelyezhette volna, ahonnan származott –, hanem egy olyan központba tért vissza, ahonnan könnyebben tudott kapcsolatot tartani a nyugati szövetségeseivel. Amennyiben ez utóbbi értelmezést fogadjuk el, Rahmáni olyan vallási vezetőként jelenik meg, aki nem csupán nyugatias műveltséggel bírt, hanem folyamatosan ápolta is a nyugati kapcsolatait és talán a diplomácia nyelvéhez is értett. E tulajdonságok fényében könnyebb megérteni a magyarországi és így kalocsai látogatását is.

A magyar érdek

Ami Magyarországot és annak keleti kapcsolatait illeti a tárgyalt időszakban, a Monarchiát az Oszmán Birodalom rovására történő balkáni expanziója már az oszmán keresztény alattvalók vonatkozásában is érdekeltté tette. Azonban a korszak szellemtörténetén egyre inkább eluralkodó turanizmus jegyében¹⁰⁸ az őseit Keleten kereső magyar elit maga is fontolgatta,

hogy a részben szír keresztények lakta Délkelet-Anatóliában kutatóintézetet hozzon létre, valamint ásatásokat és egyéb kutatásokat folytasson.¹⁰⁹ Ez azt mutatja, hogy bár a magyar elit nem avatkozott bele érdemben a helyi konfliktusokba, rendelkezett egy olyan elképzeléssel, mely alapján érdeklődéssel és potenciális érdekszféraként tekintett a szír keresztények által is lakott régióra.

A Magyarország és az Oszmán Birodalom közötti kapcsolatok, melyek az említett szándékok gyakorlati megvalósításához fontosak lehettek volna, a dualizmus korától folyamatosan javultak. Bár az 1878-as berlini döntés, mely a Monarchia számára lehetővé tette Bosznia megszállását, negatívan érintette ezt a viszonyt, ezt követően ismét javulás következett, amely egészen Bosznia 1908-as annektálásáig tartott.¹¹⁰ Az első világháborúban, miután 1915-ben Olaszország is hadba lépett az Oszmán Birodalommal szemben, utóbbi kiutasította az olasz, francia és orosz nemzetiségű egyházi vezetőket, az egyházi iskolák többségét pedig államosították. Német javaslatra az osztrák-magyar és német katolikusok vették át az így megüresedett helyeket és biztosították a pasztorizációt. Az erre vonatkozó, a német és magyar katolikus püspöki karok által szervezett 1915. november 25-i titkos tanácskozáson Csernoch János hercegprímás, korábbi kalocsai érsek elnökölt, Várady Lipót Árpád kalocsai érsek volt a levezető elnök és részt vett rajta többek között Jankovich Béla miniszter, Klebelsberg Kunó, Esterházy Miklós herceg, Orosdy Fülöp báró, valamint számtalan parlamenti képviselő és egyházi személyiség is.¹¹¹ Ezen a ponton érdemes visszautalni az 1908. október 22-i királyi audienciára, amikor mások mellett Rahmáni pátriárkát is fogadták a budai várban (lásd fent). Feltételezhető, hogy mind a tisztségek, mind az azokat betöltő személyek között jelentős átfedés volt a két találkozó során, és egyben jól mutatja, hogy az 1908-as látogatás nem csupán Rahmáni és hívei, hanem a magyar vallási és világi elit számára is jelentőséggel bírhatott.

Jegyzetek

A szerzők köszönetet mondanak Bábel Balázs kalocsai érseknek a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár ékírásos tárgyainak vizsgálatát lehetővé tevő engedélyéért, valamint Grócz Zitának és Matula Imrének a könyvtár látogatása során – illetve azt megelőzően és azt követően – tanúsított segítőkészségükért. Köszönet illeti továbbá Déri Balázst Rahmáni pátriárka latin nyelvű levelének (D1) szakszerű lefordításáért, Kövér András a Rahmánival kapcsolatos szakirodalom felkutatásában nyújtott segítségéért, Fodor Gábort a Vidéky Emil útbeszámolójára való hivatkozásért (19. jegyzet), valamint Hajas Juditot (Kalocsai Néplap) és Takács Karolinát (Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár) a *Kalocsai Néplap* korábbi számainak elérésében nyújtott segítségükért. A fennmaradó hibákért csakis a szerzőket terheli felelősség.

- 1 Everling 1999 és 2001 (a korábbi szakirodalommal), 2005, 2008 (B), 2013; Everling–Földi 2015. Ezen tárgyak egy része 2013 óta megtekinthető az állandó kiállítás keretében (Egedi 2013, 74). A publikálatlan ékírásos anyag csupán néhány tárgyra korlátozódik; közlésük előkészületben van.
- 2 Természetesen nem zárható ki az elvi lehetősége annak, hogy több, a hazai assziriológia számára ismeretlen magángyűjtemény is létezzon Magyarországon, de ezek együttes anyaga aligha lehet számottevő.

- 3 ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék: Everling 2008 (C–D) és 2013. PTE BTK Ókortörténeti Tanszék: Everling 2008 (A). Iparművészeti Múzeum: Mahler 1902; Csontos Katalin, a múzeum főrestaurátorának szíves közlése (2014. szept. 2.) alapján e bélyeges téglá ma már nincs a múzeum gyűjteményében, a sorsa tisztázatlan. Magángyűjtemények: Everling 2001 (no. 10) és 2013. 2013 őszén a vatera.hu weboldalon felbukkant egy Balatonfüred helymegjelöléssel árult, korábban egy holland aukciós-háznál vásárolt Gudea agyagszög, de a tárgy – a Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ érdeklenségétől kisérvé – az év végére ismét eltűnt. A 2016 szeptemberében egy török kamionban lefoglalt, 101 tárgyból álló együttes (vö. *Magyar Nemzet*, 2017. február 9., 12 és 2017. február 11., 12) urartui bronztárgyaihoz lásd Dezső–Niederreiter–Bodnár 2021. A más gyűjteményekben őrzött ékírásos tárgyak magyarországi másolataira e helyen nem térhetünk ki.
- 4 Kmoskó 1913; az assziriológiai irodalomban lásd Komoróczy 1976a, 23, 98. jegyzet (ill. 1976b, 128–129 ad 22:7).
- 5 Az építési feliratokkal ellátott agyagcilinderekről újabban lásd Taylor 2018.
- 6 Taylor 2018, 44 (a korábbi irodalommal).
- 7 Taylor 2018, 45–46.

- 8 Kmoskó 1913, 11.
- 9 Kmoskó 1913, 11. Kiegészítés: A felirat utolsó és első sora között rendszerint egy üresen maradó sáv jelzi a szöveghatárt – ez hol keskenyebb, hol szélesebb, de minden esetben megtalálható. A kalocsai példány esetében azonban ez a jellemző is hiányzik. Köszönet illeti F. Weiershäusert (LMU München), aki felhívta a figyelmünket ezen aspektus jelentőségére.
- 10 E szövegsopontra a két vagy három kolumnába rendezett szöveg a jellemző, lásd Taylor 2018, 44–46.
- 11 Mivel a tárgy szimmetrikus, szövege pedig semmilyen irányban nem ad értelmet, a „bal” és „jobb” oldal kijelölése csak önkényesen lehetséges.
- 12 Kmoskó assziriológiai munkásságához lásd Komoróczy 1976a, 23, 98. jegyzet (ill. 1976b, 128–129 ad 22:7) és 2010, 66–67; vö. Ormos 2017, 27–28.
- 13 Kmoskó 1913, 11–12.
- 14 Kmoskó (1913, 11, 1. jegyzet) megjegyzi, hogy az ókori Mezopotámiában a tükörírást nem alkalmazták. Ez a szoros értelemben véve csak részben igaz: mindazokon a tárgyakon, amelyeknek feliratát a lenyomaton akarták olvasni (pl. pecséthengerek, bélyeges téglák készítéséhez használt bélyegzők), természetesen tükörírást kellett alkalmazni.
- 15 Kmoskó 1913, 12.
- 16 Újabbán lásd Michel 2020 (korábbi irodalommal); ez a tanulmány – a szerző saját kutatásainak súlypontjához igazodva – részben az óasszír táblákról készült hamisítványokra fókuszál.
- 17 Lásd Michel 2020, 42.
- 18 Az ókori hamisítványok ritka és igen speciális eseteivel itt nem foglalkozhatunk.
- 19 Banks 1904, 60. Magyar vonatkozásban megemlíthető Vidéky Emilnek az első világháború során Mószulban tett látogatása. Vidéky (1933, 60–61) az útbeszámolójában leírja, hogy Mószulban ekkoriban egyebek mellett pecséthengereket és bélyeges téglákat is lehetett kapni, és az érdeklődőt éjszakánként el is vezették olyan helyre, „ahol maga találhat ninivei emlékeket”. A Vidéky egy helyi beosztottjának eladott agyagtáblákat azonban egy német régész, „Hauptmann Jordan” – nyilván az Aššurt és Urukot is ásó Julius Jordanról (1877–1945) van szó – hamisítványként azonosította.
- 20 Bár a nyugati gyűjtemények kétségkívül őriznek hamisított agyagcylindereket, ezeket a legritkább esetben szokás publikálni, emiatt jóformán lehetetlen a kalocsai agyagcylindert más, hasonló tárgyakkal összehasonlítani. Az ékírásos szövegek legnagyobb online adatbázisában, a *Cuneiform Digital Library Initiative* (CDLI; <https://cdli.ucla.edu/>) által regisztrált tárgyak közül valamelyest hasonló tulajdonságokat mutat egy agyagcylinder, amelyet a Free Library of Philadelphia őriz: „FLP un32”, lásd <https://cdli.ucla.edu/P461021> (hozzáférés: 2022. április 2.).
- 21 Kmoskó 2017, 296. Hogy a mószi Hajjátok kapcsolatban álltak-e a bagdadi Hajjátokkal, akik számos alkalommal adtak el mezopotámiai régiségeket nyugati múzeumoknak (egyebek mellett a berlini és a chicagói gyűjteményeknek), netán maguk is érintettek voltak-e a műkereskedelemben, e sorok szerzői számára nem ismert.
- 22 Ormos 2017, 96.
- 23 Banks 1904, 60.
- 24 Kmoskó 1913, 11.
- 25 Kmoskó 1913, 11.
- 26 Lásd 3. kép; egy ilyen agyagszög kiemelését mutatja Simpson–Rey–Taylor–Tubb 2020, 279, Fig. 1.
- 27 Lagaš (Al-Híba) említését alighanem az említett uralkodói címből eredő tévedésnek kell betudnunk.
- 28 A mezopotámiai templomnevekhez lásd George 1993.
- 29 Lásd George 1993, 134 no. 897 (a korábbi irodalommal).
- 30 Steible 1991, 304–311 Gudea 48; Edzard 1997, 135–136 RIME 3/1.1.7.37.
- 31 A kéziratok listája a RIME 3/1.01.07.037 elsődleges publikáció vagy a Q000908 Q-szám segítségével hívható le. A szöveg a *The Electronic Text Corpus of Sumerian Royal Inscriptions* (ETCSRI; <http://oracc.museum.upenn.edu/etcsri/>) adatbázisában a „Gudea 037” azonosító alatt található, a következő magyar fordítással: „Ningirszunak, Enlil erős harcosának, Gudea, Lagas uralkodója, tökéleteset hozott létre: felépítette és helyreállította az E-ninnu-anzud-babbart” (hozzáférés: 2021. október 1.).
- 32 Ezek mellett számos múzeum őriz még dokumentálatlan példányokat; a szerzők egyike 2021 augusztusában a Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg gyűjteményében bukkant két további, a szakirodalomban eddig nem jegyzett agyagszögre, ugyanezzel a felirattal. A műkincspiacon – különösen internetes aukciós oldalakon – szintén gyakran bukkannak fel további példányok, lásd pl. Simpson–Rey–Taylor–Tubb 2020, kül. 279–280.
- 33 Rassam 1897, 276; Simpson–Rey–Taylor–Tubb 2020, 275.
- 34 E minőségben számos, a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárral kapcsolatos újságcikk említi a két tárgyat, az agyagcylinderre időnként „pecséthengerként” hivatkozva, a korukat pedig Kmoskó nyomán meghatározva – egyben azt a téves benyomást keltve, hogy a két tárgy azonos helyről és korból származik. Néhány példa (a teljesség igénye nélkül): *Új Tükör*, 19/47 (1982. november 21.), 36–37 (fotóval); *Új Ember*, 2002. szeptember 1., 16; *Petőfi Népe*, 2010. október 5., 5, 2010. október 26., 5 (fotóval) és 2011. május 12., 14; *Kalocsai Néplap*, 2018. augusztus 17., 8. A könyvtár saját kiadványai közül lásd Grócz 2017, 14 (fotóval).
- 35 A Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár aktáiból, KFL-I-1a. 35. ND Bibliotheca Vegyes iratok 1898–1923.
- 36 Déri Balázs fordítása.
- 37 Kmoskó 1913, 12.
- 38 Lásd <http://www.belyegmuzeum.hu/MAPAVIT-DMVA/21638.html> (Digitális Magyar Vízjel Adatbank, hozzáférés: 2021. szeptember 26.).
- 39 Lásd Kmoskó 1913, 11.
- 40 Grócz Zita szívélyes közlése alapján.
- 41 Kmoskó 1913, 11. Kmoskó „X. mezopotámiai főpap” címen hivatkozott Rahmánira; ennek célja talán az lehetett, hogy Rahmánival szemben érzett személyes ellenszenvét (lásd alább) véka alá rejtse.
- 42 Brock–Kiraz 2011.
- 43 Lásd Komoróczy 1972, 719. E felfedezésről a magyar lapok is beszámoltak, lásd *Pécsi Közöny*, 1898. november 6., 4 (Rahmáni kinevezése kapcsán); *Alkotmány*, 4/275 (1899), 8 és *Magyar Sion* Új sorozat, 13 (1899), 948–950, no. 57.
- 44 E művek jelentős része ma a Gorgias Press reprintjeként (2010–2012) könnyen elérhető: *Testamentum Domini Nostri Jesu Christi* (Rahmáni 1899a); *Acta Sanctorum Confessorum Guriae et Shamonaie Exarata Syriaca Lingua a Theophilo Edesseno* (1899b); *S. Ephraemi Hymni de Virginitate* (1906); *Studia Syriaca I–V* (1904; 1908a; 1908b; 1909a; 1909b); *I Fasti della Chiesa Patriarcale Antiochena* (1920); *Hymne de S. Ephrem Docteur de l'Église sur la Nativité de n. Seigneur* (1926–1927). Amint az a művek latin, francia és olasz nyelvűből is kiténik, Rahmáni pátriárka erős európai műveltséggel rendelkező közel-keleti egyházi főméltóság volt.
- 45 Rahmáni 1899a; 1908a; 1908b; 1909a; ezek közül Rahmáni 1908a és 1909a vannak dedikálva.
- 46 Lásd a 67. jegyzetet.
- 47 *Budapesti Napló*, 1899. december 12., 6; *Budapesti Hírlap*, 1899. december 12., 7.
- 48 Vaszary Kolos (1832–1915), 1891–1912 között esztergomi érsek.
- 49 *Esztergom és Vidéke*, 1899. december 31., 4; *Pesti Hírlap*, 1900. január 4., 9; *Budapesti Hírlap*, 1900. január 4., 7.
- 50 *Religio*, 61/2 (1902), 290–291.

- 51 E mozzanatot szintén említi Kmoskó 2017, 296.
- 52 *Alkotmány*, 1902. november 14., 5; *Budapesti Hírlap*, 1902. november 14., 7; *Hazánk*, 1902. november 14., 6; *Magyar Nemzet*, 1902. november 14., 5; *Pesti Hírlap*, 1902. november 14., 10 stb.
- 53 *Wiener Zeitung*, 1908. október 23., 19; *Budapesti Hírlap*, 1908. október 23., 7; *Pesti Hírlap*, 1908. október 23., 11; *Pesti Napló*, 1908. október 23., 9; *Az újság*, 1908. október 23., 8–9; *Prager Abendblatt*, 1908. október 24., 3; *Das Vaterland*, 1908. október 24., 8.
- 54 *Kalocsai Néplap*, 1908. október 28., 4.
- 55 *Esztergom*, 1908. november 1., 5. („a mult hét folyamán”).
- 56 *Pécsi Ujlap*, 1908. október 28., 1.
- 57 Vö. *Agramer Zeitung*, 1908. október 30., 5: „[s]eit gestern”; úgy tűnik, a következő napi magyar lapok ezt pontosítás nélkül vették át.
- 58 Juraj Posilović (1834–1914), 1894–1914 között zágrábi érsek.
- 59 *Wiener Salonblatt*, 1908. november 7., 12.
- 60 Zichy Gyula (1871–1942), 1905–1925 között pécsi püspök, utóbb kalocsai érsek (1925–1942).
- 61 *Budapesti Hírlap*, 1908. október 31., 10–11; *Az Ujság*, 1908. október 31., 8.
- 62 Lásd alább; vö. még *Pesti Hírlap*, 1908. október 10., 14 (beszámoló a hercegprímás kirándulásairól a budai hegyekben).
- 63 *Alphabetisch geordnetes Namensverzeichnis der vom... bis... angemeldeten Kurgäste Karlsbads*.
- 64 *Karlsbader Kurliste*, 1908. augusztus 29., Nr. 556.
- 65 Megnyitásáról beszámol: *Religio* 52/2 (1893), 112.
- 66 *Innsbrucker Nachrichten*, 1908. október 10., 5.
- 67 Összehasonlítás gyanánt álljanak itt Rahmáni 1907-es és 1909-es európai körútjainak ismert állomásai. 1907: Bregenz (*Innsbrucker Nachrichten*, 1907. szeptember 17., 3) – Prága (*Prager Tagblatt*, 1907. szeptember 21., 5) – Linz (*Linzer Tages-Post*, 1907. szeptember 29., 4) – Salzburg (*Salzburger Chronik*, 1907. szeptember 30., 6) – Innsbruck → Brixen (Bressanone) → Róma → Antiochia (*Innsbrucker Nachrichten*, 1907. október 4., 5). 1909: Karlsbad (lásd fent) – Linz (*Linzer Volksblatt*, 1909. szeptember 23., 4; *Linzer Tages-Post*, 1909. szeptember 24., 3; *Wiener Salonblatt*, 1909. október 2., 16) – Kremsmünster (*Wiener Neuigkeits-Welt-Blatt*, 1909. szeptember 30., 9) – Róma(?) (*Čech*, 1909. november 5., 2).
- 68 *Čech*, 1909. november 5., 2.
- 69 Ormos 2017, 28–30.
- 70 Míg Franciaország és Oroszország már hosszú ideje rendelkezőt előjogokkal az Oszmán Birodalomban élő katolikus, illetve ortodox keresztény hívek protektoraként (lásd alább), az 1878-as berlini szerződés 62. cikkelye többek között az Osztrák-Magyar Monarchia számára is biztosította ezt a jogot. Bár nem jellemző, hogy a Monarchia a Balkánon kívül is élt volna e jogával, ettől az időponttól kezdve érthetőbbé válik, hogy egy közel-keleti katolikus egyházfő osztrák és magyar segítséget kérjen hívei és közönsége számára.
- 71 Kmoskó 2017, 297.
- 72 Kmoskó 2017, 297–301.
- 73 Ormos 2017, 96.
- 74 Vö. Kmoskó teológus kollégájának, F. Fellingernak a sokkal pozitívabb sarfői tapasztalatait: Ormos 2017, 32–33.
- 75 Trigona-Harany 2013, 153–173.
- 76 Ha készültek is ilyen feljegyzések, ezek a legnagyobb valószínűséggel a szír katolikus egyház központjával szolgáló Sarfében találhatóak meg.
- 77 *Esztergom*, 1913. június 8., 4.
- 78 *Esztergom és Vidéke*, 1913. június 5., 3–4.
- 79 *Esztergom és Vidéke*, 1913. december 25., 9–10; *Esztergom*, 1913. december 28., 5.
- 80 Walter Gyula (1855–1929), esztergomi kanonok, választott püspök, az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár könyvtárosa.
- 81 *Esztergom és Vidéke*, 1899. december 31., 4; *Pesti Hírlap*, 1900. január 4., 9; *Budapesti Hírlap*, 1900. január 4., 7.
- 82 *Alkotmány*, 1899. december 21., 6, 1900. január 2., 6 és 1900. január 3., 6; *Budapesti Hírlap*, 1899. december 21., 7 és 1900. január 3., 7; *Budapesti Napló*, 1899. december 21., 7; *Pesti Hírlap*, 1899. december 21., 10; *Hazánk*, 1900. január 2., 6.
- 83 *Pesti Hírlap*, 1900. január 4., 9; *Budapesti Hírlap*, 1900. január 4., 7; vö. *Hazánk*, 1899. december 23., 5.
- 84 <http://balassamuzeum.hu/muzeumunk/tortenete/> (hozzáférés: 2021. szeptember 27.).
- 85 Kocsis Anita, a MNM Balassa Bálint Múzeum intézményvezetőjének személyes közlése (2021. október 15.).
- 86 Bár az eredetiségükre tett megjegyzés a kalocsai hamisított agyagcilinder fényében ironikusan hat, valóban nincs okunk feltételezni, hogy az esztergomi feliratos agyagtéglák hamisítványok lettek volna: annyira gyakori tárgytypusról van szó, hogy egyszerűen nem érte, nem éri meg hamisítani őket.
- 87 A Magyarországon őrzött mezopotámiai feliratos téglákhoz lásd Everling 2001, 2008 és 2013.
- 88 Ezek közül is kiemelkednek az uri Amar-Suena (Kr. e. 2046–2038) és a már említett babilóni II. Nabû-kudurrî-ušur bélyeges téglái. Ezek gyakoriságát jelzi, hogy a Szépművészeti Múzeum mezopotámiai királyfeliratai is ezekbe a csoportokba tartoznak, lásd Everling 2001 (a korábbi irodalommal).
- 89 A millet-rendszer áttekintéséhez lásd Braude 1982, 81–83.
- 90 Güllü 2019, 288.
- 91 Seyfeli 2017, 10.
- 92 Güllü 2019, 293–308.
- 93 Seyfeli 2017, 6.
- 94 Seyfeli 2017, 2.
- 95 Woźniak-Bobińska 2020, 79.
- 96 Özcoşar 2014, 207–208.
- 97 Harrak 2011.
- 98 Seyfeli 2017, 12–21.
- 99 Seyfeli 2017, 21–22.
- 100 Néhány ilyen esetről a *Religio* című folyóirat magyar nyelven is beszámolt, pl. „**Nagyarányu visszatérés a kath. egyházba** történt e napokban Keleten. Rahmani Efrém antiochiai szír patriárka jelentette, hogy Sohdo Boutros (Péter) homsi, hamai és sadi di jakobita érsek, papságának és hiveinek tulnyomó részével, a kath. egyház kebelébe visszatért. Ennek a megtérésnek további hatása nem fog elmaradni.” (*Religio* 59/1 [1900], 244.) „**Áttérési mozgalom a nem egyesült szíreknél.** A római egyházzal való egyesülés vágya mind szélesebb hullámokat vet a szakadár szírek körében. Ez év tavaszán a jakobiták szíriai patriarchája és más két metropolitája tette le a hitvallást *Rahmani* Ephrem kath. szír patriarcha kezeibe. A főpásztorok példáját a papság és a hívek is követik; máris több pap tért át hiveivel együtt; Mesopotámiában pedig 33 község katolikus papokat kért a szír kath. patriarchától. A *ain-wardi* tartomány lakói már mind áttértek. Az áttérési mozgalom Kelet-Indiában is észlelhető, ahol a szírjakobiták egyrésze a kath. egyházhoz, a másik része az anglikán egyházhoz kíván csatlakozni.” (*Religio* 72 [1913], 507.) „**Egy konvertált monofizita szír patriárka fogadtatása a Vatikánban.** November 1. óta Rómában időzik *Abd-ul-Masih* volt jakobita (monofizita) szír patriárka, ki folyó évi május havában hagyta el a monofizita szektát és tért vissza négy püspökkel, két chorepiskopossal, 51 pappal és sok világgal együtt a kath. egyház kötelekébe. Ezen megtérés előmozdításában nagy része volt *Rahmani* antiochiai szír patriárkának (székhelye: Mardin), aki jelenleg szintén Rómában időzik. A két főpap november 16-án a Szentatyánál tette hódolatát. (...) *Rahmani* patriárka pedig külön kért áldást a megtérés művének további folytatására a jakobiták közt, kik épen most nagy hajlandóságot mutatnak a kath. egyházba való megtérésre.” (*Religio* 72 [1913], 691–692.) A tömegesen át-

térő jakobitáknak és mindenekelőtt Rahmáni buzgó igyekezetének köszönhetően a szír katolikusok száma 40 év alatt 23.000-ról 70.000-re emelkedett (*Religio* 72 [1913], 471.) Egyébiránt a szír katolikus iratok publikálása is részben e folyamatot volt hivatott elősegíteni: „*Studia syriaca* czim alatt az apostoli buzgalmú és szellemű főpap, *Rahmani Ignác II. Ephrem*, a szyrusok antiochiai patriarchája, hogy az egyháztól már a kereszténység első századaiban elszakadtakat az egyház kebelébe visszavezethesse, szándékát azzal véli elérendőnek, hogy a szyriai nyelven fennmaradt s eddig ki nem adott kodexek tartalmának publikációját több füzetben közre fogja bocsájtani.” (*Religio* 63/1 [1904] 208.)

- 101 Özcoşar 2014, 210.
 102 Özcoşar 2014, 213–215.
 103 Woźniak-Bobińska 2020, 79.
 104 Gaunt 2006, 31–32.
 105 Gaunt 2006, 33–34.
 106 Woźniak-Bobińska 2020, 79.
 107 Čech, 1909. november 5., 2.
 108 A témáról részletesen legutóbb lásd Ablonczy 2016.
 109 Fodor 2021, 22–23.
 110 Fodor 2021, 13–14.
 111 Csorba–Fodor 2018, 330–332.

Bibliográfia

- Ablonczy B. 2016. *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest.
- Banks, E. J. 1904. „Spurious Antiquities in Bagdad”: *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 21, 60–62.
- Braude, B. 1982. „Foundation Myths of the Millet System”: B. Braude – B. Lewis (szerk.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Pluralist Society. I: The Central Lands*. New York – London, 69–88.
- Brock, S. P. – Kiraz, G. A. 2011. „Rahmani, Ignatius Ephrem II.”: S. P. Brock et al (szerk.): *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage. Electronic Edition*. Piscataway, online ed. Beth Mardutho, 2018. <https://gedsh.bethmardutho.org/Rahmani-Ignatius-Ephrem-II> (hozzáférés: 2022. február 22.).
- Chiera, E. 1938. *They Wrote on Clay. The Babylonian Tablets Speak Today* (szerk. Cameron, G. G.). Chicago.
- Csorba Gy. – Fodor G. 2018. „Mosony Lipót – Történeti kutatás és magyar kultúrpolitika Konstantinápolyban, 1914–1916”: *Századok* 152, 317–350.
- Dezső T. – Niederreiter Z. – Bodnár Cs. 2021. *Urartian Bronzes. A Preliminary Report on a Looted Hoard of Urartian Bronzes*. *Assyriologia 11 = Antiqua et Orientalia 8*. Budapest.
- Edzard, D. O. 1997. *Gudea and His Dynasty*. RIME 3/2. Toronto–Buffalo–London.
- Egedi B. 2013. „A Szépművészeti Múzeum újrarendezett egyiptomi kiállítása”: *Ókor* 12/4, 69–74.
- Everling J. Z. 1999. „Sumerian Texts in the Museum of Fine Arts / A Szépművészeti Múzeum sumer szövegei”: *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 90–91, 7–22, 149–155.
- Everling J. Z. 2001. „Cuneiform Royal Inscriptions of the Museum of Fine Arts / A Szépművészeti Múzeum ékirásos királyfeliratai”: *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 94, 7–26, 119–127.
- Everling J. Z. 2005. „The Modern History of a Sumerian Tablet”: *Specimina nova. Dissertationum ex Institutio Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis* 19, 25–30.
- Everling J. Z. 2008. „Amar-Suena Bricks in Hungary”: Szabó Á. – Vargyas P. (szerk.): *Cultus deorum. Studia religionum ad historiam. I: De Oriente antiquo et regione Danuvii praehistorica. In memoriam István Tóth*. Ókortudományi dolgozatok 1. Budapest, 147–182.
- Everling J. Z. 2013. „Raw Material for the Study of a Historian”: MS.
- Everling J. Z. – Földi Zs. J. 2015. „Talmi-Šarruma, an Unknown Scribe of the *hišuwu*-Ritual (CTH 628)”: *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 2015/69.
- Fodor G. 2021. *Magyar tudomány és régészet az Oszmán Birodalomban. A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története. Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések*. Budapest.
- Gaunt, D. 2006. *Massacres, Resistance, Protectors. Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I*. Piscataway.
- George, A. R. 1993. *House Most High. The Temples of Ancient Mesopotamia*. MesCiv. 5. Winona Lake.
- Grócz Z. (szerk.) 2017. *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár rövid története és válogatott könyvritkaságai*. Kalocsa.
- Güllü, R. E. 2019. „Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Süryani Kilisesi ve Süryanilerin İdaresi”: *Osmanlı Araştırmaları* 53, 287–319.
- Harrak, A. 2011. „Sharfeh”: S. P. Brock et al. (szerk.): *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage. Electronic Edition*. Piscataway, online ed. Beth Mardutho, 2018. <https://gedsh.bethmardutho.org/Sharfeh> (hozzáférés: 2022. február 22.).
- Kmoskó M. 1913. „A kalocsai érseki könyvtár ékiratos terracotta-hengere”: *Religio* 72, 11–12.
- Kmoskó M. 2017 [1916]. „Jelentés a szíriai katolikus missziók jelen állapotáról. Az 1915–16. tanév második felében végzett tanulmányútja alapján benyújtja Dr. Kmoskó Mihály egyetemi tanár”: *Ormos* 2017, 253–329.
- Komoróczy G. 1972. „Didascalia”: Király I. (főszerk.): *Világirodalmi lexikon. Második kötet: Cam–E*. Budapest, 719.
- Komoróczy G. 1976a. „A sumer–magyar nyelvrokonítás (Adalékok egy jelenség természetrajzához)”: *Nyelvtudományi Közlemények* 78, 3–38.
- Komoróczy G. 1976b. *Sumer és magyar? Gyorsuló Idő*. Budapest.
- Komoróczy G. 2010. „Az ókori Elő-Ázsia a pesti egyetemen: nemzeti célok vagy tudományos kutatás”: *2000* 22/12, 61–70 (újra közölve: Bács T. – Dezső T. – Niederreiter Z. [szerk.]: *100 év után. Emlékkonferencia a Keleti Népek Ókori Története Tanszék alapításának 100. évfordulóján*. *Antiqua et Orientalia* 1. Budapest, 2011, 25–34).
- Mahler E. 1902. „Fölratos agyagtábla Babylonból”: *Archaeologiai Értesítő* 22, 78–79.
- Michel, C. 2020. „Cuneiform Fakes: A Long History from Antiquity to the Present Day”: C. Michel – M. Friedrich (szerk.): *Fakes and Forgeries of Written Artefacts from Ancient Mesopotamia to Modern China*. *Studies in Manuscript Cultures* 20. Berlin–Boston, 25–60.
- Ormos I. 2017. *Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály 1876–1931*. Budapest.
- Özcoşar, İ. 2014. „Separation and Conflict. Syriac Jacobites and Syriac Catholics in Mardin in the Eighteenth and Nineteenth Centuries”: *Byzantine and Modern Greek Studies* 38, 201–217.
- Rahmáni, I. E. 1899a. *Testamentum Domini Nostri Jesu Christi*. Mainz.
- Rahmáni, I. E. 1899b. *Acta Sanctorum Confessorum Guriae et Shamonaë Exarata Syriaca Lingua a Theophilo Edesseno*. Róma [reprint: *Analecta Gorgiana* 666. Piscataway, 2010].
- Rahmáni, I. E. 1904. *Collectio documentorum hactenus ineditorum ex codicibus Syriacis*. SarfÉ [reprint: *Syriac Studies Library* 12. Piscataway, 2010].

- Rahmání, I. E. 1906. *S. Ephraemi Hymni de Virginitate*. Studia Syriaca 1. Sarfê [reprint: Syriac Studies Library 143. Piscataway, 2012].
- Rahmání, I. E. 1908a. *Apocryphi hypomnemata Domini Nostri, seu, Acta Pilati*. Studia Syriaca 2. Sarfê [reprint: Syriac Studies Library 12. Piscataway, 2010].
- Rahmání, I. E. 1908b. *Vetusta documenta liturgica*. Studia Syriaca 3. Sarfê [reprint: Syriac Studies Library 12. Piscataway, 2010].
- Rahmání, I. E. 1909a. *Documenta de antiquis haeresibus*. Studia Syriaca 4. Sarfê [reprint: Syriac Studies Library 12. Piscataway, 2010].
- Rahmání, I. E. 1909b. Studia Syriaca 5. Sarfê [reprint: Syriac Studies Library 12. Piscataway, 2010].
- Rahmání, I. E. 1920. *I Fasti della Chiesa Patriarcale Antiochena*. Róma [reprint: Analecta Gorgiana 632. Piscataway, 2010].
- Rahmání, I. E. 1926–1927. *Hymne de S. Ephrem Docteur de l'Église sur la Nativité de n. Seigneur*. Bejrút [reprint: Analecta Gorgiana 657. Piscataway, 2012].
- Rassam, H. 1897. *Asshur and the Land of Nimrod*. Cincinnati – New York.
- Seyfeli, C. 2017. „Süryani Katolik Patriklîği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847–1918)”: *Dicle İlahiyat Dergisi* 19/2, 1–27.
- Simpson, St J. – Rey, S. – Taylor, J. J. – Tubb, J. 2020. „Stolen, Identified, Returned: A Group of Antiquities from Tello (Ancient Girsu)”: *Sumer* 66, 273–281.
- Steible, H. 1991. *Die neusumerischen Bau- und Weihinschriften. I: Inschriften der II. Dynastie von Lagaš*. FAOS 9/1. Stuttgart.
- Taylor, J. J. 2018. „Some Practicalities and Aestheticics of Mesopotamian Foundation Prisms and Cylinders”: E. Cancik-Kirschbaum – B. Schnitzlein (szerk.): *Keilschriftartefakte. Untersuchungen zur Materialität von Keilschriftdokumenten*. BBVO 26. Gladbeck, 33–62.
- Trigona-Harany, B. 2013. *The Ottoman Süryânî from 1908 to 1914*. Munaqashat: Gorgias Studies in the Modern Middle East 3. Piscataway.
- Vidéky E. 1933. *Törökországi kalandok a világháborúban*. Budapest.
- Woźniak-Bobińska, M. 2020. *Modern Assyrian/Syriac Diaspora in Sweden* (ford. M. M. Moraczewska). Łódź.

A semlegesnem leépülésének problémája a vulgáris latinban a feliratos források tükrében

Szlovicsák Béla

1. Bevezetés: problémafelvetés, kutatástörténet és vizsgálati módszertan

A semlegesnem újlatin nyelvekben bekövetkezett jellegzetes eltűnésének vizsgálata mindig fontos kérdést jelentett a latin nyelvtörténet és különösen a vulgáris latin kutatói számára, viszont a feliratos anyag tekintetében eddig még nem született olyan munka, amely szabatosan le tudta volna írni a változás legfontosabb jellemzőit, tendenciáit és pontos információkkal szolgált volna arról, hogy területileg és kronológiailag differenciáltan hogyan ment végbe ez a változás. Tanulmányom céljával ennek a kérdéskörnek az alapos megvizsgálását tűztem ki, amihez az Adamik Béla és kutatócsoportja által létrehozott *Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa* (a továbbiakban Adatbázis) által nyújtott adatokat és elemzési eszközöket veszem igénybe és ezekkel mutatom be a semlegesnem eltűnésének és általában a nyelvtani nemek rendszerének átépülési folyamatát a vulgáris latinban.

A latin nyelvben a három nyelvtani nem megkülönböztetése (hímnem, nőnem, semlegesnem) már indoeurópai örökségként volt jelen. A klasszikus latin korszakban¹ javarészt stabil volt ez az alrendszer, néhány olyan szó létezett csak, amely nemi ingadozást mutatott, ilyenek például: *collus / collum*, *uterus / uterum*, továbbá egyes hímnemű szavak többes száma semlegesnemű is lehetett, ilyen például: *esz. locus*, *tsz. loci* vagy *loca* (jelentésbeli különbséggel). Emellett az ólatin korszakban még voltak olyan alakok, amelyek nemek közötti ingadozást mutattak, ezeket viszont a klasszikus kori standardizáció során normalizálták, azaz megszüntették, vagy legalábbis kerülték valamelyik változat használatát.²

A kései vagy vulgáris latin korára ezek az ingadozási tendenciák és a főnevek más morfológiai változásai ahhoz vezettek, hogy a korábban létező, három nyelvtani nem megkülönböztetésére épülő rendszer gyengülésnek induljon, és végül elvezessen az újlatin nyelvek mai állapotához, ahol a három helyett csak két nem maradt meg, a hímnem és a nőnem. Emiatt a korábban semlegesnemű szavak legtöbbször valamelyik másik nem szavai közé tagozódtak be (a szakirodalom alapján legtöbbször a hímneműek közé).³ Väänänen és Herman összefoglaló munkái alapján meg tudjuk határozni a változás legfontosabb körvonalait és azokat a szavakat, amelyek leginkább ki voltak téve a nyelvi alrendszer átalakulásának.

A fentebb említett példák mind olyanok voltak, ahol a hímnem és a semlegesnem között mutatkozott keverés. Ez azzal is összefügg, hogy a második deklinációban⁴ alapvetően nincs nagy különbség e között a két nem között, ami miatt már a Kr. u. 1. század közepe táján is megjelentek a semlegesnem gyengülésének jelei Petroniusnál⁵ *balneus*, *fatus*, *vasus* (a klasszikus *balneum*, *fatum* és *vasum* helyett). Emellett még történhetett változás a harmadik és a negyedik deklináción belül is a hímnem javára, ezekre példák az alábbi szavak: a *saalem*, *lactem* (hím- [vagy nő-] nemű *accusativusok* a *sal* és *lac* semlegesneműek helyett a harmadik deklinációban), továbbá *cornus*, *gelus* és *genus* (hímnemű *nominativusok* a *cornu*, *gelu* és *genu* semlegesneműek helyett a negyedik deklinációban).

A gyakorisági vizsgálatokat és megoszlási kérdéseket illetően meghatározó hivatkozási alap volt mind Herman, mind Väänänen számára Bengt Löfstedt

munkája, amelyben longobárd kori latin dokumentumok nyelvét vizsgálta és az ezeken végzett statisztikai vizsgálatok alapján megmutatta, hogy minden eltűnési tendencia ellenére (Löfstedt 1961, 230) a semlegesnem még kimutatható módon élt a kor (7–8. század) latinjában. Emellett a legjelentősebb általa felfedezett tulajdonsága a semlegesnemnek a longobárd dokumentumok nyelvében az volt, hogy előljárószók után a tárgyeset nem volt annyira kitéve azon nyelvi változásnak, amely az *accusativus* és az *ablativus* közötti különbségek elmosódását hozta magával,⁶ mint a másik két nyelvtani nem.⁷ Ez a vizsgálat viszont nem vett alapul kifejezetten kiterjedt anyagot, és így földrajzilag és kronológiailag is igencsak meghatározott, avagy korlátozott a konklúzióinak érvényessége. Loporcaro (2018) alapján ugyanakkor egyértelmű, hogy az újlatin nyelvekben még sokáig létezett valamilyen formában a semlegesnem. Emiatt számomra az a kérdés maradt, hogy milyen mértékben épült le ez a nyelvtani nem a 7. század végére.

A jelen tanulmány azonban nem terjed ki az előljárószók utáni esetkeverések grammatikai nemek szerinti esetleges eltéréseinek vizsgálatára, mert ahhoz más jellegű korpusz és módszer szükségeltetik, mint amit az Adatbázis nyújtani tud: ez ugyanis csak a klasszikus normától eltérő, substandard jelenségeket rögzíti és azok disztribúciós, statisztikai vizsgálatát teszi lehetővé, míg a Löfstedt-féle vizsgálathoz a normatív, standard alakok bevonása, tehát a helyes és helytelen variánsok összehasonlító vizsgálata is szükséges.⁸ Amint azonban a továbbiakból ki fog derülni, a grammatikai nemrendszer átépülésének és a semlegesnem fokozatos leépülésének vizsgálatához, leírásához az említett feliratos adatbázis nyújtotta lehetőségek megfelelő és ígéretes elemzési lehetőségeket biztosítanak.

Visszatérve az általános változási tendenciák ismertetésére, a semlegesnemből hímnembe történő elmozdulás mellett ismert egy olyan jelenség is, hogy a semlegesnemű főnevek többszáma (*-a* toldalékjuk alapján)⁹ egyes számú nőnemű főnévvé értelmeződött át, ilyen például a *folium* helyetti *folia* alak (lásd Herman 2003, 56), és erre a fejlődésre rásegített az a tény is, hogy korábban léteztek olyan semlegesnemű főnevek, amelyeknek volt nőnemű megfelelőjük, például az *armentum* / *armenta* pár.¹⁰ Erre a változásra bizonyítékul szolgálnak egyes szavak újlatin továbbélései: l. *folium*-ból o. *foglie*, f. *feuille*, s. *hoja*.¹¹

Ennek a változásnak a feliratos anyagban való megjelenéséről Gaeng (1977, 103 és 124) azt írja, hogy (egy példától eltekintve) csak igen későn, a 7. században jelenik meg, viszont általa nem vizsgált provinciák feliratos anyagában találunk más példákat is, pl.: OSSA EXTERAE (= *ossa exera*, CIL 3, 9450, Galdi 2004, 158 alapján, vö. LLDB-110906), ami egy 3. századi feliraton szerepel. Meg kell jegyezni továbbá, hogy Gaeng vizsgálatának alapjául az ILCV kereszténykori válogatott feliratos anyaga szolgált, ami alapján nem tudta figyelembe venni ennek a keverésnek a korábbi, nem keresztény feliratokon szereplő megjelenéseit. Mindemellett nem csak az ilyen típusú semlegesnemű főnevek kerülhettek át nőnembe. A görögből, *-μα* képzővel képzett, eredetileg semlegesnemű egyes számú főnevek is nőneművé váltak egyes esetekben a kései latinban, ahogy ezt például a *diadema candida* (Apul. *Met.* X. 30) kifejezés mutatja.¹²

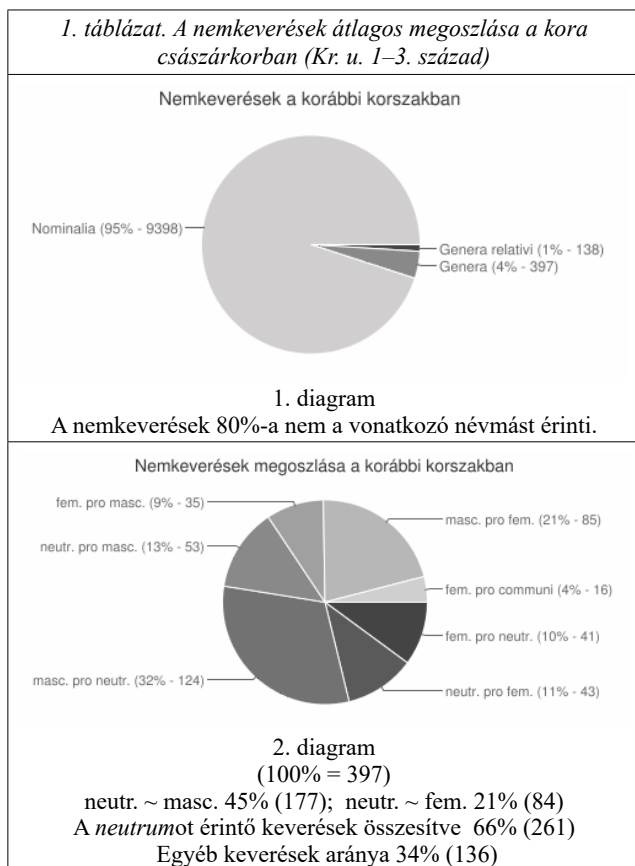
Ezekkel az ingadozásokkal együtt is azt találjuk a semlegesnemről a szakirodalom alapján, hogy viszonylag ellenálló maradt a változásokkal szemben, egészen az újlatin nyelvek megjelenéséig.¹³ Ezen túlmenően egyes újlatin nyelvekben megmaradt a többszám képzésében az *-a* toldalékkal ellátott semlegesneműek nyoma, így például az olasz *braccio* – *braccia* pár esetén (a latin *bracchium* – *brachia* szóból); a románban pedig továbbélt az *-ora* mint többszámképző, amire példák a r. *timp* – *timpuri*, *piept* – *piepturi* szavak, amelyek a latin *tempus*, *-ora* és *pectus*, *-ora* szavakból származnak.¹⁴ Ezeknek a korábban semlegesnemű szavaknak a többes számai mind nőneműekként éltek tovább az újlatin nyelvekben, miközben az egyes számuk hímneművé vált.¹⁵ Az ilyen szavak jellemzőit és a semlegesnem nyomait az újlatin nyelvekben többek között Maiden tárgyalta részletekbe menően (2011, 169–174).

Részben a nyelvtani nemek keveréséhez kötődik a vonatkozó névmás problémája is.¹⁶ A változás lényege az volt, hogy a korábban háromnemű *qui*, *quae*, *quod* névmás egyre inkább elvesztette ezt a tulajdonságát, és a *quis*, *quid* kérdő névmás mintájára kétnemű lett, viszont a főneveknél látott tendenciával ellentétben nem a semleges-, hanem a nőnemét veszttette el, amit ezután a hímnemű alak jelölt. Erre a változásra rengeteg példát találunk a feliratos anyagban, például VALENTINA QI (CIL 13, 2430), a klasszikus latin *Valentina quae* helyett. Ez a változás viszont, mivel alapvetően független a semlegesnem megkülönböztetésének gyengülésétől, nem különösebben releváns a tanulmány szempontjából. Továbbá a változás alapját jelentő analógia a *quis*, *quid* kérdő névmásra épül, így ez a „hiba” valójában nem tartozik a nemkeverések közé. A rövid tárgyalását az indokolta, hogy érintőlegesen hasonlít a nemkeverésekre és emiatt fontos elkülöníteni ezektől.

A jelen tanulmányban az adatgyűjtés szempontjából azok a szavak minősültek „hibásnak” és ezzel együtt adatnak, amelyek használata az egyes feliratokon eltért a klasszikus latin normanyelvtől, és ez az eltérés valamilyen módon a nemek használatában jelent meg. Ehhez a gyűjtéshez az Adatbázist¹⁷ használtam, és a tanulmányban az egyes, az eltéréseket leíró kódokat is ennek megfelelően tüntettem fel. A feliratos anyag bevonását a vizsgálatba különösképpen az indokolja, hogy nemcsak (többé-kevésbé) jól datálható – így vizsgálható rajta az időbeni változás –, hanem jól lokalizálható is, ami lehetővé teszi nyelvtörténeti és dialektológiai következtetések levonását (vö. Adamik 2012, 93). Ennek ellenére az eddigi szakirodalom mégsem vizsgálta kellő alaposággal a grammatikai nemek alrendszerének átépülését a feliratos anyag segítségével,¹⁸ így az inkább csak nagyobb összefoglaló munkák alfejezeteként került tárgyalásra,¹⁹ ami nem feltétlenül engedett olyan figyelmet szentelni a problémának, mint amit az igényelne és megérdemelne.

2. A feliratos anyag elemzése az Adatbázis tükrében

a) A nemkeverések jellemzői a kora császárkorban

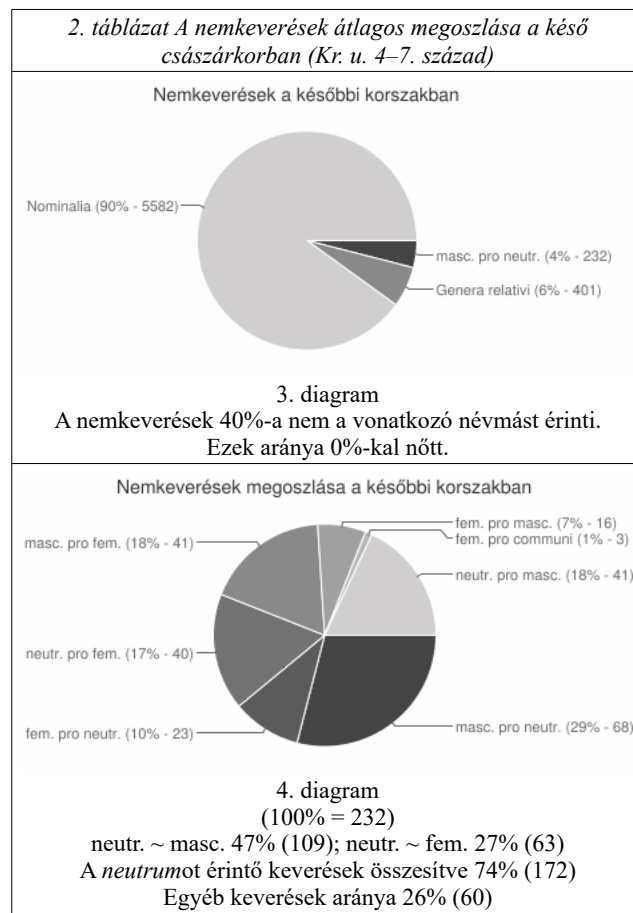

A kora császárkor nemkeveréseit a fenti táblázatban ábrázoltam az Adatbázis segítségével (1. táblázat).²⁰ Ezt megvizsgálva a kor latinjának több, a vizsgált alrendszer szempontjából fontos tulajdonságát vehetjük észre. Egyrészt ekkor még jól láthatóan jelentéktelen volt a vonatkozó névmást érintő nemkeverés²¹ az egyéb névszói keverésekhez képest, másrészt már ekkor is a *neutrum*ot érintő keverések tették ki a legjelentősebb részét a nemkeveréseknek,²² ami összhangban van azzal az állapottal, amit az újlatin nyelvek esetében tapasztalunk. Jóllehet a hím- és nőnem közötti keverés is igen jelentős, viszont ez legnagyobb részben összhangban van a szakirodalom által is leírt, bizonyos szócsoportokat érintő változási tendenciákkal (Väänänen 1981, 105–106).²³ A nemkeverés így megvizsgálni kezdett jellemzőinek jelentősége akkor válik igazán kézzelfoghatóvá, ha a későbbi korszakot is szemügyre vesszük és megfigyeljük az ott bekövetkezett változásokat.

b) A nemkeverések jellemzői a késő császárkorban

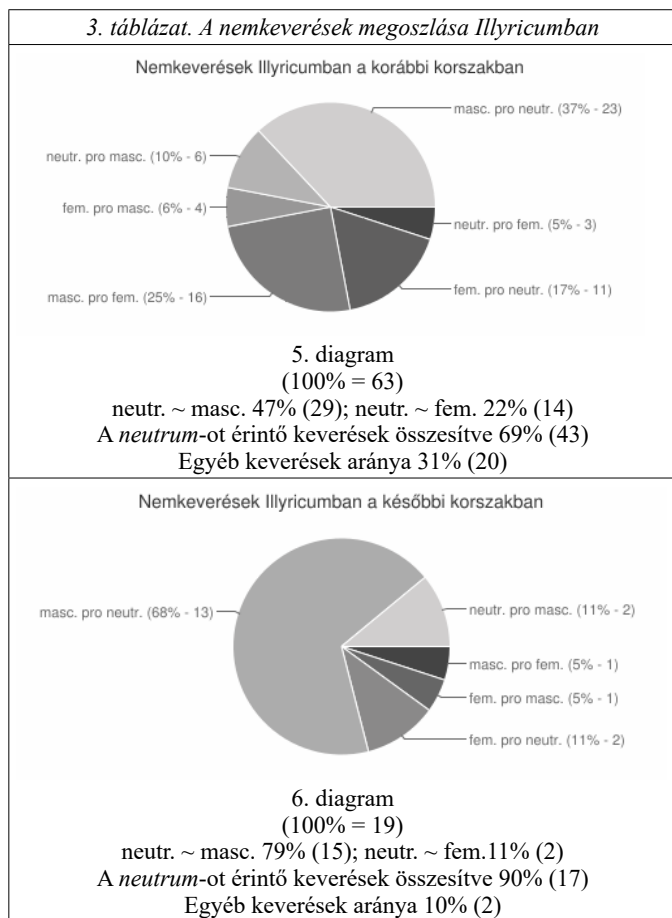
A késő császárkorra igen sok nyelvi alrendszer indult változásnak, ami alól a nyelvtani nemek rendszere sem jelentett

kivételt, ez jól látszik a 2. táblázaton is,²⁴ ha összevetjük a korábbi korszak adataival. Az időbeni változás szempontjából azt érdemes megfigyelni, hogy míg a vonatkozó névmás keveréseinek aránya a korábbi hatszorosára (1% > 6%) nőtt, addig a valódi nemkeverések aránya nem változott, ugyanúgy 4% maradt, ami arra utal, hogy a grammatikai nemek rendszerének átépülése átlagosan mindvégig változatlan intenzitással zajlott, az idő múlásával nem lett intenzívebb. Ez lényegében összhangban van a szakirodalom és így különösen Löfstedt (1961, 230) azon megfigyelésével, hogy a kései latin dokumentumok nyelvében ugyan jelen van a *neutrumi* formák *masculinumi* formákkal való helyettesítése (különösen egyes számban, *-um* > *-us*), ugyanakkor a *masculinum* és a *neutrum* közötti megkülönböztetés érzéke még egyértelműen megfigyelhető (például az előjárósók fentebb említett használatában). Megvizsgálva a nemkeverések megoszlását a 4. diagramon, észrevehetjük, hogy a semlegesnemet érintő keverések aránya a korai korszakhoz képest a kései korszakban szignifikánsan megnőtt, összesen 8%-kal (66% > 74%). Ez talán a legfontosabb megfigyelés, hiszen – ahogyan azt fentebb jeleztem – a *neutrum* eltűnik az újlatin nyelvek korára, amit jól láthatóan tükröz az a tendencia, hogy egyre jobban növekszik az ezt a nemet érintő keverések aránya. Az időbeli eltérések pontos kiértékeléséhez érdemes megvizsgálni az egyes területek között potenciálisan kialakuló dialektológiai különbségeket is.²⁵

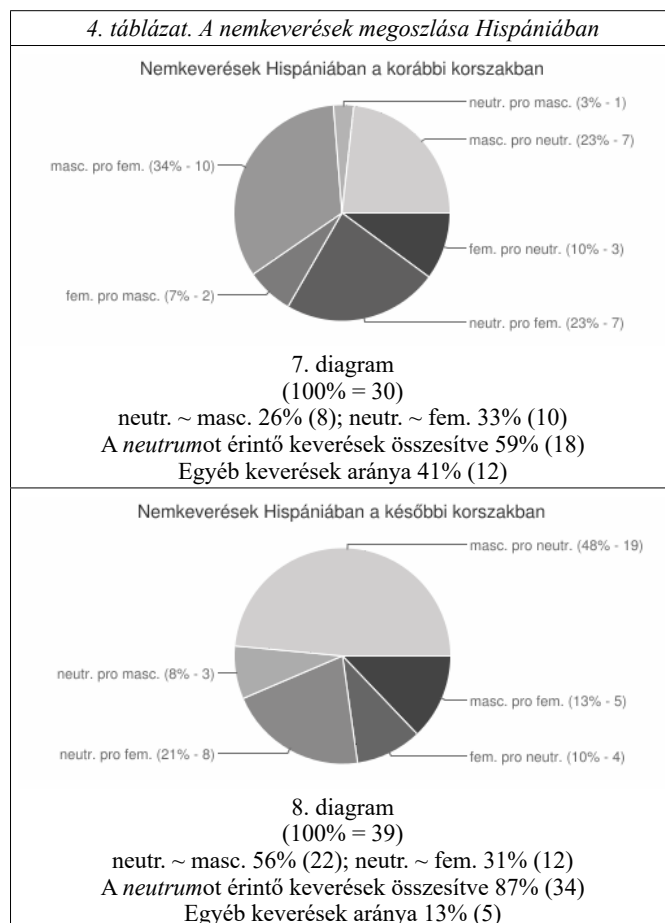

c) A nemkeverések megoszlásának változásai területenként²⁶

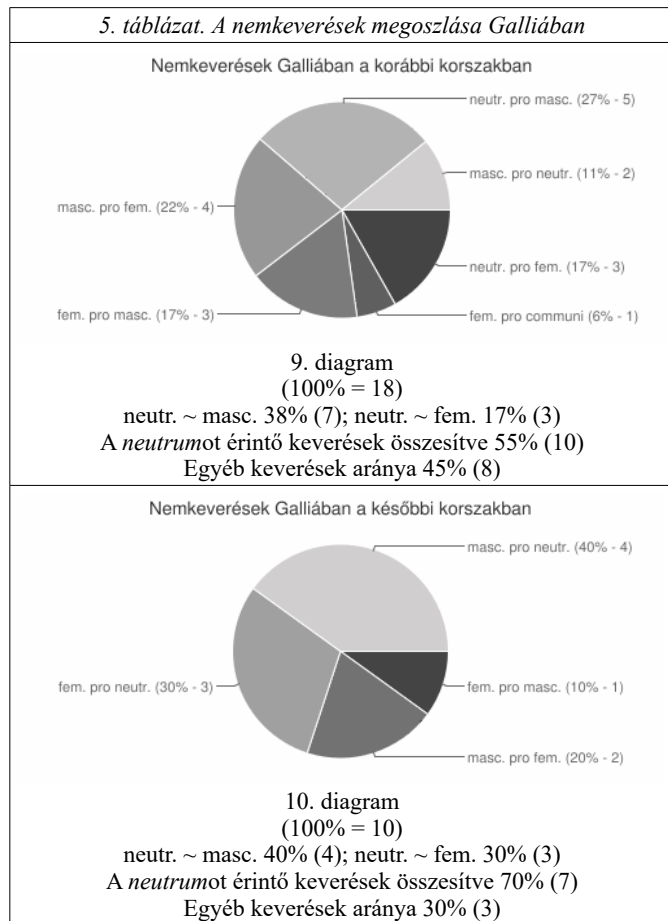
Ahhoz, hogy pontos képet nyerjünk a területi különbségekről, szükséges megvizsgálni az egyes területek sajátos jellemzőit, elsőként Illyricumot. Összevetve az itteni nemkeverések megoszlásának változásait az átlagossal, több jellemzőt is feljegyezhetünk erről a területről.²⁷ Egyrészt, mint fentebb jeleztem, ezen a területen a nemkeverések változása gyorsulásnak indult a későbbi korszakban, bár közel sem olyan mértékben, mint Hispániában. Emellett, ahogyan az az 3. táblázaton látszik, míg Illyricumban a korábbi korszakban még 69% volt a *neutrum*ot érintő keverések aránya, ami közel áll az átlagos 66%-hoz (lásd 2. diagram), addig ezen a területen az átlagos 8%-os növekedésnek több mint a kétszerese tapasztalható, 21%-os növekmény (69%-ról 90%-ra). A későbbi korszakban megfigyelhető arány így jelentősen eltér az átlagos 75%-tól. A *neutrum*ot érintő keverések belső megoszlásának változásait megfigyelve az tűnik fel, hogy míg átlagosan csak 2%-kal növekedett a hím- és a semlegesnem közötti keverések aránya, addig Illyricumban ez az érték 32%-kal nőtt, ami az átlagos tizenhatszorosa. Továbbá, míg átlagosan a semleges- és nőnem közötti keverések aránya is nőtt, addig itt ez az arány 11%-kal csökkent, amit az is árnyal, hogy a korábbi korszakban ezen a területen még az átlagosnál gyakoribb volt az e két nem közötti keverés. Ebből arra következtethetünk, hogy a későbbi korszakra inkább csak a semlegesnem hímneemtől való megkülönböztetésében volt bizonytalanság, és a semlegesnemű szavak kis valószínűséggel lettek nőneművé átértelmezve. Abból pe-

dig, hogy Illyricumban a nemkeverések aránya mellett a *neutrum*ot érintő keverések összesített aránya is jelentősen megnőtt a későbbi korszakban, arra következtethetünk, hogy általánosságban megnőtt a jelentősége a semlegesnem változásának ezen a területen a későbbi korszakban, ami nemcsak a *neutrum* későbbi teljes leépülését jelzi előre, hanem azt is, hogy ez a folyamat már a 3–7. században is lendületesen zajlott.

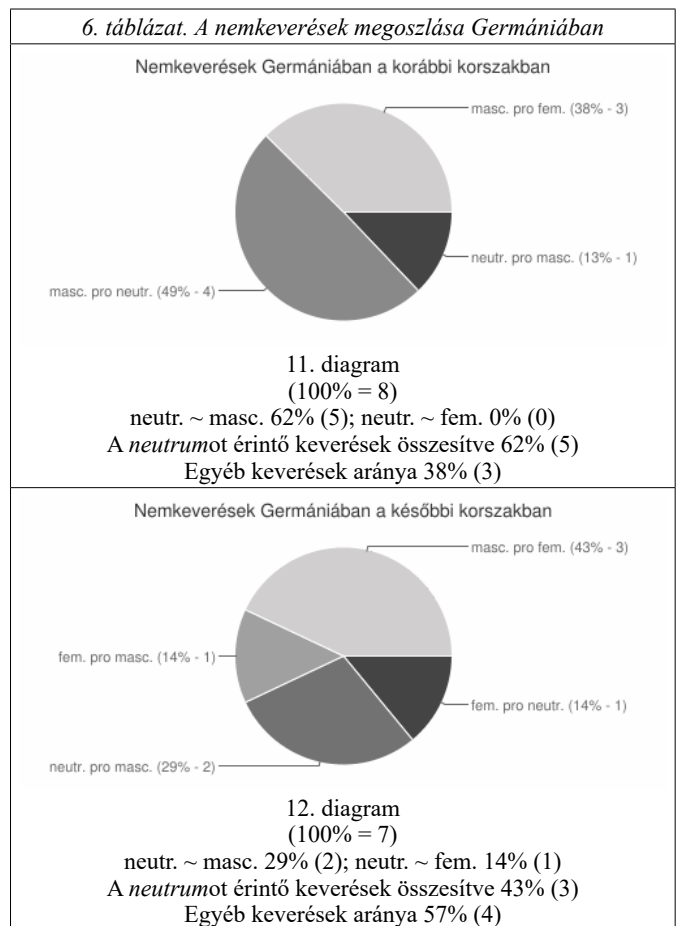

Hispánia esetén elsőként feltűnő, hogy a korábbi korszakban (7. diagram) az átlagosnál (lásd 2. diagram) alacsonyabb volt a *neutrum*ot érintő keverések összesített értéke (66% helyett 59%). Sőt emellett ezen belül is igen különböző volt a megoszlása a nemkeveréseknek, hiszen míg átlagosan a hím- és semlegesnem közötti keverés volt a gyakoribb, addig Hispánia esetén a korai korszakban azt látjuk, hogy a nőnem és semlegesnem közötti keverések voltak gyakoribbak. Ez a különbség a későbbi korszakra nagyrészt eltűnik, hiszen ekkor a semlegesnem és hím- és nőnem közötti keverések aránya majdnem megegyezik az átlagossal (56% az átlagos 47%-hoz képest, lásd 4. diagram), viszont megmarad a nőnem és semlegesnem közötti keverések viszonylag nagy száma (31% az átlagos 27%-hoz képest), viszont az átlagossal ellentétesen itt csökkent ez az arány, ami arra utal, hogy a korábbi nagy átjárhatóság más területekéhez hasonló arányra csökkent. A legjelentősebb Hispániában még az időbeni változást illetően az a tény, hogy a későbbi korszakra a *neutrum*ot érintő keverések aránya megkétszereződött, és ez a növekedés tizenötösöröse az átlagos 2%-os növekedésnek (lásd 4. diagram). Ebből levonhatjuk a következtetést, hogy Hispániában igencsak felgyorsult a semleges-

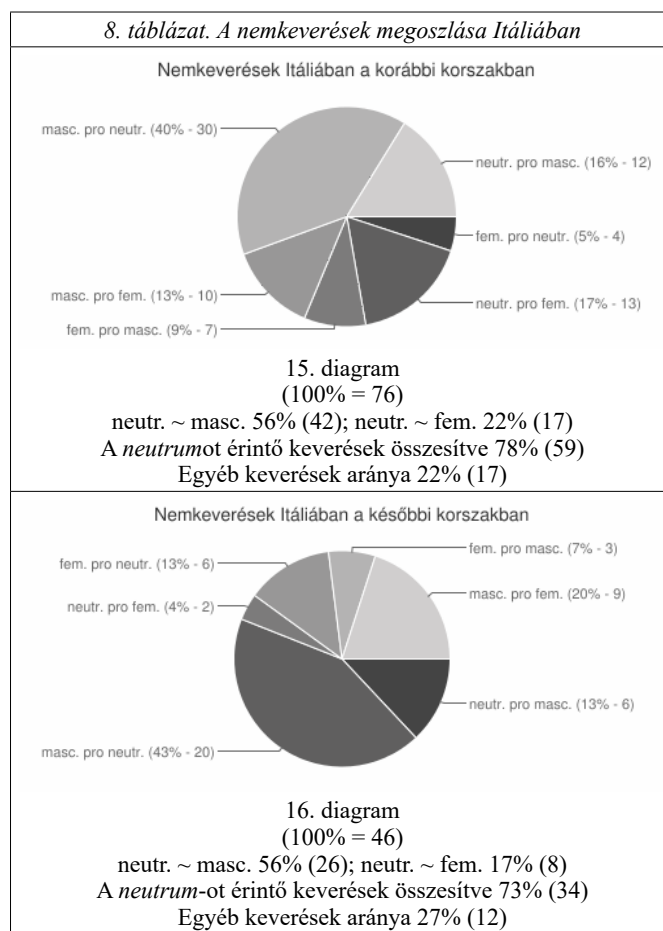
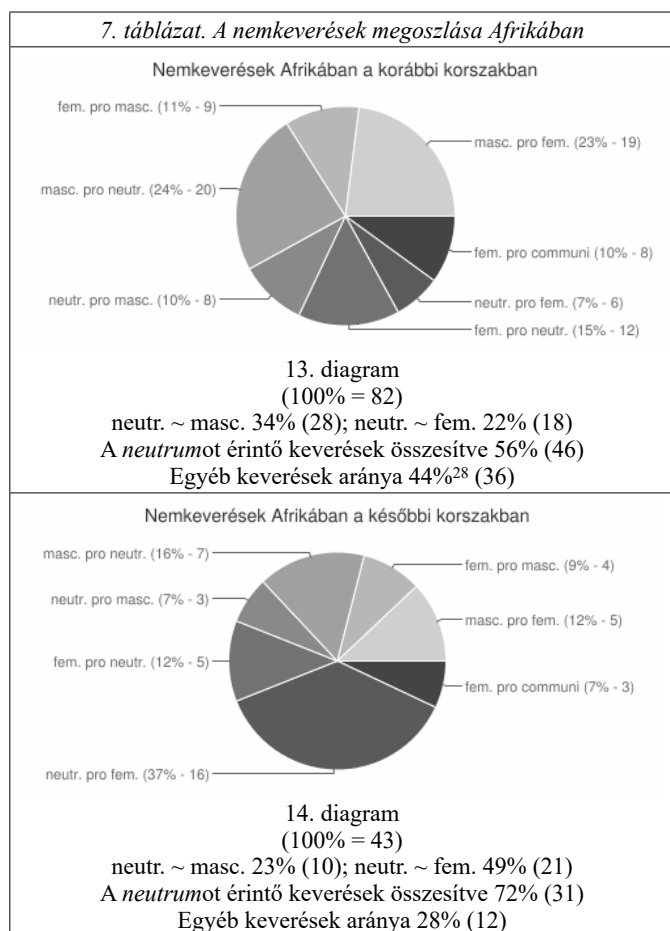
nem eltűnési folyamata, így itt a többi vizsgált területnél korábban jöhetett létre az újlatin nyelveket jellemző, a *neutrumot* feladó grammatikai nemrendszer.

Gallia esetében már a korábbi korból sem ismert nagyon sok adat az Adatbázis alapján, és ehhez hasonlóan a későbbi kor esetén is csak igen óvatos következtetéseket lehet levonni, mivel ebből az időszakból jelenleg összesen 10 nemkeveréses adat ismert (5. táblázat). Ennek ellenére felfigyelhetünk a *neutrumot* illető keverések átlagosnál jóval alacsonyabb arányára a korábbi korszakban (55% szemben az átlagos 66%-kal, lásd 2. diagram), ezen belül viszont nagyjából hasonló a két típus (*neutr. ~ masc.*, *neutr. ~ fem.*) megoszlása, mint az az átlagos arányoknál volt. Az időbeni változást illetően a legfontosabb megfigyelés, hogy mint az várható, a *neutrumot* érintő keverések aránya jelentősen megnőtt a későbbi korszak során, bár azt csak fenntartásokkal jelenthetjük ki a minta nagysága miatt, hogy a növekedés mértéke valóban olyan jelentős volt, mint amit az ismert keverések megoszlása mutat. Az adatok ilyen alacsony száma mellett nem tűnik célszerűnek az arányok egymás közötti megoszlásáról részletekbe menő elemzést készíteni.

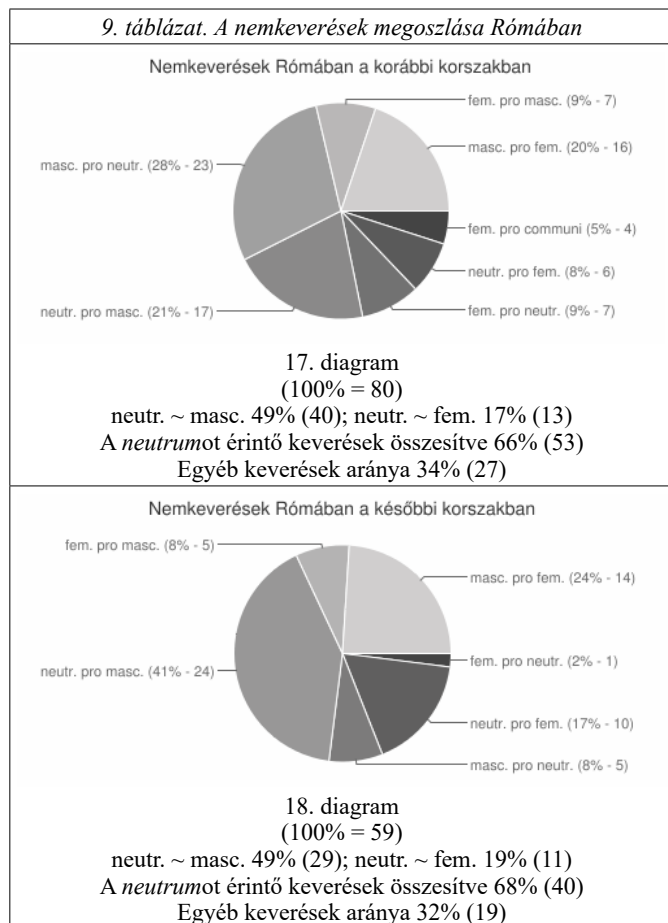
Germania esetében sajnos még inkább igaz az, amit Galliát illetően az adatok alacsony számáról írtam, viszont fenntartásokkal ugyan, de érdemes megvizsgálni a *neutrumot* érintő keverésének arányában végbemenő változásokat, mivel itt az átlagos tendenciával ellentétesen azt látjuk (6. táblázat), hogy a későbbi korszakra csökken ez az arány. Ez alapján, további adatok hiányában feltételezhetjük, hogy Germániában a semlegesnem eltűnése a 3–7. század során lelassult, ami azt jelenti, hogy itt kevésbé lehetett bizonytalan a *neutrum* szerepe, illetve ekkor még nem indulhatott különösebb gyengülésnek, sőt újra felerősödhetett a megkülönböztetés a semlegesnem és a másik két nem között, azaz itt ez a megkülönböztetés még Löffstedt (1961, 230) megfigyeléseit igazolva működhetett.

Afrika területén a korai korszakban még alacsonyabb volt a semlegesnemet érintő keverések aránya, mint az átlagos (56% az átlagos 66%-hoz képest, lásd 2. diagram), viszont itt az átlagosnál nagyobb növekedést látunk a későbbi korszakra, aminek folytán az afrikai arány egészen megközelíti az átlagos arányt. Ez azt jelzi, hogy itt is lezajlott az a folyamat, aminek folytán felgyorsulhatott a semlegesnem eltűnése a késő császárkor során. A nemkeverések belső megoszlását szemügyre véve talán a legjelentősebb felismerés, hogy Afrikában a későbbi korszakban a semlegesnem és a nőnem közötti keverés gyakoribb volt, mint a hím- és semlegesnem közötti, míg a korábbi korszakban ez fordítva volt, viszont a két típus közötti különbség már akkor kisebb volt, mint az átlagos arányok közötti (12%-os különbség szemben az átlagos 24%-ossal). Ezekből arra következtethetünk, hogy az afrikai területeken a nő- és a semlegesnem keverése nagyobb jelentőséggel bírt, és így gyakoribb lehetett a főnevek semlegesnemből nőnembe történő átmenete, mint az elvárható lenne az átlagos arányok alapján.

Megvizsgálva az itáliai nemkeverések megoszlását (8. táblázat), az a legfeltűnőbb, hogy itt már a korábbi korszakban is igen magas (78%) a semlegesnemet érintő nemkeverések aránya, még az átlagos 66%-oshoz képest is (lásd 2. diagram). A későbbi korszakban viszont már közel megegyezik az itáliai arány az átlagossal (lásd 4. diagram), ami annak köszönhetően jött létre, hogy ekkorra itt csökkent ezeknek a nemkeveréseknek az aránya. Ez az aránycsökkenés nem különösebben jelentős mértékű, így lehetséges, hogy csak egy kisebb ingadozást tükröz. Könnyen lehet azonban, hogy a későbbi korszakra Itáliában lassulásnak indultak a semlegesnemet érintő változások, és részben megerősödött a semlegesnem megkülönböztetése.²⁹ Emellett, ha megvizsgáljuk ezeknek a nemkeveréseknek a belső megoszlását, akkor azt találjuk, hogy Itáliában a semleges- és a nőnem közötti keverések soha nem voltak olyan jelentőségteljesek, mint átlagosan (ahol a korai korszakban 21%-osak a későbbiben pedig 27%-osak voltak, lásd 2. és 4. diagram), bár ahhoz hasonlóan itt is nőtt az arányuk az egyéb nemkeveréseken belül. Itáliát illetően így levonható a következtetés, hogy a területen mindvégig nagy jelentőséggel bírt a semlegesnem eltűnése, viszont ez nagyrészt – legalábbis a felírt anyag tanúbizonysága szerint – csak a hím- és nőnem javára történhetett.

9. táblázat. A nemkeverések megoszlása Rómában

Végül a római nemkeverések megoszlását megvizsgálva (9. táblázat) feltűnő, hogy az idő múlásával nem mennek végbe nagy változások az arányokban, mivel csak 2%-kal nő a semlegesnemet érintő keverések aránya, ami így mindvégig az átlagos arány korai értékének közelében marad, ami 66% (lásd 2. diagram). Továbbá ezeken az arányokon belül se változik a két típusú keverés megoszlása, amiből arra következtethetünk, hogy Rómában folyamatos ütemű volt a semlegesnem változása (erre utal az is, hogy a névszói keverésekkel vett aránya se változott a későbbi korszakban, lásd 18. diagram), azaz a császárkor során ezen a területen állandó ütemű volt a semlegesnem eltűnése, amit azzal tudok kiegészíteni, hogy Itália egészéhez hasonlóan itt is nagyrészt csak a hímnem javára történt a *neutrum* leépülése. Mindenesetre mindvégig elég jelentős volt a nemkeveréseken belül a semlegesnem keverése ahhoz, hogy ezt az eltűnési folyamatok megvalósulásának tekintsük.

d) A nemkeverések dialektológiai jellegzetességei

Ezzel rátérhetünk a fentebb részletezett területek egymással vett összehasonlítására, ami pontosabban ki tudja mutatni az egyes területek közötti kapcsolatot, mint ezeknek az átlagos aránnyal való összevetése. Ehhez a korszakok szerint két táblázatban (10. és 11. táblázat) gyűjtöttem össze a semlegesnem eltűnése szempontjából legfontosabb nemkeverési típusokat és ezek arányait. Ezen táblázatok alapján könnyedén egybevetethetőek a nyelvtörténeti szempontból legjelentősebb nemkeverés

(ti. a semlegesnem keverésének) területi jellegzetességei, illetve leolvasható az egyes területek közötti nyelvi kapcsolat megléte, illetve meg nem léte.

10. táblázat.³⁰ Korábbi korszak

	Itália	Illyricum	Róma	Germánia	Hispánia	Afrika	Gallia
<i>masc. ~ neutr.</i>	61%	47%	49%	62%	26%	34%	38%
<i>fem. ~ neutr.</i>	14%	22%	17%	0%	33%	22%	17%
Összesítve	75%	69%	66%	62%	59%	56%	55%

A legegyszerűbben Róma és Itália között fedezhetünk fel dialektológiai kapcsolatot a korai korszakban, a földrajzi adottságon túl amiatt, hogy a semlegesnemet érintő keverések aránya mindkét területen magas (>60%), és a két típusú semlegesnemet érintő keverés aránya is meghaladja a 2-t ezen a két területen (Itália esetén 4,4, Róma esetén pedig 2,9 az az arány, amit akkor kapunk, ha a semlegesnem hímnemmel vett keveréseinek százalékos arányát osztjuk a nőnemmel vett keveréseinek százalékos arányával). Ezek a jellemzők igazak Germániára is (ott persze nem létezik matematikai aránya a két keverési típusnak, de a különbségük meglehetősen nagy), viszont az adatok alacsony száma miatt ezzel a területtel csak fenntartásokkal tételvezhetünk fel kapcsolatot. Illyricum viszont összefügghetett keveréseit tekintve ezekkel a területekkel, különösen azért, mert a *neutrumot* érintő keverések összesített aránya itt is igen magas (69%, ami igen közel áll a Rómában látható 66%-hoz), még ha a *fem. ~ neutr.* típusú keverések itt gyakoribbak is, mint az itáliai területeken. Ezeken túlmenve jól látható, hasonlóságot fedezhetünk fel Gallia és Hispánia között, hisz mindkét területen alacsony a keverések összesített aránya, ami könnyen összefügghet földrajzi adottságokkal. Nagy különbséget jelent viszont a két terület között, hogy míg Galliában a többi területhez hasonlóan a hímnem és semlegesnem közötti keverések aránya a nagyobb, addig Hispánia az egyetlen provincia, ahol a nőnem és semlegesnem közötti keverések a gyakoribbak, ami arra utal, hogy itt akkor inkább még csak a nőnemű és a semlegesnemű szavak megkülönböztetése volt bizonytalan, ami később megváltozik, viszont a nőnem és semlegesnem közötti keverések aránya nem csökken. Ez pedig azt jelenti, hogy miközben a többi provinciához hasonlóan itt is bizonytalanává válik a semlegesnem hímnemtől való megkülönböztetése, addig ingatag marad a különbségtétel a semlegesnem és a nőnem között is.

11. táblázat.³¹ Későbbi korszak

	Hispánia	Illyricum	Afrika	Gallia	Róma	Itália	Germánia
<i>masc. ~ neutr.</i>	56%	79%	23%	40%	49%	56%	29%
Változás	+30%	+32%	-11%	+2%	+0%	-5%	-33%
<i>fem. ~ neutr.</i>	31%	11%	49%	30%	19%	17%	14%
Változás	-2%	-11%	+27%	+13%	+2%	+3%	+14%
Összesítve	87%	90%	72%	70%	68%	73%	43%
Változás	+28%	+21%	+16%	+15%	+2%	-2%	-19%

A későbbi korra (11. táblázat) jól láthatóan megmaradt az Itália és Róma közti hasonlóság, bár ekkorra Germánián kívül már minden területen igen magas lett a semlegesnemet érintő keverések aránya, viszont abban mindenképpen tetten érhető emellett is Itália és Róma szoros kapcsolata, hogy az ezekhez a területekhez tartozó arányok közeledtek egymáshoz, amit könnyen magyarázhat a földrajzi közelség miatti egymásra hatás. Az ezekhez a területekhez korábban kissé hasonló Illyricum azzal lett még inkább kapcsolatba hozható Itáliával és Rómával erre a korszakra, hogy majdnem megegyezik ezen a területen a két típusú *neutrumot* érintő keverés aránya (7,2) az itáliai (3,3) és a római (2,6) aránnyal (míg minden más területen ez a szám egykettő és kettő között van). Ez annak is köszönhető, hogy Illyricumban jóval ritkább lett a semleges- és nőnem közötti keverés. A korábban Gallia és Hispánia között megfigyelhető hasonlóság megalapozottságát igazolja a tény, hogy a későbbi korszak során mindkét területen nagymértékben megnőtt a semlegesnemet érintő keverések aránya (>10% növekedés), tehát ekkor már mindkét helyen felettébb ingatag lehetett a *neutrum*. Ezekben a területeken a tény, hogy a két típusú keverés (*masc.* ~ *neutr.* és *fem.* ~ *neutr.*) aránya egy és kettő között van (1,8 Hispánia esetében és 1,3 Galliában), arra utal, hogy a semlegesnemű szavak körülbelül hasonló arányban lettek hímneműekké és nőneműekké átértelmezve, még ha valamennyire gyakrabban is lettek hímneműek.³² Germánia esetén nem látható semmilyen jellegzetes hasonlóság valamely környező területtel, és nem is rendelkezünk innen elég sok adattal, viszont az Afrikai keveréseket ajánlatos megvizsgálni dialektológiai szempontból. Ezt a területet az esetrendszer változásának hasonlóságai miatt Hispániával lehet érdemes összevetni.³³ Ennek az egybevetésnek a jogosságát a nemrendszer vizsgálata is igazolhatja, hiszen azt fedezhetjük fel, hogy míg korábban itt is viszonylag alacsony volt a semlegesnemet érintő keverések aránya (<60%), ez jelentősen megnőtt a későbbi korra, még ha nem is olyan mértékben, mint Hispániában. Továbbá a későbbi korszakban egyedül itt magasabb a nő- és semlegesnem közötti keverések aránya, mint a hím- és semlegesnem közötti keveréseké, ami a korábbi korszakban egyedül Hispániára volt igaz. Ebből esetleg következtethetünk a hispániai és az afrikai területek dialektológiai kapcsolatára, nyelvi kölcsönhatására. Mindezek a megfigyelések pedig fontos következtetések levonására alkalmasak.

Jegyzetek

Szeretném megköszönni a kutatásban és e tanulmány megírásában nyújtott felbecsülhetetlen segítséget Adamik Bélának. Jelen tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával a *Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa* című K 135359 számú NKFIH-projekt keretében készült.

- 1 A korszakoláshoz lásd Adamik 2009, 23–27.
- 2 Ilyen például a *caelum* semlegesnemű szó, aminek korábban volt hímnemű változata is, lásd Adamik 2009, 223.
- 3 Herman 2003, 56.
- 4 Az ebbe a deklinációba tartozó nőnemű szavak viszonylag korlátozott számúak és jól meghatározhatóak, ilyenek például a fák nevei.

3. Következtetések

Összességében több jelentős megállapítás vonható le a semlegesnem eltűnésének pontos menetéről, amelyek sokszor elmentmondanak a korábbi szakirodalom egyes állításainak vagy sokkal inkább helyesbítik azokat. Először is jól látható volt, hogy míg Löfstedt (lásd fentebb) vizsgálatai alapján azt gondolhatnánk, hogy a későbbi korszak végén, a longobárd időszakban a vulgáris latin beszélők javarészt még meg tudták különböztetni a semlegesnemű szavakat a nő- vagy hímnemű szavaktól, addig a 11. táblázat és az egyes területek vizsgálata alapján azt mondhatjuk, hogy ez a megkülönböztetés már a 3. század után bizonytalanra vált, és nem feltétlenül volt a nyelvi rendszer jól működő része, még ha sokáig fent is maradt különböző formákban ez a nyelvtani nem. További, hasonlóan nem várt eredmény volt, hogy felettébb szignifikáns dialektológiai különbséget figyelhettünk meg a vizsgált területek között, amennyiben ezek egy részén, Hispánia, Gallia, Afrika és Germánia területén a semlegesnemű szavak nagyjából hasonló mértékben ingadoztak a hím- és a nőnem között, míg a Birodalom egy ettől jól elhatárolható másik részén, Illyricum, Itália és Róma területén a semlegesnemű szavak javarészt hímnemű szavakká értelmeződtek át. Mindez azt jelenti, hogy a semlegesnemű szavak nőneművé válása még további kutatást igényel, hiszen a szakirodalomban (különösen Hermannál [2003, 56] és Väänänennél [1981, 102]) azt találjuk, hogy ez közel sem volt olyan gyakori jelenség, mint a semlegesnemű szavak hímneművé válása, azaz szükség van a nőneművé történő átalakulási folyamatok eddigieknél pontosabb és részletesebb feltárására. Ezen túl egyes területeket illetően árnyalhatja a kijelentéseinket újabb adatok feltárása. Különösen igaz ez Galliára és Germániára, ahol már viszonylag kevés új, más forrásból származó³⁴ adat is nagy jelentőséggel bírhat a nemkeverések pontos megismerésében. Mindezzel együtt kijelenthetem, hogy a semlegesnem leépülési folyamatának legfontosabb (időbeli és térbeli) jellemzőit az Adatbázis segítségével, statisztikai módszerekkel is megismerhetővé tettem és leírtam, így ez minden egyéb erre irányuló további kutatás számára segítségül szolgálhat.

- 5 Lásd Herman 2003, 56; Väänänen 1981, 102.
- 6 Herman 2003, 47–49.
- 7 Például Löfstedt (1961, 227) alapján a klasszikus latinban *accusativust* vonzó *ad* előjárószo után öt esetben áll hímnemű szó *ablativusa*, és egyetlen esetben sem szerepel utána semlegesnemű szó *ablativusa* (példa erre a cserére: LLDB-111663: AD POPVLO = *ad populum* – a vonatkozó LLDB-sorszámú adatlapok visszakereshetőek és megtekinthetőek az adatbázis kereső felületein [http://lldb.elte.hu/]). Löfstedt hasonló adatokat talált minden más tárgyesettel álló előjárószo után is.
- 8 A helyes és helytelen alakok összehasonlító vizsgálatának módszertani problémáihoz azonban vö. Adamik 2012, 94–99.
- 9 Ennek a folyamatnak az alapját a többes számú semlegesnemű *-a* végű alakok alkalmi kollektív jelentése biztosította, ami miatt

- átjárhatóság lépett fel az *-a* végű egyes számú nőnemű főnevek irányába, lásd Väänänen (1981, 102 és 104).
- 10 Bővebb példákkal a változáshoz lásd Väänänen 1981, 102–103.
  - 11 Lásd Herman 2003, 56; Väänänen 1981, 102; Tamás 1978, 78; Maiden 2011, 172–174.
  - 12 Bővebben lásd Väänänen 1981, 103.
  - 13 Väänänen 1981, 103–104; Herman 2003, 56.
  - 14 Väänänen 1981, 105.
  - 15 Väänänen 1981, 104.
  - 16 Herman 2003, 56–57; Tamás 1978, 102–103.
  - 17 Az adatokat az Adatbázis (<http://lldb.elte.hu/>) 2022. 01. 25-i állapota alapján használtam fel és a diagramok elkészítéséhez az Adatbázis erre a célra készített modulját vettem igénybe. A kódok használatát illetően lásd 20. jegyzet.
  - 18 Ilyen munkáról sem Hoffmann–Szantyr (1972, 8–12), sem Cupaiuolo (1993, 269) nem tud.
  - 19 Ilyen a fentebb említett munkákon kívül Pirson Galliáról szóló összefoglaló munkája, a nemkeverésekről lásd Pirson 1901, 154–159. A CIL harmadik kötete által lefedett területeken pedig Galdi végzett elemzést a névszói rendszer változásairól, ebben a nemkeveréseket illetően lásd Galdi 2004, 298–310. Hasonlóan a hispániai feliratok nemkeveréseiről lásd Carnoy 1906, 226–227. Végül a nyelvtani nemekkel foglalkozik, viszont nem elsődlegesen a feliratos anyagot használja fel Loporcaro 2018.
  - 20 Az 1. diagramon *Genera relativi* névvel jelöltem azokat a nemkeveréseket, amelyek ugyan a vonatkozó névmást érintik, de alapvetően más jellegű változási tendenciát tükröznek (ti. a nőnemű alak kizorolását a hímnemű forma javára, a *quis, quid* kérdőnévmás analógiájára lásd Tamás 1981, 102–103 és fentebb), az Adatbázisban használt kódjaik szerint: *masc. pro fem. relativo* pl.: LLDB-93106: VXOR () CVM QVO = *uxor () cum qua*, illetve *fem. pro masc. relativo* pl.: LLDB-105092: TREBANO () CVM QVA = *Trebanus () cum quo*. A *Genera* név pedig pontosan azokat a kódokat tartalmazza, amelyek a 2. diagramon láthatóak megoszlásukkal egyetemben. A nemkeveréseket a következő, kiragadott példák szemléltetik: *masc. pro neutr.* (LLDB-106576: HIC MONIMENTVS = *hoc monumentum*), *neutr. pro masc.* (LLDB-65527: TITVLVM AE|TERNALE POSV|IT = *titulum aeternalem posuit*), *fem. pro neutr.* (LLDB-101060: ITESTINAS = *intestina*), *neutr. pro fem.* (LLDB-79273: AR|A () QV|OT = *aram quam [QV|OT = quod]*), *masc. pro fem.* (LLDB-110323: PORTICVS () EXVSTOS = *porticus () exustus*), *fem. pro masc.* (LLDB-110314: DOLOREM () NEFANDAM = *dolorem () nefandum*), *fem. pro communi* (LLDB-110317: SACERDOTIAE = *sacerdoti*). *Nominalia* névvel minden más olyan kódot jelöltem, amely az adatbázisban a (névszói alrendszer változásait felölölő) *nominalia*-típusba tartozik, viszont nem jelöl nemkeverést. Ezek esetén nincs szükség példákra, mivel nem különösebben relevánsak a tanulmány témája szempontjából.
  - 21 Ennek fontosabb eltéréseiről az egyéb nemkeverésektől lásd a bevezetést.
  - 22 Módszertani szempontból egybevehető ezen belül az olyan típusú keverések, ahol hímnemű szó áll semlegesnemű helyett (*masc. pro neutr.*) és azok, ahol semlegesnemű áll hímnemű helyett (*neutr. pro masc.*), mivel mindkettő esetben arra látunk példát, hogy ingatag a megkülönböztetés a hímnem és a semlegesnem között, ami az újlatin nyelvek tanúsága szerint a semlegesnem gyakorlatilag teljes eltűnéséhez vezetett. Hasonló a helyzet a nőnem és a semlegesnem közötti keverésekkel.
  - 23 Ilyen jellemzően, hogy a II. deklináció *-us* végű, eredetileg nőnemű fanevei hímneműek lettek (Tamás 1978, 79. Väänänen 1981, 105). Egyes főnevek pedig ingadozást mutattak a hím- és a nőnem között, így például az *arbor, cinis, fons* vagy *vallis* szavak (Väänänen 1981, 105). Emellett egyes elvont, *-or, -oris* típusú hímnemű főnevek is nőneműek lettek, ami analogikus módon következett be az alapján, hogy az elvont főnevek jelentős része nőnemű volt, és ez a változás abban is segített, hogy ezeket a főneveket megkülönböztethessék az *-or* képzős hímnemű foglalkozásnevektől (ún. *nomen agentis*). Egy példa erre a változásra a *dolor* eredetileg hímnemű főnév, amely a franciában például nőneműként is él tovább, f. *la douleur*, de o. *il dolore* (Väänänen 1981, 105. Tamás 1978, 79. bővebben Löfstedt 1961, 243–245). Végezetül egyes kétnemű főnevek esetében külön képző alakult ki a nőnem jelölésére (az adatbázisban ezt jelöli a *fem. pro communi* kód), így például *sacerdos* m./f. ('pap', 'papnő') mellé megjelenik a *sacerdotia* ('papnő'), illetve *sacerda* ('papnő') alak is, amelyek egymástól földrajzi megoszlásukban térnek el (Väänänen 1981, 106; Väänänen-től eltérő példákkal lásd Tamás 1978, 80).
  - 24 A 3. diagramon szintén *Genera relativi* névvel jelöltem azokat a nemkeveréseket, amelyek a vonatkozó névmás más változási tendenciáival is összefüggenek, így nem vehetőek egybe a „tisztá” nemkeverésekkel. Példák ezekre a kódokra és azokra, amik a *Genera* név alá tartoznak a 20. jegyzetben találhatóak. A 3. diagram *Genera* név alatt összegyűjtött kódjainak pontos megoszlása a 4. diagramon látható.
  - 25 Az ilyen különbségek kiértékelhetőségéről részletesen lásd Adamik 2012, 92–94 és *passim*.
  - 26 Az egyes területek az alábbi *provinciákat* tartalmazzák: Afrika (Africa proconsularis, Numidia, Mauretania Caesariensis, Mauretania Tingitana), Gallia (Aquitania, Belgica, Lugdunensis, Gallia Narbonensis), Germánia (Germania superior, Germania inferior), Hispánia (Baetica, Hispania citerior, Lusitania), Illyricum (Dacia, Dalmatia, Moesia Inferior, Moesia Superior, Noricum, Pannonia Inferior, Pannonia Superior, Raetia), Itália (*Regiones I–XI*, Róma és Pompeii nélkül, mivel a tanulmány megírásakor a pompeii feliratok még nem kerültek felvételre az Adatbázisba, Rómát pedig külön vizsgáltam Itáliától). Germánia esetén a keverések alacsony száma miatt minden következtetést fenntartásokkal kell kezelni, továbbá Galliában is igen alacsony a nemkeverések száma (18, illetve 10 adat), ami miatt csak bizonytalan következtetések vonhatóak le ezekről a területekről.
  - 27 A későbbi kori Illyricumon belül az egyes provinciák között így oszlanak meg az ismert adatok: Dalmatia (9 adat), Noricum (1 adat), Moesia Inferior (5 adat), Moesia Superior (2 adat), Pannonia Superior (1 adat), Raetia (1 adat). A terület latinságának népvándorlás kori meggyengüléséből és szétszabdaltságából fakad, hogy az adatok jelentős része mind Dalmatiából származik.
  - 28 Ezen százalék nagyságában szerepet játszanak a nagy számban (8) egyedül ezen a területen látott *fem. pro communi* kóddal ellátott keverések is, amelyek két kivétellel itt mind a *sacerdos* ('pap', 'papnő') kétnemű főnév helyett használt *sacerda* ('papnő') nőnemű főnévre példák, amely alak egyedül Afrikából ismert, vö. 23. jegyzet. Továbbá ez a jelenség alapvetően különbözik a nemkeverésektől abban, hogy itt egy alapvetően létező különbségtétel (ti. a kétnemű főnév két neme közötti különbség, vö. *sacerdos pius* és *sacerdos pia*) válik explicitté és jelenik meg a főnév alakján és ragozásán, nem pedig olyan nemüként viselkedik a szó, amilyenként korábban nem tudott.
  - 29 Ez összhangban lenne Löfstedt (1961, 230) megfigyeléseivel.
  - 30 A területeket az összesített arányok szerint rendeztem csökkenő sorrendbe.
  - 31 A területeket az összesített változás szerint rendeztem csökkenő sorrendbe.
  - 32 A semlegesnem nőnembe kerülésének újlatin megjelenéseiről és jellemzőiről lásd Maiden (2011, 172–174).
  - 33 Adamik 2019, 29–30.
  - 34 Ugyanis a terület feliratos anyaga már teljesen feldolgozásra került.

Bibliográfia

- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum* 1–. Berlin 1863–.
- ILCV = *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*. E. Diehl (szerk.) Berlin 1925–1967.
- Adamik B. 2009. *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*. Apollo Könyvtár 30. Budapest.
- Adamik B. 2012. „A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége”: *Antik Tanulmányok* 56, 91–105.
- Adamik B. 2019. „Az esetrendszer átépülése az afrikai latinságban a feliratok tükrében”: *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 23/1, 11–34.
- Cupaiuolo, F. 1993. *Bibliografia della lingua latina (1949–1991)*. Napoli.
- Carnoy, A. 1906². *Le latin d’Espagne. D’après les inscriptions*. Bruxelles.
- Gaeng, P. A. 1977. *A Study of Nominal Inflection in Latin Inscriptions. A Morphosyntactic Analysis*. Chapel Hill.
- Galdi, G. 2004. *Grammatica delle iscrizioni latine dell’imperio (provincia orientali). Morfosintassi nominale*. Roma.
- Herman J. 2003. *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Budapest.
- Hofmann, J. B. – Szantyr, A. 1972. *Lateinische Syntax und Stilistik*. München.
- Löfstedt, B. 1961. *Studien über die Sprache der langobardischen Gesetze, Beitrag zur frühmittelalterlichen Latinität*. Stockholm.
- Loporcaro, M. 2018. *Gender from Latin to Romance. History, Geography, Typology*. Oxford Studies in Diachronic and Historical Linguistics 27. Oxford.
- Maiden, M. 2011. „Morphological Persistence”: M. Maiden – J. C. Smith – A. Ledgeway (szerk.): *The Cambridge History of the Romance Languages. Volume I. Structures*. Cambridge.
- Pirson, J. 1901. *La langue des inscriptions latines de la Gaule*. Bruxelles.
- Tamás L. 1978³. *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*. Budapest.
- Väänänen, V. 1981³. *Introduction au latin vulgaire*. Paris.

Lakatos Szilvia (1985) klasszika-archeológus, a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének munkatársa. Kutatási területe: az etruszko-korinthosi vázafestészet és a görög kultúra szerepe Etruriában.

Legutóbbi írása az Ókorban: *Dioskurok és satyros. Egy pompeii reliefsorozat értelmezése* (2021/3).

Áldozó ifjú bronzszobra Közép-Itáliából

Lakatos Szilvia

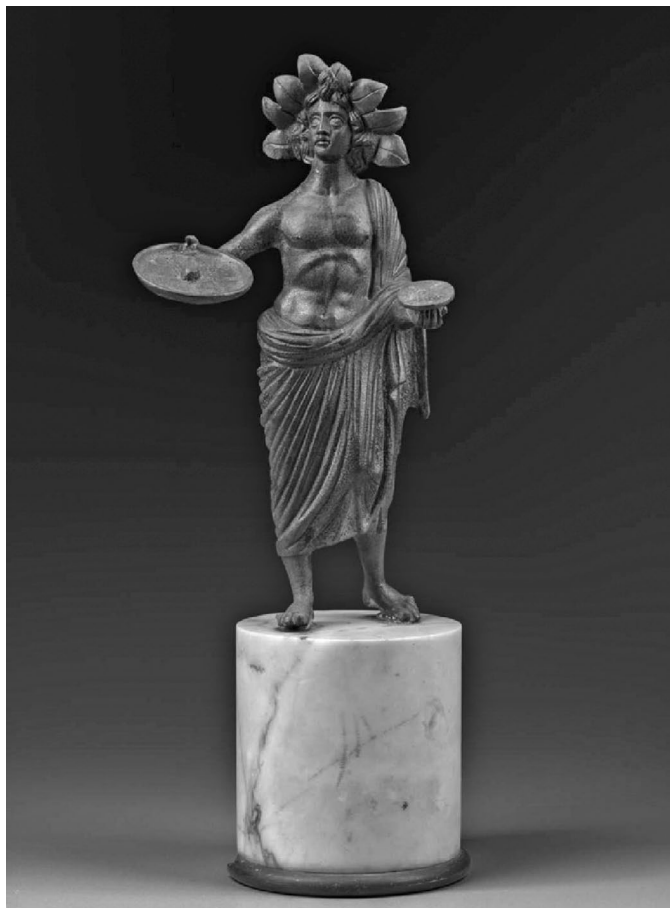
Az áldozó ifjút ábrázoló bronzszobrot (1. a–d kép) 2020-ban vásárolta meg az Antik Gyűjtemény nemzetközi műkereskedelemből. Az álló ifjú a bal vállát és az alsótestét eltakaró köpenyben látható. Testsúlya a jobb lábára nehezedik, a bal lábát kissé hátrahelyezi. Bal kezében csillagmotívummal díszített illatszeres edényt (*acerra*) tart, amelyben az áldozatbemutatáshoz szolgáló illatszereket, füstölőket tartották. A fejét előrenyújtott jobb karja felé fordítja, a jobb kezében eredetileg áldozáshoz használt csészét (*patera*) tarthatott. Homloka fölött gombszerű – talán virágot vagy gyümölcsöt ábrázoló – dísz, a haja körül koszorú levelei láthatók.

Az áldozati csészét és illatszeres edényt tartó koszorús ifjúalak gyakori témája volt a közép-itáliai bronzszobrászatnak, a típus példányai nagy mennyiségben kerültek elő Etruria és Latium szentélyeiből. A legtöbb esetben az ábrázolás hangsúlya a koszorús ifjúfőjre helyeződik, a test pedig inkább csak jelzesszerűen, szinte kétdimenziós formában jelenik meg. A jellemzően 11–12 centiméternél kisebb szobrok közül azonban nem csupán a darabok mérete, hanem a kidolgozás részletgazdagsága alapján is kiemelkedik néhány példány. Ezeknek a 17 centiméternél nagyobb, de olykor akár 32 centiméter magas szobroknak az esetében az ifjúalak teste plasztikusan kidolgozott, testtartása a görög klasszikus művészetből hagyományozott kontraposzt elve szerint épül fel: a test súlyát csupán az egyik láb hordozza, a testsúly eloszlásának különbsége pedig az alak egész testén végigkövethető. A haj kialakítása is részletesebb, a homlok fölött felfelé fésült hajtincsek pedig a hellénisztikus kori görög művészetre jellemző frizuratípust (úgynevezett *anastolé*) követik.

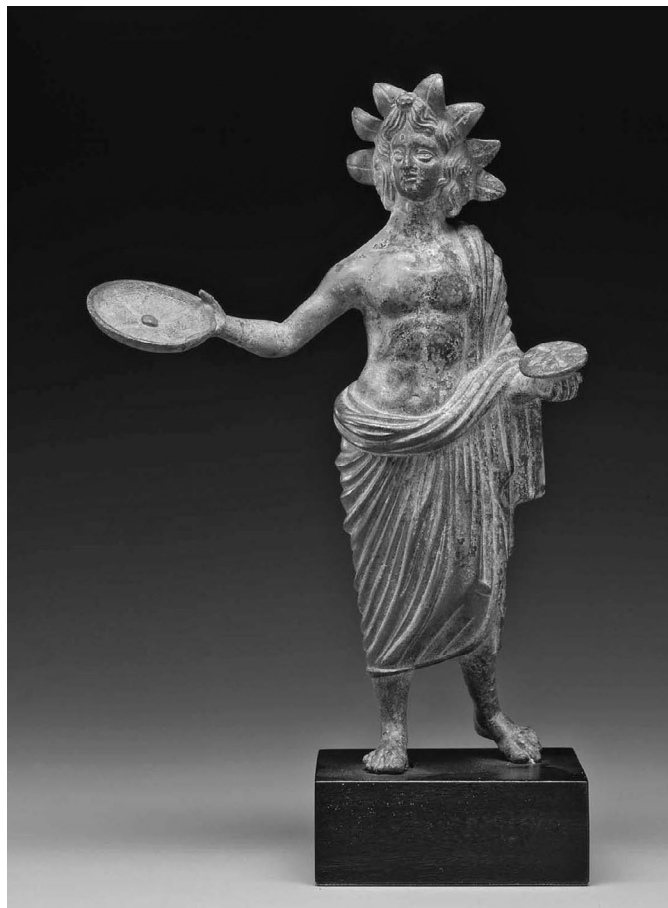

1. a–d kép. Áldozó ifjú bronzszobra Közép-Itáliából. Szépművészeti Múzeum, Antik Gyűjtemény, ltsz. 2020.1.A © Szépművészeti Múzeum, fotó: Mátyus László

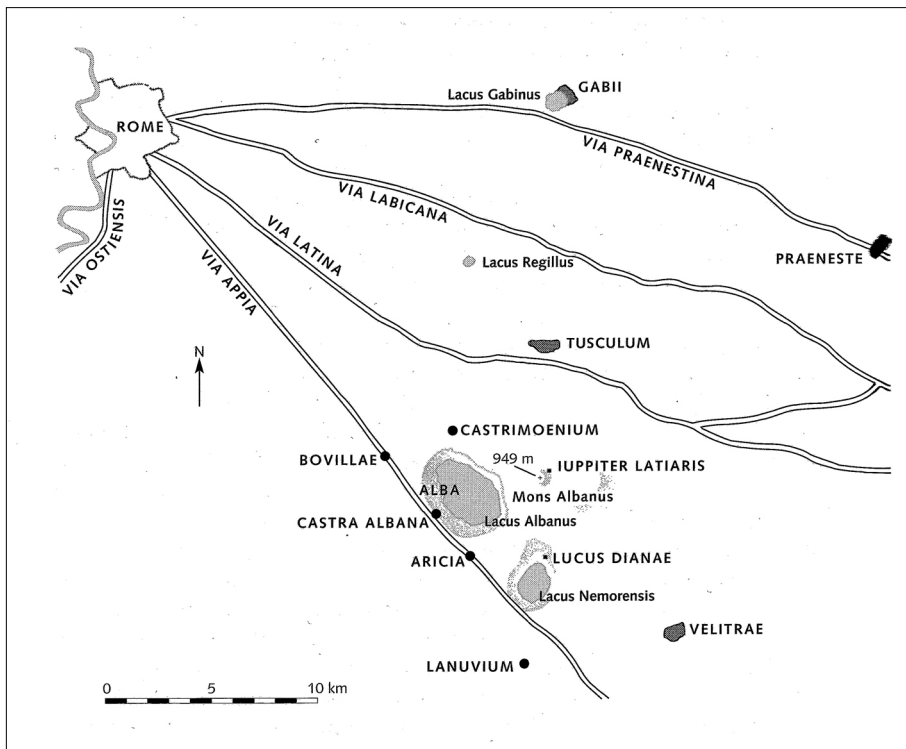

2. kép. Áldozó ifjú bronzszobra a Nemi-tó környékéről, Museum of Fine Arts, Boston, ltsz. 59.10;
fotó © Museum of Fine Arts, Boston

3. kép. Áldozó ifjú bronzszobra a Nemi-tó környékéről, Museum of Fine Arts, Boston, ltsz. 1974.582;
fotó © Museum of Fine Arts, Boston

Az áldozó ifjút ábrázoló bronzszobrok között – az anyagszoptot feldolgozó Martin Bentz legutóbbi gyűjtése alapján – 17 nagyobb méretű példány ismert. Ezenkívül ide sorolható még egy szobor Bostonból, valamint 19. példányként a budapesti darab is. A szobrok alapvetően azonos kompozíciója mellett számos különbség is megfigyelhető az egyes darabok között: a bal vagy a jobb láb hordozza a testsúlyt, az ifjú meztláb vagy csizmában látható. A bal vállon átvetett köpeny elrendezése is eltérő lehet: a legtöbb szobron a ruharedők megszakítatlanul haladnak a válltól a lábakig, míg néhány esetben – ahogy a budapesti példányon is – a csipőnél gazdagon redőzött anyagkeg fut keresztbe. További különbséget jelenthet, hogy az ifjú fején látható koszorú levelei sűrűbben vagy egymástól távolabb jelennek meg. A szobrokat egymástól elválasztó ilyenfajta részletek ellenére a budapesti darabnak ismert két rendkívül közeli párhuzama a bostoni Museum of Fine Arts gyűjteményéből (2–3. kép).

4. kép. Térkép a Rómától délkeletre eső vidékről a Nemi-tónak és Diana szentélyének jelölésével (Coarelli 2007, 498, 146. kép nyomán)

5. kép. A Spink and Son londoni műkereskedésében 1908-ban eladásra kínált bronzszobrok. (Reinach 1909, 12. tábla nyomán)

A csaknem azonos méretű bronzszobrokon (a budapesti ifjúszóbor 19 cm, míg a bostoni példányok 20, illetve 19,5 cm magasak) szembetűnő a testhelyzet, a ruházat megformálásának egyezése, valamint a felsőtest izomzatának hasonlósága is.

A budapesti ifjúszóbor a 20. század elején került francia magángyűjteménybe, lelőhelye nem ismert. Bár a 18 hasonló bronzszobor közül egyik sem régészeti ásatásból került elő, legalább hat darabról feltételezhető, hogy az Aricia városához közeli, a Nemi-tó partján fekvő Diana-szentélyből származik (4. kép). Három szobor például annak az együttesnek a részét képezte, amelyet a Spink and Son londoni műkereskedés 1908-ban kínált eladásra (5. kép). Az öt áldozó nőalak és a három ifjú összetartozását a róluk készült fényképpel is próbálták érzékeltetni: a kisebb alakok kóruszerűen állják körbe a nagy méretű, csaknem 1 méter magas női szobrot. A bronzok Eliseo Borghi római műkereskedő közvetítésével kerültek Londonba, aki – ahogy arról a későbbiekben még szó lesz – részt vett a szentély ásatásában. Bár állítása szerint a darabok Caligula római császárnak (Kr. u. 37–41) a Nemi-tavon használt egyik

6. kép. Áldozó ifjú bronzszobra a Nemi-tó környékéről, British Museum, London, ltsz. 1955,0501.1 © The Trustees of the British Museum

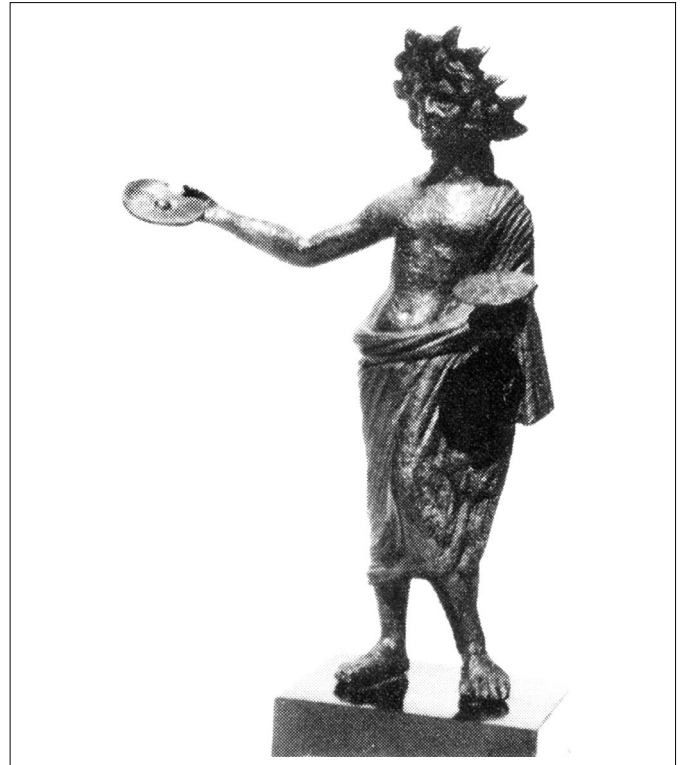
dízhajójáról származnak, egy szemtanú elbeszélése szerint az áldozó alakokat nem az elsüllyedt hajó maradványainál, hanem a parthoz közel találták. Ez utóbbi változat tűnik valószínűnek, minthogy a szobrok nem a római császárkorban, hanem az azt megelőző évszázadokban készültek. A pontos lelőhely bizonytalanságának ellenére az áldozó alakokat ábrázoló bronzszobrok és a Nemi-tavi szentély kapcsolatában nincs okunk kételkedni.

A Spink and Son által bemutatott együttes szétszóródott, de két áldozó ifjú (6–7. kép) és két nőalak – köztük a nagy méretű példány is – később a British Museum gyűjteményébe került, míg a harmadik ifjúszóbor dr. Philip Nelson egykori liverpooli magángyűjteményében bukkant fel (8. kép). Ebben a gyűjteményben egy további bronzszobor is azonosítható, amely koszorús ifjút ábrázol, és állítólag szintén az ariciai szentélyből származik (9. kép). E darabok mellett a bostoni múzeum két fentebb említett bronzszobrát is úgy tartják számon, mint amelyek feltehetően a Nemi-tavi szentélyhez kapcsolhatók. Bár ezek a példányok sem régészeti ásatás során kerültek elő, legalább az egyik szobornál (2. kép) a megadott lelőhely mellett érvként szólhat, hogy a tárgy Lord Savile gyűjteményébe tartozott, aki a 19. század végén ásatásokat végzett a szentély területén.

7. kép. Áldozó ifjú bronzszobra a Nemi-tó környékéről,
British Museum, London, ltsz. 1921,0512.1
© The Trustees of the British Museum

Elképzeltető tehát, hogy a budapesti ifjúsobor, amelynek pontos párhuzama éppen a Nemi-tónál talált darabok közül ismert, szintén ebből a szentélyből került elő? A kérdés megválaszolásához elsőként azt szükséges meghatározni, hogy hol lehetett a Diana-szentélyhez köthető bronzszobrok műhelye. Míg a koszorús áldozók kisebb méretű sorozatai a példányok változatossága és nagy elterjedési területe alapján Etruria és Latium több műhelyében is készülhettek, a nagyobb, minőségesebb darabok esetében lehetőségként merült fel, hogy a szobrok vagy a szobrok egy része közvetlenül az ariciai szentélyhez kapcsolódó műhelyben készült. Minthogy a műhely létezését mindeddig nem igazolta a készítési folyamathoz kapcsolódó további lelet, ez a feltételezés csupán a jelentős leletkoncentráción alapul. A Nemi-tónál talált ifjúsobrokon kívül csupán egyetlen darabnak ismert a lelőhelye: a picenumi Staffolo Közép-Itália adriai partvidékén. A picenumi példány tehát az áldozó ifjúsobrok szokásos elterjedési területén kívül került elő, és feltehetően nem helyi, hanem etrusk vagy latiumi műhely terméke. Ez az elszigetelt eset arra figyelmeztet, hogy a bronzszobrok viszonylag könnyen mozgatható tárgyként távolabbi műhelyből is eljuthattak az ariciai szentélybe. Nem szólnak azonban érvek egyetlen más készítési helyszín mellett sem, a Diana-szentély gazdag le-

8. kép. Áldozó ifjú bronzszobra a Nemi-tó környékéről,
dr. Philip Nelson egykori liverpooli magángyűjteménye
(Haynes 1960, 17,4. tábla nyomán)

9. kép. Áldozó ifjú bronzszobra a Nemi-tó környékéről,
dr. Philip Nelson egykori liverpooli magángyűjteménye
(Haynes 1960, 17,3. tábla nyomán)

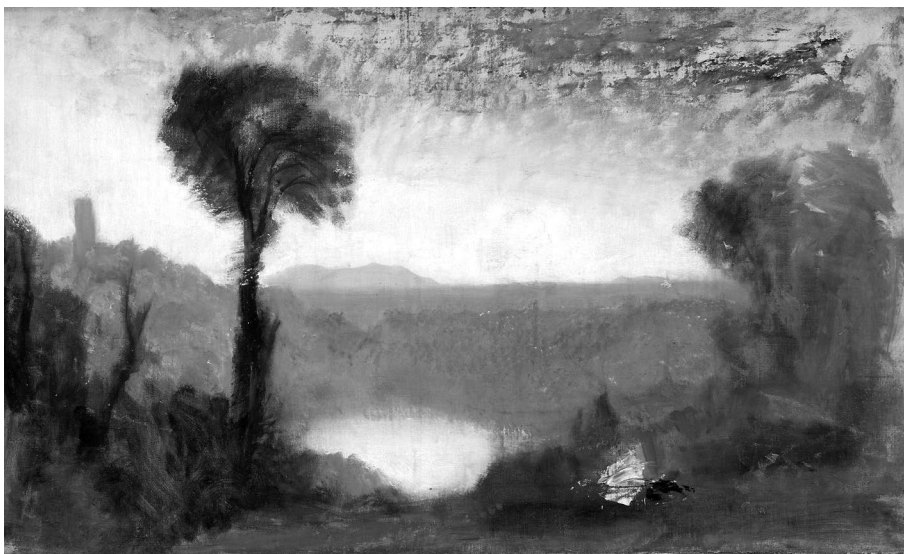
10. kép. A Nemi-tó látképe: szemközt balra, a tó partjának közelében látható a szentély egykori területén az itt talált leletek bemutatására emelt múzeum (forrás: Wikimedia)

letanyagát tekintve pedig minden bizonytalanság mellett jogosan feltételezhető egy helyi műhely működése, amelyben a Nemi-tónál előkerült darabok és talán a hozzájuk szorosan kapcsolódó, lelőhely nélküli példányok is készülhettek. A férfi és női áldozókat ábrázoló szobrok megformálásának hasonlósága, olykor a részletek kidolgozásának teljes azonossága nem csupán azt erősíti meg, hogy a szentélyben talált bronzszobrok egy műhely termékei lehetnek, hanem szerencsés esetekben további darabokkal való összetartozásra is utalnak. Így például a British Museumba került két ifjúszóbor valószínűleg ugyanabból a negatív mintából készült, és ugyanez a negatív szolgálhatott két további darab készítéséhez is a firenzei Museo Archeologico gyűjteményéből. El-

képzelhető tehát, hogy ezek a firenzei szobrok és a budapesti darab, amely pedig a bostoni áldozó ifjúalakokkal mutat hasonlóságot, ennek a műhelynek a terméke, és talán szintén a Diana-szentélyben került felajánlásra.

Az ariciai szentély

Diana istennő szentélye a Nemi-tó partján különleges természeti környezetben, az albai hegyek egyik kráterében fekszik (10. kép). A szentély megközelítésekor a látogató sajátos világban találhatta magát, ahogy a hegygerincet elhagyva leereszkedett a horizontot egyre szűkebbre vonó kráterbe, míg végül a szentélyt körülvevő sűrű erdőbe érkezett. A Kr. e. 6. század végén szentelték a területet Diana kultuszának, amiről nem csupán írott források tanúskodnak, hanem a legkorábbi fogadalmi ajándékok is, amelyek a Kr. e. 6–5. századra keltezhetők. Aricia fontos szerepet játszott a latin törzsek Róma-ellenes összefogásában, de a szentély azután is megtartotta fontosságát, hogy a Kr. e. 4. század második felében Róma legyőzte a latin szövetséget. A római hódítás utáni időszakban a szentély jelentős változáson ment keresztül: a Kr. e. 4. század végén megépült az első monumentális templomépület, amelyet a későbbi évszázadokban még tovább bővítettek. A Kr. e. 1. században és a római császárkorban a Nemi-tó körüli erdőt Caesar és Caligula villái tovább szabdalják, Caligula pedig a tó felszínét – ókori megfogalmazás

11. kép. Joseph Mallord William Turner (1775–1851): *A Nemi-tó*, 1827–1828 körül, Tate, London, ltsz. N03027 © Tate

szerint Diana tükrét (*speculum Dianae*) – is meghódította úszó palotaként működő luxushajóival.

Diana kultusza a Kr. u. 3. századtól fokozatosan elvesztette a jelentőségét, de a táj vonzereje és az ókori szerzőknél olvasható leírások fenntartották az érdeklődést a tó és az egykori szentély iránt. A Nemi-tó szerepelt a 18–19. századi itáliai körutazások (*Grand Tour*) szokásos állomásai között, William Turner is felkereste és több változatban megörökítette a helyszínt (11. kép). A 15. századtól többször megkísérelték az elsüllyedt császári hajók kiemelését, a gazdag leletanyag felszínre hozását, de erre végül csak 1929 és 1932 között, a tó vízszintjének jelentős csökkentésével kerülhetett sor. A hajók mesés gazdagsága mellett az ariciai szentély vonzerejéhez egy hozzá kapcsolódó rítus is hozzájárult. Több ókori szerző említi, hogy Diana szent ligetében állt egy fa, amelynek ágát csak egy szökött rabszolga törhette le. Ha sikerrel járt, akkor élet-halál viadalban megküzdhetett a kultusz vezetőjével, és győzelme esetén ő lett az utódja. Ez az úgynevezett *rex nemorensis* tisztség tehát mindig csupán a következő jelölt érkezéséig és győzelméig tartott. A Nemi-tónál fekvő szentély vezetőjének szerepéért vívott véres rítus lenyűgözte a modern kor embereit. Ez adta a kiindulópontot James George Frazer *Az aranyág* című, 1890-ben megjelent könyvéhez, amely máig az összehasonlító vallástudomány egyik alapműve.

Az ariciai szentélyt övező érdeklődés ellenére a régészeti ásatások csak 1885-ban kezdődtek meg a területen, Sir John Savile Lumley brit nagykövetnek és a föld tulajdonosának, Filippo Orsini hercegnek a megállapodása nyomán. A kiásott leleteket az akkori törvények szerint felosztották egymás között, bár nem egyenlő arányban: az értékesebb tárgyak Orsini herceghez, míg a sorozatban készült tucatdarabok Lord Savile tulajdonába kerültek. Orsini herceg és Lord Savile közös munkája csupán néhány évig tartott, utána a herceg más partnerekkel folytatta az ásatásokat. Feltételezhető, hogy a leletanyag elosztását hasonló megállapodások jellemezték, de míg Lord Savile többé-kevésbé egyben tartotta a részesedésül kapott leleteket, és később gyűjteményét a nottinghami múzeumnak adományozta, az ásatások többi résztvevője a birtokukba jutott tárgyakat – külön-külön vagy kisebb együttesekben – pénzzé tette. Orsini herceg 1895-ben Eliseo Borghi műkereskedővel állapodott meg az ásatások folytatásáról, amikor is rendkívüli leletek kerültek elő, és bűvárok számos értékes tárgyat hoztak felszínre Caligula díszhajóiról. Az anyag egy része a római Palazzo Massimo gyűjteményébe került, de jelentős darabok szóródtak szét különböző múzeumokba, illetve a nemzetközi műkereskedelemben, például a fentebb említett, női és férfi áldozókat ábrázoló bronzszobrok a londoni Spink and Son kínálatában.

12. kép. Gróf Vay Péter (1863–1948).

Library of Congress, Prints & Photographs Division, LC-B2-1301-9

Vay Péter gyűjteményének tárgyai a Nemi-tó környékéről

A Nemi-szentély ásatásának a 19. század utolsó évtizedeiben szétszóródott anyagához tartozhatott – a bronzszobor mellett – néhány terrakotta műtárgy is az Antik Gyűjteményben. A két nőalak, a lószobor és a két *unguentarium* (illatszeres edény) gróf Vay Péter (1864–1948; 12. kép) gyűjteményéből származik, aki a darabok származási helyeként a Nemi-tó környékét jelölte meg. Vay Péter római katolikus papnak készült, és az 1890-es években elvégezte az ehhez szükséges tanulmányokat a római Gregoriana Pápai Egyetemen. XIII. Leó pápa monsignor ranggal tüntette ki, majd 1898-tól diplomáciai feladatokkal bízta meg. Ennek révén jutott el Japánba több alkalommal, s vásárolta meg 1907-ben a magyar állam megbízásából azt a csaknem 2350 tételes gyűjteményt, amely főként a Szépművészeti Múzeum grafikai gyűjteményét gyarapította. Vay Péter magángyűjteménye az európai művészet iránti érdeklődéséről is tanúskodik, de a görög–római antikvitás nem kapott különösebb hangsúlyt a gyűjteményében, és csupán néhány ókori darab került a tulajdonába. Rómában töltött éve alatt a Diana-szentély fogadalmi ajándékai feltehetően könnyen elérhetőek voltak a római műkereskedelemben, vagy talán a gróf a tárgyakat Castel Gandolfóban, a Nemi-tó közelében fekvő pápai rezidenciára tett esetleges látogatása során kapta. Az öt darabot – valamint hatodikként egy agyagmécsest, amelynek később nyoma veszett – 1925-ben a Nemzeti Múzeumnak adományozta, innen kerültek 1951-ben a Szépművészeti Múzeum gyűjteményébe.

Vay Péter gyűjteményének két darabja álló, hosszú ruhát (*chiton*) és köpenyt viselő nőalakat ábrázol, fején koszorúval (13–14. kép). A Kr. e. 4. században elegáns öltözetű, állósétáló nőalakok változatos sorozatai jelentek meg a görög terrakottaszobrászatban. Ezek az első lelőhelyükről Tanagrának ne-

13. kép. Terrakotta nőalak, egykor Vay Péter gyűjteménye.
Szépművészeti Múzeum, Antik Gyűjtemény,
ltsz. 51.151 © Szépművészeti Múzeum, fotó: Mátyus László

vezett szobrok a görög világ számos agyagműves műhelyében készültek. Gyakran sírokból kerülnek elő, de díszíthettek lakóházakat is. Itáliában a görög városokon kívül is készítettek ilyeneket, elsősorban szentélyekbe szánt fogadalmi ajándékokul. Az Itália-szerte elterjedt Tanagra típusú szobrok további jellemzője az alakok fején látható levélkoszorú, amely Közép-Itáliában a férfi áldozókat ábrázoló különféle szobrokon is megjelent, ahogy azt a budapesti bronzszobor példája is mutatja. A koszorú a levelek formája alapján leginkább borostyánkoszorúként azonosítható, amely gyakran Dionysos isten és követőinek az ábrázolásán jelenik meg. A Tanagra típusú szobrok a Kr. e. 3. századtól egészen a Kr. e. 1. század elejéig rendkívül népszerűek voltak Itáliában, csaknem minden szentély anyagában megtalálhatók, így az elterjedtségük alapján valószínűleg nem köthetők csupán egyetlen isten kultuszához.

A Vay-gyűjtemény harmadik darabja egy terrakotta nőalak (15. kép). Az állat négyzetes talapzaton áll, a lábak és a fark reliefben jelennek meg a talapzaton és a ló testét összekötő háttérben. A ló szügyén külön megmintázott dísz látható, és eredetileg hasonló rátét díszíthette a homlokát is – az állat tehát ünnepi öltözetben jelenik meg. A különféle állatokat ábrázoló terrakották kedvelt fogadalmi ajándékok voltak Itália

14. kép. Terrakotta nőalak, egykor Vay Péter gyűjteménye.
Szépművészeti Múzeum, Antik Gyűjtemény,
ltsz. 51.152 © Szépművészeti Múzeum, fotó: Mátyus László

szentélyeiben. A szobrok egy része értelmezhető az áldozati állatok, így például a marha- és disznóáldozat helyettesítőjeként, míg más állatokat inkább az istennek kedves, esetleg a fogadalomtevőhöz kapcsolódó szerepük miatt ajánlhattak fel. Az ariciai szentélyben azonban egy különös szabály volt érvényben: lovak nem léphettek a szentély területére. A terület ugyanis Diana mellett Virbius kultuszának is helyet biztosított, akit tisztelői a görög mitológia Hippolytos alakjával azonosítottak. A hozzá kapcsolódó egyik történet szerint mostohaanyja, Phaidra beleszeretett az ifjába, és örült szenvedélyében hamisan megvádolta. Hippolytos apja a vádak nyomán átokkal sújtotta fiát, az átok beteljesüléseként pedig Poseidón lovai halálra tiporták. Az ifjú azonban isteni segítséggel a Nemi-tó partján új életet kezdhetett – ahogy Vergilius és Ovidius műveiben (*Aeneis* VII. 761–780; *Fasti* III. 265–266 és *Metamorphoses* XV. 497–546) is olvasható –, ahol nem csupán szörnyű végzetének emlékét felidéző nevét cserélte le (a *hippos* görög szó azt jelenti, 'ló'), hanem a lovakat az egész szentély területéről kitiltották. Ennek ellenére számos állatszobor került elő a Nemi-tavi szentélyből, köztük lovak, disznók, tehének, vagy éppen a Dianát gyakran kísérő szarvasok szobrai. A lovakra vonatkozó tiltás tehát nem je-

lentette azt, hogy ezek az állatok, amelyek nyilván fontos szerepet játszottak a szentély látogatóinak az életében, a fogadalmi ajándékok révén ne jelenjenek meg az itt tisztelt istenségekkel folytatott párbeszédben.

Vay Péter gyűjteményének utolsó két darabja két *unguentarium* (16–17. kép), amelyeket az öblös test és az edények hosszú, vékony nyaka tett alkalmas-sá illatos olajok tárolására. Ez a tárgy-típus a Kr. e. 4. század végén jelent meg, és különféle formaváltozatokban és anyagból – elsősorban kerámiából és üvegből – hosszú évszázadokon keresztül népszerű maradt a Mediterráneumban. A mindennapi használat mellett gyakran helyeztek *unguentarium*okat sírokba az elhunytak mellé, valamint megtalálhatók szentélyekben is, ahol az istennek felajánlott fogadalmi ajándékként szolgálhattak, vagy esetleg a kultusz során használták őket. Augus-

15. kép. Terrakotta lószobor, egykor Vay Péter gyűjteménye. Szépművészeti Múzeum, Antik Gyűjtemény, ltsz. 51.150 © Szépművészeti Múzeum, fotó: Mátyus László

16. kép. Unguentarium, egykor Vay Péter gyűjteménye. Szépművészeti Múzeum, Antik Gyűjtemény, ltsz. 51.153 © Szépművészeti Múzeum, fotó: Mátyus László

17. kép. Unguentarium, egykor Vay Péter gyűjteménye. Szépművészeti Múzeum, Antik Gyűjtemény, ltsz. 51.154 © Szépművészeti Múzeum, fotó: Mátyus László

tus császárról jegyezte fel Suetonius római történetíró (*Divus Augustus* 4), hogy anyai ágon az egyik őse a Kr. e. 2. század végén illatos olajokkal foglalkozó üzletet (*unguentaria taberna*) üzemeltetett Ariciában. Talán itt vásárolta meg a szentély látogatója azokat az *unguentarium*okat a bennük lévő olajjal, amelyeket később felajánlott az istennőnek.

Az *unguentarium*okban tárolt illatos olajok egyrészt – mai fogalmaink szerint – illatszereket jelentettek, másrészt viszont különféle gyógyászati készítményeket. Jóllehet a Nemi-tavi szentélyben nem azonosítható Asklépios gyógyító isten kultusza, akinek a hellén világban lévő szentélyei gyógyászati központként is működtek, az itáliai szentélyekben más istenségekhez is fordultak egészségügyi problémákkal. Erre utalnak azok a fogadalmi ajándékok, amelyek különféle testrészeket – lábfejet, kezét, szemet, vagy akár belső szerveket – ábrázolnak; feltehetően ezek gyógyulását kérte vagy éppen ezért mondott köszönetet a szentély látogatója az istenségnek. Ezek az úgynevezett anatómiai terrakották szinte bármelyik közép-itáliai szentélyben megtalálhatók, és az ariciai Diana-szentélyből is nagy számban kerültek elő. A Nemi-tavi szentély látogatói tehát olykor egészségügyi gondjaikra reméltek segítséget az istennőtől, és feltehetően valamilyen formában javaslatokkal, tanácsokkal ellátva térhettek haza. A szentélyből származó *unguentarium*ok így talán ezzel a gyógyászati funkcióval is összefüggésbe hozhatók, és az edények a különféle problémákra javasolt, gyógyulást hozó szereket is tartalmazhattak.

Vay Péter gyűjteményének tárgyai sorozatokban készült tucatarabok, hasonló példányok tömegével kerültek elő a Nemi-tónál és Latium számos más szentélyében is. Az áldozó alakokat ábrázoló bronzszobrokhoz hasonlóan itt is érdemes feltenni a kérdést, hogy hol készülhettek. A terrakottatárgyak viszonylag kisebb értéke, valamint a nagy készítési mennyiséghez esetlegesen társuló nagy szállítási költség miatt azt szokás feltételezni, hogy a szentélyekhez közeli műhelyekben készültek. Több esetben ismertek azonban olyan Tanagra típusú szobrok, amelyek a részletek kidolgozása alapján ugyanazon negatív mintából készültek, de két különböző szentélyben kerültek felajánlásra. A Vay-gyűjtemény egyik nőalakjának párdarabját Szilágyi János György például a latiumi Segni szentélyének leletei között azonosította. Elképzelhető, hogy a kész tárgyak olykor távolabb kerültek készítési helyüktől, vagy talán a negatívok jutottak el, például utazó kézművesek révén, a másik szentélyhez kapcsolódó műhelybe. A Tanagra típusú szobroknál, vagy éppen az állatalakokat formázó terrakottáknál és az *unguentarium*oknál tehát kizárólag a tárgyak jellegzetességeiből kiindulva lehetetlen megmondani, hogy a darabok Latium vagy Közép-Itália melyik szentélyéből származnak, ahogy a koszorús áldozókat ábrázoló bronzszobroknál is csak a fentebb említett szűk csoport esetében lehetett a származási helyüket feltételelesen meghatározni; a Vay-gyűjtemény darabjait csupán a gyűjtő által megadott lelőhely segít az ariciai Diana-szentélyhez kötni.

Fogadalmi ajándéktípusok a római hódítás időszakából

Az itt bemutatott tárgyak a Kr. e. 4. század vége és a Kr. e. 1. század eleje között készültek, és csupán a nagyobb, plasztiku-

san kidolgozott és a görög művészet fejleményeire reflektáló bronzszobrok esetében lehet keltezőként egy szűkebb időszá-
vot, a Kr. e. 2. század második felét meghatározni. A tárgyak tehát azután készültek, hogy a Nemi-tónál fekvő Diana-szentély római uralom alá került. Latium meghódítása és az úgynevezett latin háború lezárása Kr. e. 338-ban azonban nem jelentett nyugvópontot Itália népeinek történetében. Róma a Kr. e. 3. században az Itáliai-félsziget egészét bekebelezte, Kr. e. 88-ig pedig többször is fellángolt a hódítókkal szembeni elégedetlenség, ellenállás. Felmerül tehát a kérdés, hogy a római uralom milyen változást hozott a szentély életében, amely korábban a latin törzsek Róma-ellenes szövetségében kiemelt szerephez jutott, és hogy a Kr. e. 3–2. század zűrzavaros időszakában készült fogadalmi ajándékok hogyan értelmezhetők ebben a történeti kontextusban.

A Kr. e. 3–2. századból több olyan fogadalmi ajándéktípus ismert, amelyek nagy területen, Itália különböző kultúráinak területén népszerűek voltak, így például a koszorús áldozókat ábrázoló bronzszobrok, a Tanagra típusú szobrok és az anatómiai terrakották. Minthogy az utóbbiak Rómában is nagy mennyiségben kerültek elő, lehetőségként merült fel, hogy a típus elterjedése Közép-Itáliában éppen a római hódításnak köszönhető. A legkorábbi példányok azonban nem Rómához köthetők, így ez a feltételezés a leletanyag alapján nem igazolható. Az anatómiai terrakották jelenléte tehát nem utal római vallási propaganda működésére a meghódított területeken, ahogy a többi tárgytípusnál, amelyeknél Róma elsősége nem is merülhet fel, például a dél-itáliai görög városokból elterjedt Tanagra típusú szobroknál, sem lehet a hódításnak legalább kulturálisan ellenálló helyi lakosságra következtetni.

A római hódítás különféle reakciókat, érzelmeket váltott ki, és rendkívül megosztotta az elfoglalt területek lakóit. Itália népei, az egyes városok eltérően értékelték a megváltozott hatalmi viszonyokat: olykor Róma-ellenes szövetségeket kötöttek egymással, olykor viszont a Rómával kötött egyezség tűnt a biztosabb választásnak. Számos ókori forrás tudósít arról is, hogy egy-egy város különböző társadalmi helyzetű lakói másképp viszonyultak az új hódítókhöz, és ezt a különbséget a személyes élethelyzetek, vélemények még tovább árnyalhatták. A Róma és a meghódított területek közötti változatos viszonyt nyilván nem tükrözik a fogadalmi ajándékok nagy sorozatai, de a Kr. e. 3–2. századot jellemző történelmi helyzet mégis kontextust jelenthet ezeknek a tárgyaknak. A koszorús áldozók bronzszobrai, a Tanagra típusú szobrok és az anatómiai terrakották is olyan módon jelenítik meg a szentély látogatóját, hogy az egyedi vonások háttérbe szorulnak a típus jellegzetességeivel szemben. Itália politikai szempontból szétszabdalt közösségeinek legalább pillanatnyi megnyugvást jelenthetett, hogy a szentélyekben a mindennapi nézetkülönbségek háttérbe szorultak, és Itália nagy területeinek lakói az isten előtt azonos módon jelentek meg.

Bibliográfia

- Bentz, M. 1992. *Etruskische Votivbronzen des Hellenismus*. Firenze.
- Bernetti, S. 2013. „Gli unguentari”: P. Braconi – F. Coarelli – F. Diomiso – G. Ghini (szerk.): *Il santuario di Diana a Nemi. Le terrazze e il ninfeo. Scavi 1989-2009*. Roma, 379–394.
- Camilli, A. 1999. *Ampullae. Balsamari ceramici di età ellenistica e romana*. Roma.
- Coarelli, F. 2007. *Rome and Environs. An Archaeological Guide*. Berkeley.
- Galestin, M. C. 1987. *Etruscan and Italic Bronze Statuettes*. Warfhuizen.
- Gáspár, A. 2010. „Gróf Vay Péter. Egy elfeledett Ázsia-kutató és misszionárius munkássága”: Cseh É. – Gáspár A. – Umemura Y.: *Ukijo-e. Az elillanó világ képei. Válogatás Gróf Vay Péter japán fametszet gyűjtéséből*. Budapest, 82–105.
- Green, C. M. C. 2007. *Roman Religion and the Cult of Diana at Aricia*. Cambridge.
- Haynes, S. 1960. „The Bronze Priests and Priestesses from Nemi”: *Römische Mitteilungen* 67, 34-45.
- Moltesen, M. 1997. *In the Sacred Grove of Diana. Finds from a Sanctuary at Nemi*. Copenhagen.
- Mysteries of Diana. The Antiquities from Nemi in Nottingham Museum*. Nottingham, 1983.
- Reinach, S. 1909. „Bronzes du lac de Nemi”: *Revue Archéologique* 14, 177–187.
- Söderlind, M. 2004. „Man and Animal in Antiquity. Votive Figures in Central Italy from the 4th to 1st Centuries B.C.”: B. Santillo Fризell (szerk.): *Pecus. Man and Animal in Antiquity. Proceedings of the conference at the Swedish Institute in Rome, September 9-12, 2002*. Rome, 277–294.

Mohammad Al-Tawalbeh (1989) geológus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem doktorandusza. Kutatási területe Jordánia aktív tektonikájának vizsgálata az archeoszeizmológia módszereivel.

Bilal Khrisat régész, egyetemi docens, Hashemite University of Jordan.

Kázmér Miklós (1954) geológus, egyetemi tanár az Eötvös Loránd Tudományegyetem Őslénytani Tanszékén, a MTA-ELTE Geológiai, Geofizikai és Űrtudományi Kutatócsoport vezetője. Kutatási területe az ősföldrajz és a Föld jelenkori folyamatainak geológiája.

Két földrengés az ókori Palesztinában

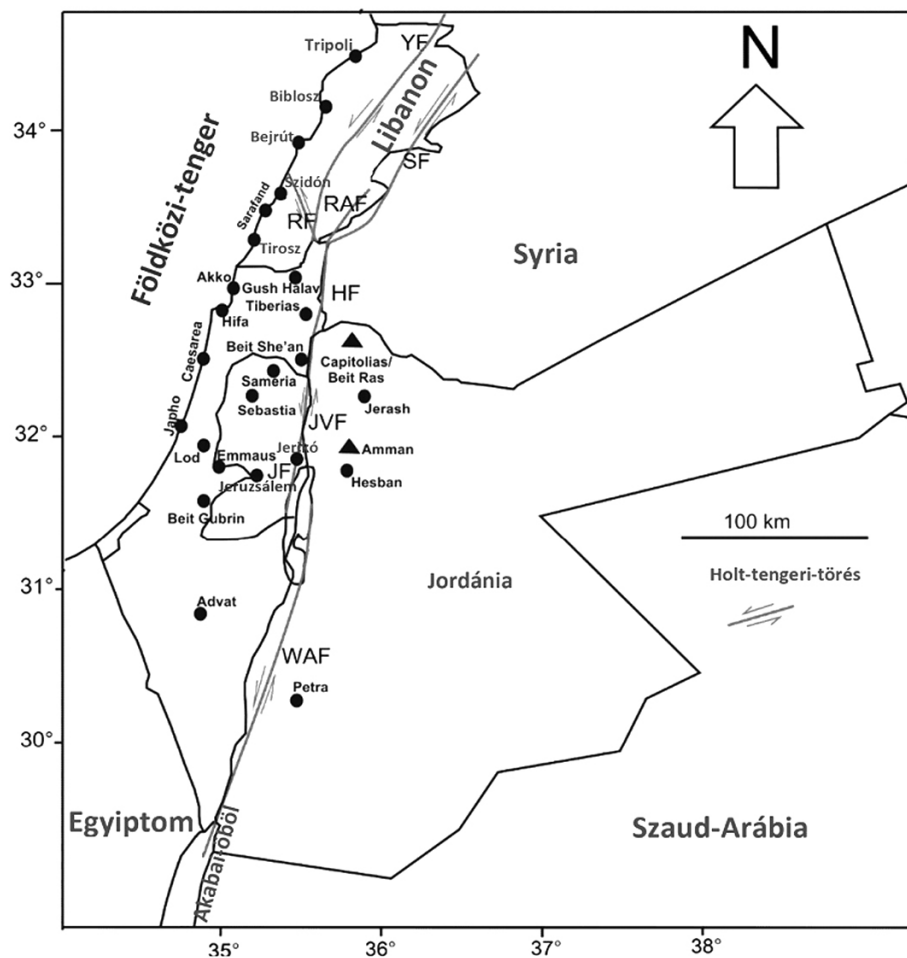
Capitolias római színházának archeoszeizmológiája

Mohammad Al-Tawalbeh – Bilal Khrisat – Kázmér Miklós

Capitolias (a mai Beit-Rász, Észak-Jordánia) területén 1999 óta egy eltemetett római színház ásatása folyik. A jelen archeoszeizmológiai tanulmányban a színházépületet ért földrengések idejét és intenzitását vizsgáljuk, részletes leírást adva az épület sérüléseiről: a sérült boltívekről, a törött és elcsúszott kvádekről, a megdőlt és leomlott falakról, valamint a javításokról, melyek egyértelműen földrengés bizonyítékai. Mindezt az általánosan ismert, Kr. u. 749-es földrengésnek tulajdonították a környék városában megfigyelhető pusztulást. Mi

ezzel szemben amellyel érvelünk, hogy a színházat legalább két jól megkülönböztethető, pusztító rengés érte jóval 749 előtt. Véleményünket az építési, sérülési, javítási szakaszok felismerése, a földrengések okozta sérülések tipizálása, egy felirat dátuma, radiokarbon korok és a környező régészeti ásatások datálási eredményei alapján alakítottuk ki. A földrengéshullámok távolságfüggő csillapodása alapján megvizsgáltuk Palesztina valamennyi, történelmi adatokból ismert, közeli és távoli rengését, mindezeket figyelembe véve határoztuk meg a pusztulást valószínűleg okozó két rengés időpontját.

A Holt-tengeri-törés a Közel-Kelet legfontosabb tektonikai eleme. A Mediterrán-lemez és Arábia közötti balos elmozdulást teszi lehetővé immár húszmillió éve (1. kép).¹ Az ismétlődő földrengésekkel kísért elmozdulás történelmi léptékben is jelentős: a szíriai Misszjaf közelében lévő római *aqueductus*, mely merőlegesen metszi a törést, több mint tizenhárom méterrel mozdult el az eltelt kétezer év folyamán.² A műszeres mérések adatain kívül számos katalógus ismerteti a történelmi korok földrengéseit.³ Az írott és a régészeti források⁴ többnyire a Jordán völgyében futó törésvonal és a tengerpart közötti keskeny szakasról származnak: itt volt jelentős városi la-

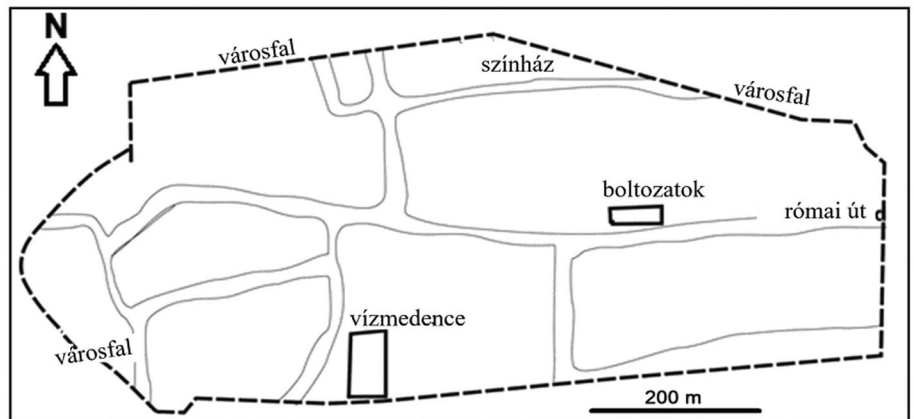
1. kép. Capitolias (a mai Beit-Rász) Jordánia északi részén. DST: Holt-tengeri-törés, WAF: Wadi Araba-törés, JVF: Jordán-völgyi-törés, HF: Hula-törés, RF: Roum-törés, YF: Yam-mouneh-törés, RAF: Rachaya-törés, SF: Serghaya-törés (Zohar et al. 2016 után, módosítva.). Jelölve az 1. táblázatban említett, késő római – kora bizánci földrengésekkel sújtott városok

kosság. A törés keleti oldaláról – erős aszimetriát mutatva – alig van történeti feljegyzés, és a régészeti lelőhelyeket sem tanulmányozták még földrengéstani szempontból. Lehetséges, hogy itt nem voltak földrengések, bár a törés menti kataklizmák hatása nyilvánvalóan nem korlátozódhat csak a nyugati oldalra, valószínűbb tehát, hogy nem jegyezték föl azokat.⁵ A napjainkban gyorsan iparosodó, lakosságában is hirtelen megnövekedett Jordániában a földrengések fokozódó veszélyként jelentkeznek: kipattanásuk helyének és várható intenzitásuknak a megállapítása új módszereket követel. A történeti szeizmológia mellett az archeoszeizmológia a másik tudományág, mely nagy lehetőségekkel kecsegtet ebben a tekintetben.

Az archeoszeizmológia vagy régészeti szeizmológia a történelmi idők földrengéseit vizsgálja: emberkéz alkotta építmények fizikai elváltozásait figyeli meg és értékeli a társadalmi és kulturális jelenségek összefüggésében.⁶ Alkalmazásával adatokat nyerhetünk a történeti szeizmológián alapuló rengési katalógusok jelentős hiányainak betöltésére,⁷ a megrázott terület kiterjedésére,⁸ valamint egyes épületek használatának, elhagyásának történetére.⁹ A Közel-Keleten számos épületre alkalmazták az archeoszeizmológia módszereit¹⁰ a Holt-tengeri-törés szomszédságában¹¹ és attól távolabb is.¹² Ezek a tanulmányok is jelzik a módszer alkalmazásának egyre növekvő igényét.

Capitolias Jordánia északi részén fekszik, mindössze néhány kilométerre a szíriai határtól. A Dekapolis városai egyikeként része volt annak a közösségnek, amely északon Damaszkuszig, délen pedig Philadelphiáig (a mai Ammanig) terjedt. A városnak helyet adó dombtető 600 méter tengerszint feletti magasságban terül el. Az alapítási időpont ismeretlen. Kr. u. 97/98-ban már jelentős, jómódú település, pénzveréssel. Gazdagságának alapja a bortermelés volt; borát Mekkáig is szállította. Püspöke Kr. u. 325-ben részt vett a niceai, egy másik pedig 451-ben a kalcedoni zsinaton. Virágzása a római és a bizánci koron át, egészen a korai iszlámig, az Umajjád kalifák koráig tartott.¹³ 19. századi utazók leírásai¹⁴ és 20. századi régészeti ásatások szolgáltatottak több-kevesebb információt a mai Beit-Rász falu alatt rejtőző város történetéről és szerkezetéről (2. kép).¹⁵

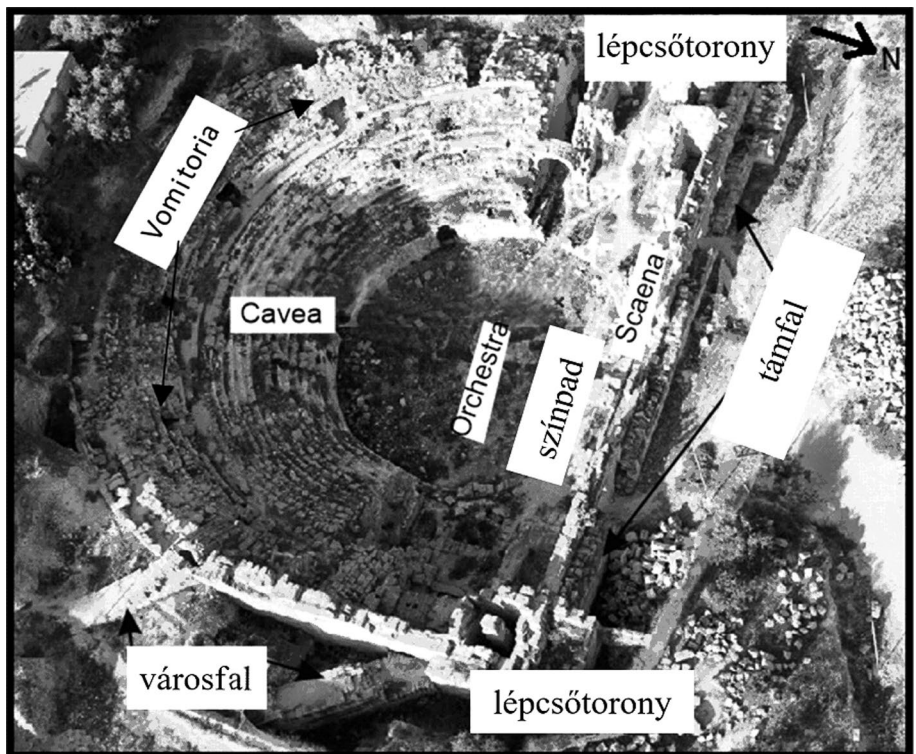
A domb északi lejtőjén, olajfáligetek alatt szórványleletek alapján jelölték ki azt a helyszínt (32° 35' 56.4" É, 35° 51' 32.2" K), amely – mint kiderült – egy szinte teljesen ép, betemetett színházat

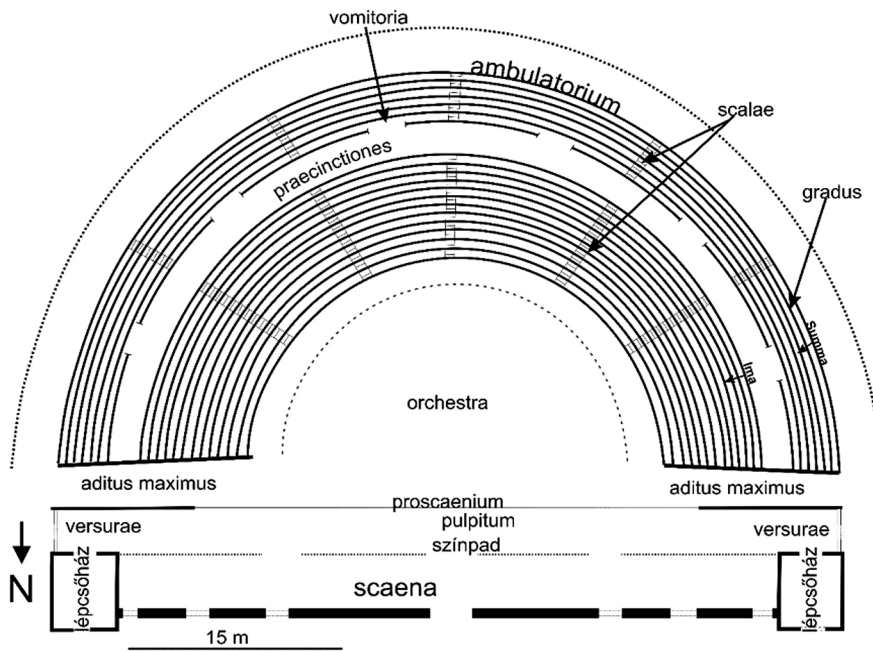
2. kép. Capitolias ismert római kori emlékei. A városfal (szaggatott vonallal) lefutása csak hozzávetőleg ismert (Al-Shami 2005 nyomán, módosítva)

rejtett (3. kép). A régészeti hivatal által megvásárolt területen 1999 óta 12 méter vastagságú fedőrétegsort termeltek le. A két évtizedes munka eredményeiről, sajnos, csak igen rövid, előzetes közlemények jelentek meg, illetve további részleteket környezettörténeti munkákban elrejtve lehet megtalálni.¹⁶ A jelen tanulmány angol változata tartalmazza az első részletes építéstörténeti feldolgozást.¹⁷

A görög előzményekből kifejlesztett római színházak szigorú építési szabályok szerint épültek, ezeket az előírásokat Vitruvius foglalta össze *Az építészetről* írt munkájában.¹⁸ E szabá-

3. kép. A római színház légifelvételen, 2015. október 1-jén. Az épület 57 m széles kelet–nyugati irányban. Jól látható a scaenát kívülről alátámasztó támfal (buttress wall) a sarkokat alkotó lépcsőtornyok (tower) között. A keleti oldalon látható a két csatlakozó városfal (city wall) (fényképezte Rebecca Elizabeth Banks. Az APAAME szívességéből: APAAME_20151001_REB-0193. Creative Commons Licence CC BY-NC-ND 3.3)

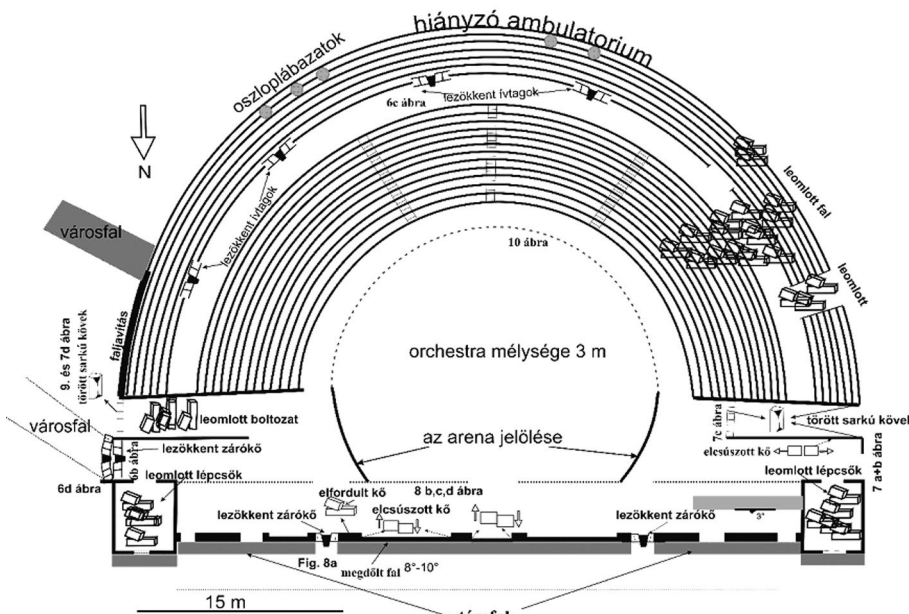
4. kép. A standard római színház főbb részei. Capitolias színháza is így épült eredetileg (Fayyad–Karasneh 2004, Karasneh–Fayyad 2005 és Sears 2006 után módosítva, saját megfigyelésekkel)

felelő akusztikát. A *scaena* magasabb szintjein mozgatható tető nyílhatott. A magasságához képest viszonylag vékony, mindössze 1 méteres fal két végét egy-egy lépcsőtorony zárta le. Az *orchestra* két oldalról impozáns, boltíves bejárókon (*aditus maximi*) volt megközelíthető. A nép a *cavea*t körülvevő zárt, boltított folyosón, az *ambulatoriumon* végighaladva, majd a sugárirányú folyosókra (*vomitoria*) befordulva juthatott el ülőhelyéhez²⁰ (4. kép).

Földrengés okozta sérülések

Capitolias színházából az épületnek mintegy fele őrződött meg, a nézőtér tetejétől a *scaena* egyharmad magasságáig, ferdén lemetszve. Ez a rész is számos átépítés, javítás nyomát őrzi. Katasztrófális sérülések egyértelmű nyomai is megfigyelhetők. Először bemutatjuk az általunk földrengéses eredetnek tulajdonított sérüléseket, majd az építéstörténet vonulatára felfűzve írjuk le a színházat érintő ókori és középkori eseményeket.

Gondosan faragott kváderekből készült ívek biztosítanak áthidalást a falakat áttörő nyílások fölött felfogva és oldalra elvezetve a kapu fölötti falrészlet súlyát.²¹ Háromféle ívet látunk a falakat harántoló nyílások fölött: félkörös, szegmentált és lapos ívet. Valamennyi ék alakúra faragott kövekből épült a kapuzatok fölötti fal alátámasztására. Két ép ív látszik a keleti *aditus maximus* kapuzata fölött. A mögöttes boltozat sérült, részben beomlott. A *scaena* három kapujából csak kettő őrződött meg, ezeket lapos ív zárja (6. a kép). A színpad keleti kapuja fölött szintén lapos ív van, ennek két kvádere kis mértékben megsüllyedt. Fölötte a körívk alakú második teherátviteli ív záróköve mintegy 4 centiméterrel van lejjebb a mellette lévőknél (6. d kép). Több *vomitorium* nézőtéri kapuzata fölött megsüllyedtek

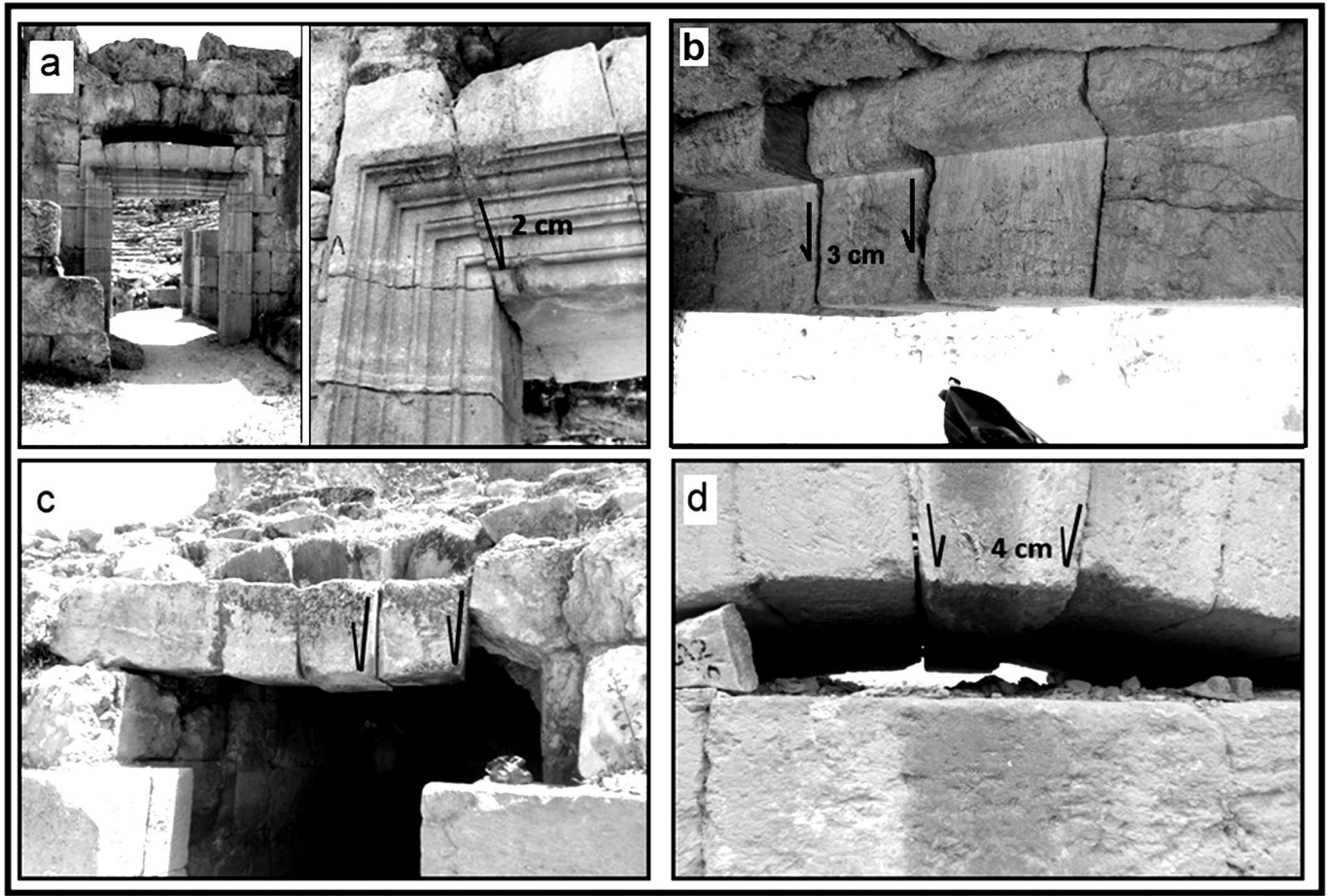
5. kép. Sérülések Capitolias római színházépületén

lyok ismeretében¹⁹ vált lehetővé, hogy a hajdan megépített, de már az ókorban megsemmisült részleteket rekonstruáljuk.

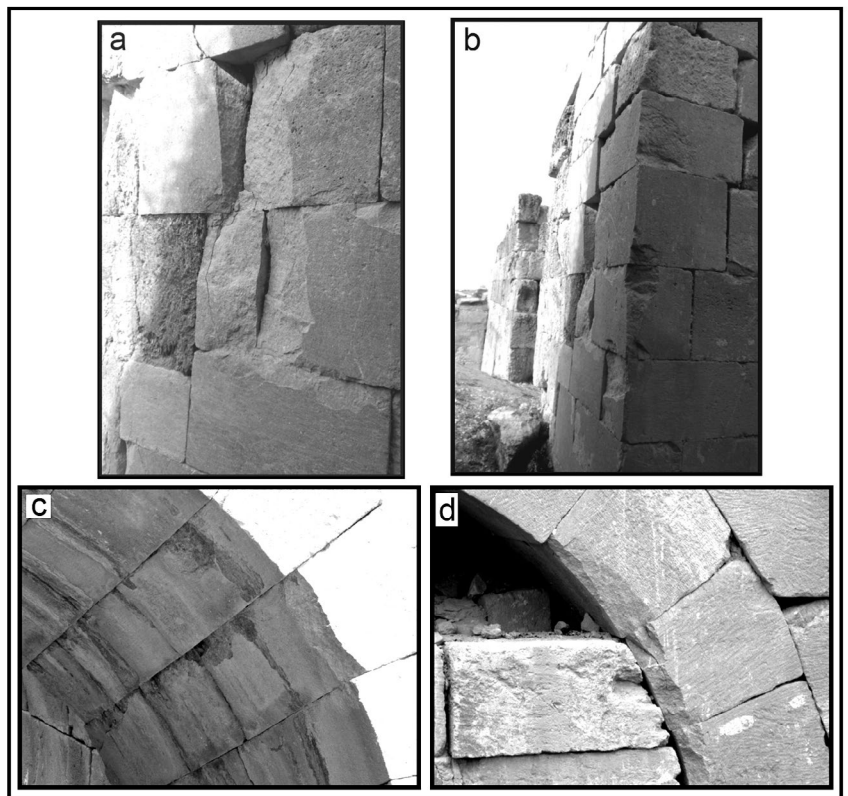
A római színház szerkezeti elemei az egész birodalomban lényegében egyformák voltak. A lépcsőzetes *cavea* félkör alakú ülősorain foglalt helyet a közönség. Ez alatt, az *orchestra* területén volt a magasrangú polgárok helye. A színpadon folyt az előadás. Ennek az *orchestra* felé eső, beugrókkal tagolt frontális oldala volt a *proscaenium*, míg hátulról a *scaena* határolta a színpadot. Fala legalább olyan magas volt, mint a *cavea* legmagasabban lévő ülőhelye. Ez a kialakítás biztosította a meg-

a lapos ív tagjai (6. c kép). A lezökkenett zárókövek vagy ívrészletek, melyek a földrengések legbiztosabb jelzői,²² legalább VII-es intenzitású rengést jeleznek.²³

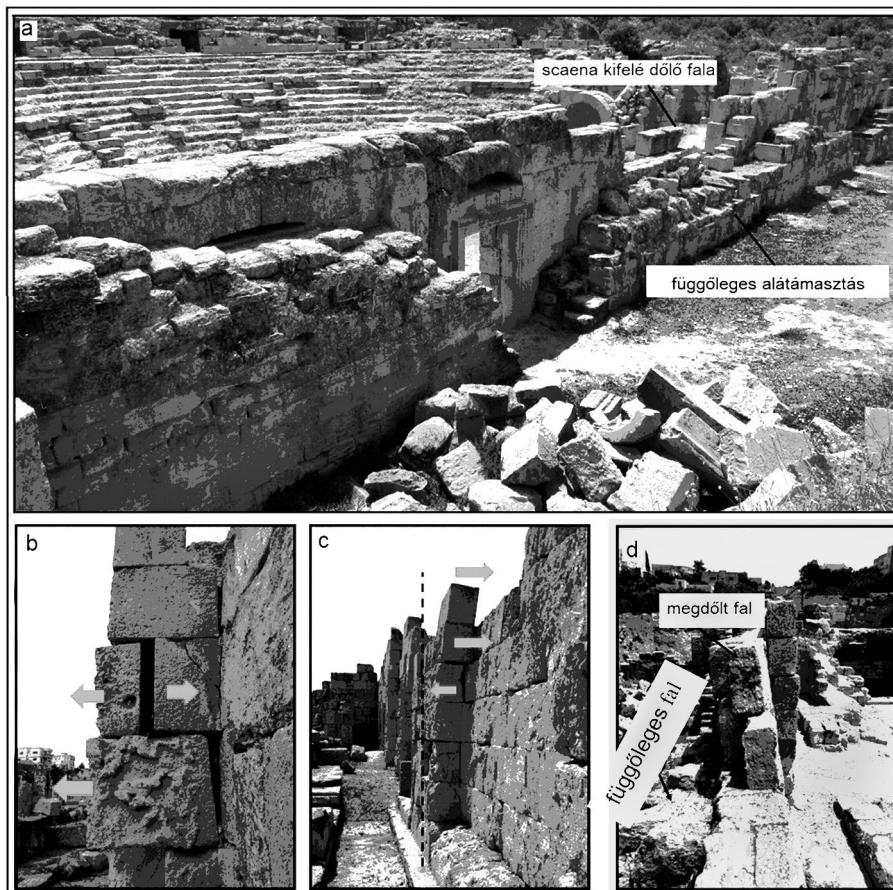
A hegyes és éles kőhatárok könnyedén megsérülhetnek, különösen hőhatásra és mechanikai hatásra. A szomszédos kövek ütközése a földrengés során, amikor a fal felületén és belsejében is minden mozog, maradandó deformációt okozhat.²⁴ Az *orchestra* keleti kapuzata jeles példákat szolgáltat (7. kép). VII-es és magasabb intenzitású rengés okozhat ilyen sérülést.²⁵

6. kép. Sérülések a kapuzatok fölött. Lezökkent blokkok a *scaena* keleti kapuja fölött (a), a színpad keleti kapuja fölött (b), az egyik *vomitorium* bejárata fölött (c), a jobb szélső blokk eltört a rengés következtében. Lezökkent zárókő a színpad nyugati kapuja fölött (d). A fényképek helyszíne az 5. ábrán látható

7. kép. Törött sarkok, élek és lapok. a + b + c) Az *orchestra* nyugati kapuzatán. d) Az *orchestra* keleti kapuzatán. A fényképek helyszíne az 5. ábrán látható

8. kép. A *scaena* deformációja. a) A fal a szemlélő felé dől. A külső oldalára épített támfal (egyidős a városfallal) támasztja alá. b) A fal síkjára merőlegesen több centiméterrel elcsúszott blokkok. c) A kifelé dőlő fal blokkjai sorozatosan kifelé csúsztak. d) Az erőteljesen balra dőlő falat a később épített városfal támasztja alá. A fényképek helyszíne az 5. ábrán látható

A *scaena* fala, vagyis az eredetileg kb. 13 méter magas főfal napjainkra megőrződött 5,2 méteres alsó része szinte ijesztően kifelé dől. A 8°-os dőlés a magasabb részeken ennél is nagyobb lehetett: ezért omlott le a felső rész mintegy kétharmada. A megdőlés után épített, jóval vastagabb, függőleges városfal támasztja alá a *scaenát*, szinte egy hatalmas támpillérként. A megdőlt, illetve ledől falak IX-es és nagyobb intenzitású rengésekre jellemzőek.²⁶

Egyes blokkok és egész falrészletek is elmozdultak – önmagukkal párhuzamosan – akár a fal síkjában maradván, akár abból kiugorva (8. b, c kép).²⁷ Ezt a jelenséget IX-es és nagyobb intenzitású rengések okozhatják.

Építés- és roncsolástörténet

A Jordán folyótól keletre lévő területek Kr. e. 63 és Kr. u. 324 között tartoztak a Római Birodalomhoz.²⁸ Numizmatikai és feliratos adatok alapján a város gazdagságának csúcspontja a Kr. u. 2. század második és a 3. század első felére esett. Az, hogy Kr. u. 97/98-ban pénzt vertek itt, egyértelműen jelzi a város létét és jelentőségét.²⁹ Capitolias gazdagsága lehetővé tette a színház építését, mely jellemzően egy vagy több évtizedre terjedő munka lehetett, akár már a pénzverés idején. A hegyol-

dalnak támaszkodó kialakítás is a Kr. u. 1–2. század során épült színházakra jellemző.³⁰

A színházépület történetéről a legtöbb információt az *orchestra* keleti kapuja adja (9. kép). Világos színű, jó minőségű, tömött mészkőből készült a fal, és ugyanabból a kapu íve. A fal felső részén látható két sor kváder, amelyek elütnek a fal síkjától: mintha a szemlélő felé hajlanának. Ez a két kősor ahhoz a boltozathoz tartozott, amely egykor a nézőteret kívülről körülvevő fedett folyosót, az *ambulacrumot* fedte. Ezen a körfolyosón közelítették meg a nézők a *cavea* nézőtéri ülősorait. Eddig egyetlen követ sem sikerült feltárni; alighanem lebontották. Ilyen bontásra és átalakításra egyébként nem ismerünk példát más római színházak esetében. Az *ambulacrum* megszüntetésével az ide nyíló nézőtéri folyosókat (*aditus maximi, vomitoria*) befalazták. Ez a másodlagos falazat, mely rosszabb minőségű mészkövkváderekből készült, érezhetően lágyabb, könnyen málló anyag (9. c kép), feliratot visel.

A görög nyelvű felirat hét sort tartalmaz (ma már olvashatatlaná rongált állapotban): „Urunk, Gallienus Augustus győzelmének tiszteletére, Numerius Severus kormányzásának idején, Aurelius Andromachos, a kitűnő férfiú és adminisztrátor felelt az ezen épületen végzett munkákért a 163. évben.”³¹

A görög naptár 163. éve megfelel a Julianus-naptár 259–261 közötti időtartamának. Gallienus császár önálló uralkodása (Valerius társcsászár nélkül) 260-ban kezdődött. A felirat tehát 260-ban vagy 261-ben készült. Valószínűleg jelentős pusztítást, alighanem egy földrengést, pontosabban az ezt helyreállító építkezés befejeztét jelöli. Ekkor építették újjá a *scaenát*, a lépcsőtornyokat, de nem állították helyre az *ambulatoriumot*, hanem helyette befalazták a keleti *aditus maximust* és a *vomitoriumok* többségét.

A befalazás az eredeti, kitűnő minőségű építőanyag gyengébb változatából készült. A kissé márgásabb mészkövet könnyebb, ezáltal olcsóbb volt megmunkálni; ennek következtében az ebből készült falak mára több helyütt erősen porlanak, felületük lepattogzik. A kapuzatok lezárásán kívül ebből az anyagból épült a 9. d kép jobb oldalán látható falrészlet, amely falelválással, szabálytalan lefutású varratvonal mentén illeszkedik az eredeti fálhoz. Ez az újonnan épített, de rosszabb minőségű fal folytatódik a nyugati lépcsőtornyban, a *scaena* különösen megviselt falában, és ide tartozik a keleti lépcsőtorny is. A 9. f képen látható bazaltkockák egy még későbbi javítási fázis dokumentumai: egyértelműen egy már befalazott *vomitorium* újabb sérülése után készültek.

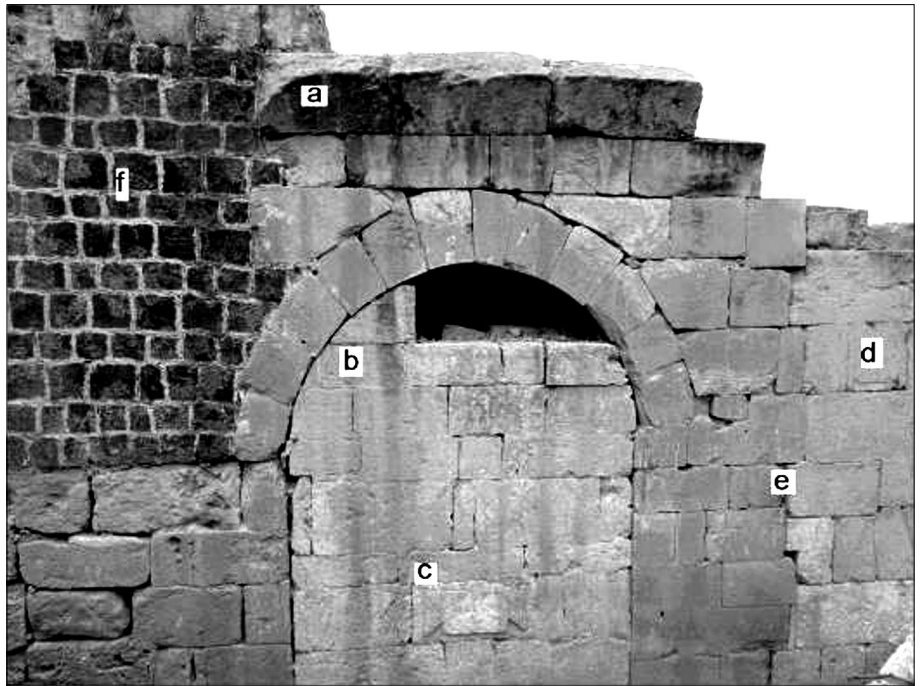
Hipotézisünk szerint az első színházat súlyosan megrongálta egy földrengés. Leomlott az *ambulacrum* külső fala és boltoza-

ta, a két lépcsőtorony és a köztük húzó-dó *scaena*, a *cavea* viszont épen maradt. A színházat a klasszikus mintázat szerint építették újjá, de már gyengébb minőségű építőanyagból. Az egyetlen kivétel az *ambulacrum* elhagyása, és az emiatt szabadba nyíló nézőtéri folyosók többségének befalazása volt. A munkálatok befejezésekor feliratot állítottak a császár, a kormányzó és az építető nevének megörökítésével.

A színház első sérülése és újjáépítése során funkciója nem változott, az épület megmaradt részei pontosan megfelelnek a birodalom más színházainak.³² Egyetlen jelentősebbnek tűnő különbség van: a *scaena* külső oldalán nem épült *vestibulum*, vagyis nem voltak öltözőszobák. Ezeknek az alapját sem tárták fel; feltételezhető tehát, hogy már az eredeti verzióban is hiányoztak.

A színházépítés és színházlátogatás szokása valamikor a 3–4. században kiment a divatból: az épületeket gladiátorjátékok és állatviadatok céljára amfiteátrummá alakították szerte a Keleti-Mediterráneumban.³³ Ez az átalakítás az ovális amfiteátrumokkal szemben a félköríves színházépületek szerkezetét változatlanul hagyta, mégis szükség volt egy küzdőtér kialakítására. Az *orchestra*, a gazdagok egykori ülőhelye lett az *arena*: emberek és állatok küzdelmének színhelye. Biztonsági okokból az eredetileg kb. másfél méteres mélységét kétszeresére növelték, sőt – a nézőtéri ülőhelysorok rovására – átmérőjét is megnagyobbították. Ezzel egy időben a keleti *aditus maximus* padlószintjét lesüllyesztették, így megszüntették a bejárást erről az oldalról. A *cavea* alatti falba három, $2 \times 2 \times 2$ méteres *refugiumot* mélyítették, magát a falat pedig vékonyan bevakolták és festéssel díszítették. Az immár funkcióját veszített színpadot megszüntették: a *prosceniumot* lebontották, sőt a faszervezetű járószintet tartó hátsó falba is belemartak, hogy létrejöhessen az ovális küzdőtér. Utóbbinak a körvonalát egy vékony, újrahasznosított faragott követ bőven tartalmazó fallal szinte csak jelölték (10. kép). Az *arena* közepére benyúló szűk folyosó valószínűleg kisebb állatok beengedését szolgálta. Mindez valamikor Kr. u. 261-et követően történt.

A színházak amfiteátrummá való alakítása megszokott volt ebben az időben. A líbiai Myrtusa színházában lebontották az alsó ülősorokat, hogy az *arena* részére helyet teremtsenek. A macedóniai Stobiban a *scaenae frons* maradt csak meg a 3. századi átalakítás után. Itt az *orchestra* padlószintjét nem süllyesztették le, hanem az első ülősor előtt köfalat építettek, így az *arena* 3,6 méterrel került lejjebb.³⁴ Hasonló átalakítások történtek például az anatóliai Ephesus, Pergamum, a görögországi Korinthos, Dódóna, Philippi, sőt még Athén színházaiiban is.³⁵

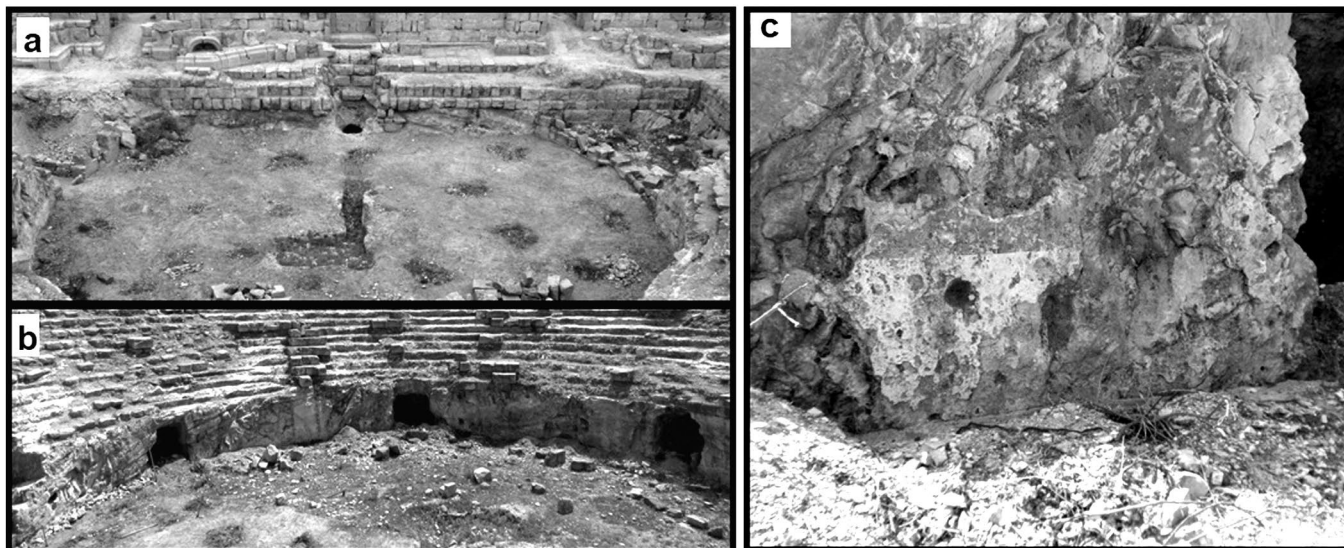
9. kép. Az *orchestra* keleti kapuja kívülről. Az ív fölött a hiányzó (leomlott, lebontott) *ambulacrum* boltozatának két kezdeti kvádersora látszik (a). A folyosó megszünte után a kapuzatot befalazták (b). Felirat (c) tanúsítja, hogy a befalazás Kr. u. 261-ben történt. Kb. 1 méterrel a kaputól jobbra falelválás (e): rosszabb minőségű kőből épült a színpad kapuját befoglaló fal és minden, ettől északra lévő épületrész (d). A kőanyag megegyezik a kaput elzáró fal anyagával: az építés azzal egykorú. A baloldali, bazaltkockás javítás (f) ezt követő sérülés nyomát tünteti el

A második pusztulás

Az amfiteátrumként működő épületet legalább még egy pusztító rengés érte. Ez oly mértékben megdőntötte a *scaenát*, hogy annak felső kétharmada leomlott, és még az alsó öt méternyi rész is megdőlt kifelé. A kváderek elmozdultak egymáshoz képest, a fal síkjában és arra merőlegesen is. A falnyílások ívei megrogytak, egyes boltozatok beomlottak. Ezt a pusztítást már nem heverte ki a színház: sosem javították meg, hanem fölhagyták.³⁶ Körülépítették az új városfallal, amely elzárta a bejáratait, a megdőlt *scaenának* pedig alátámasztást is adott. Belső terét törmelékkel feltöltötték.

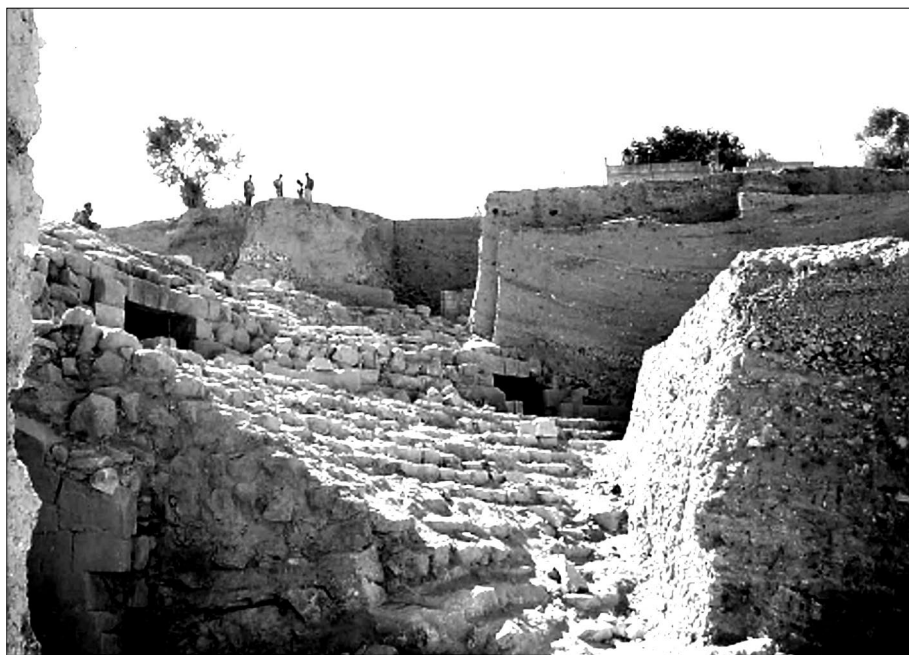
A második pusztulásnak az amfiteátrummá való átalakítás és a *scaena* alátámasztása között kellett történnie. Bekövetkezett leglátványosabban talán a *vomitoriumok* megrogyott, lapos ívei igazolják (6. c kép), melyeket szintén soha nem javítottak ki. Ez egyben az épület tömegrendezvények színhelyeként való igénybe vételének végét is jelzi: életveszélyes épületrészek nyilván nem maradhattak használatban. Tudjuk, hogy a Kr. u. 363-ban bekövetkezett földrengés után számos színházat elhagytak Palesztinában,³⁷ többeket azonban helyrehoztak és még sokáig, akár az 5–6. századig is használták.³⁸

Az elhagyott színház 1 méter vastag, súlyosan megrongálódott északi falát 1,5 méter vastag támfallal erősítették meg. Ez körbeveszi mindkét, szintén megsérült lépcsőtornyot, bennük a leszakadt lépcsőházzal. Két további fal épült a színházról keletre: az alsó elzárja a – már amúgy sem használt – *aditus maximust*, a felső pedig egy lezárt *vomitoriumnak* támaszkodik (3. és 5. kép).

10. kép. a) A hajdani *orchestra* délről, a nézőtér tetejéről. Hiányzik a *proscenium*. Helyén és a színpad helyén hevenyészve rakott kősor jelzi, hogy a színházat amfiteátrumnak alakították át. A középütt lévő, L alakú csatorna talán állatok beengedését tette lehetővé a küzdőtérre. b) Az *orchestra* északról, a színpad felől. A küzdőtér mélységét 3 m-re növelték és három *refugiumot* mélyítették annak déli falába, az ülésorok alá. c) Az *arena* falát bevakolták és festéssel díszítették

A még római időkben épült városfal³⁹ eredetileg nem vette körül a színházat, hanem valahol attól délre, a *cavea* mögött húzódott. Minthogy a ma látható szakasza a keleti és északi kapuk mindegyikét lezárja, tehát valamikor a késő római vagy kora bizánci korban, azaz a színház elhagyását követően épülhetett. Más helyeken, a színházról távolabb is találtak az épületből származó *spoliát*.⁴⁰ A városfal korábbi, alsó szakasza takarja a feliratos kapulezárót, egy valószínűleg későbbi, felső szakasza pedig a bazaltkockákkal javított falat takarja. Ezek már egyértelműen a hajdani színházépület teljes elhagyását jelzik.

11. kép. A nézőtér ásátás közben. A színház belsejét teljesen kitöltötte a rétegzett törmelék (Lucke et al. 2012 nyomán, módosítva)

Az elhagyott épület belső terét – a *cavea*, a küzdőtér és a hajdani színpad fölött – az ásatásokat megelőzően vastag üledékréteg töltötte ki (11. kép). Sajnos ezt teljes egészében, tanúfal meghagyása nélkül, kihordták a színházról északra lévő lejtőre. Az akár 12 méter mélységben feltárt rétegsort homoktól görgeteg méretig terjedő törmelékanyagból álló üledék adja, vékony faszénrétegekkel, sokféle korból származó kerámia-töredékekkel. Ezt folyóvízi, árvízi üledéksorként értelmezték, mely egy kora középkori csapadékos időszak során rakódott volna le.⁴¹ Véleményünk szerint azonban a színházépület fölötti dombtető, ahol Capitolias hajdan elterült, nem képes annyi csapadékot összegyűjteni, hogy ilyen koncentráltan rakjon le nagy vastagságú üledéksort. A párhuzamos, deciméteres vastagságú rétegek inkább emberi tevékenység nyomaiként értelmezhetők: nagy volumenű építkezések törmeléke és esetleg záporüledék keveredése hozhatta létre. Az is felmerült, hogy a színházat esetleg ciszternaként hasznosíthatták.⁴² A volt *orchestra/arena* vékony vakolatrétege és a töredezett eocén mészkőre alapozott épület azonban nem őrzött volna meg semennyi beléte-relt csapadékvizet.

Az üledékkitöltésben keverten fordul elő késő római, bizánci és iszlám umajjád kori kerámia. Négy faszénrétegből készült radiokarbon vizsgálat: ezek Kr. u. 521 és 667 közötti kort adtak.⁴³ Ez nagyjából az umajjád kalifák uralkodásának kora (Kr. u. 661–750 között). A faszén származhatott öreg vagy fiatal fákból is: ezt azonban megőrzött anyag híján nem tudjuk megítélni, ezért a lát-

szólag szűk időbeli tartomány meglehetősen bizonytalansággal terhelt.⁴⁴

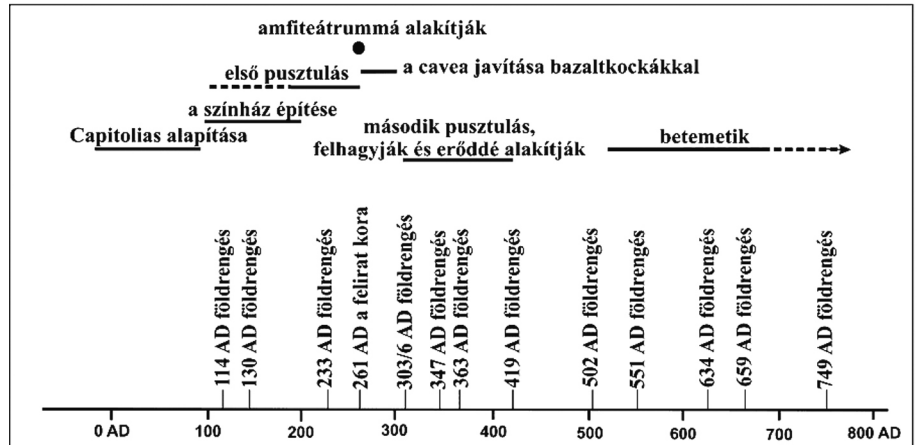
Az archeoszeizmológiai tanulmányok többsége dokumentálja a felismert sérülési bélyegeket, melyeket történeti adatok, illetve építészeti stílusok alapján próbál ismert földrengéshez kötni. Nagyon kevés helyen ismerték fel és mutatták be azt a jelenséget, hogy egy-nél több földrengés pusztított: Capitolias az egyik.⁴⁵ Itt legalább két rengés nyomait sikerült dokumentálnunk. A kettőt egy felirattal datált újjáépítési periódus választja el (5. kép).

A Holt-tengeri-törés számos jelentős történelmi földrengésnek volt okozója.⁴⁶ Ezek akár 7,5-ös magnitúdójúak is lehetnek. Az utóbbi négy évezredből 71 ilyen rengésről van tudomásunk. Palesztinát, mely csak a törés déli szakaszát foglalja magában, ez idő alatt 32-szer rázta meg pusztító rengés. Közülük 21 esett a Kr. u. első és második évezredre.⁴⁷ Az utolsó nagy esemény 1995-ben volt: a 7,2-es magnitúdójú rengés az Akabai-öbölben pattant ki,⁴⁸ túlságosan messze Capitoliasától ahhoz, hogy ott károkat okozzon.

Több közel-keleti történeti földrengés-katalógust használtunk a nagyobb rengések azonosítására.⁴⁹ Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy nem szerepel minden pusztító rengés a katalógusokban, sőt nincs is mindegyikről történeti forrás,⁵⁰ mégis megpróbáltuk azonosítani, hogy mely – ismert vagy ismeretlen – földrengés okozhatta a színház kétszeri pusztulását. Ehhez az archeoszeizmológiai skálán megállapított rengés-intenzitást vetettük össze közeli és távoli epicentrumú földrengések lehetséges pusztító hatásával. A VIII–IX-es intenzitást valamely rengés akkor okozhatta Capitoliasban, ha adott magnitúdónál nagyobb rengési energiát szabadított fel, és nem volt adott távolságnál messzebb. Ezt a függést ún. csillapodási modellel lehet számítani, amely az epicentrum és Capitolias közötti útvonalon legyengülő lökéshullámok okozta intenzitás-csökkenést veszi számba.⁵¹ A keresett két rengés közül az első a város alapítása után (Kr. u. 97/98-at megelőzően) de még 261, a helyreállítást jelző feliratos tábla állítása előtt történt, nyilvánvalóan az utóbbi évszámhoz közelebb; a másik rengés 261 után, de a betemetés kora előtt történt. Erre az időszakra több ismert rengés is esik (Kr. u. 303–6, 347, 363 és 419).

Az első rengés esetében három ismert földrengés jöhet számba, melyek Kr. u. 110–114, 130 és 233-ban történtek. Feltehetően nem a Kr. u. 110–114, illetve 130 táján bekövetkezett rengések voltak az okozói annak a pusztulásnak, amelyet csak 261-re javítottak ki, hiszen a jómódú város vezetői bizonyára nem vártak másfél évszázadot, hogy kedves színházukat, mely nemcsak a népszórakoztatásnak, hanem a gazdagság és hatalom reprezentációjának is a helyszíne volt, újra illő és méltó állapotban lássák.

A Kr. u. 233-ban bekövetkezett rengésről kevés forrás maradt fent. Az epicentrum a Tripoli-Bejrút közötti, tenger alatti feltelődés mentén lehetett, 6,2-es magnitúdóval.⁵² Északon, elsősorban Damaszkuszban jelentős károkat okozott.⁵³ A csillapodási számítás szerint ennek intenzitása Capitoliasban mind-

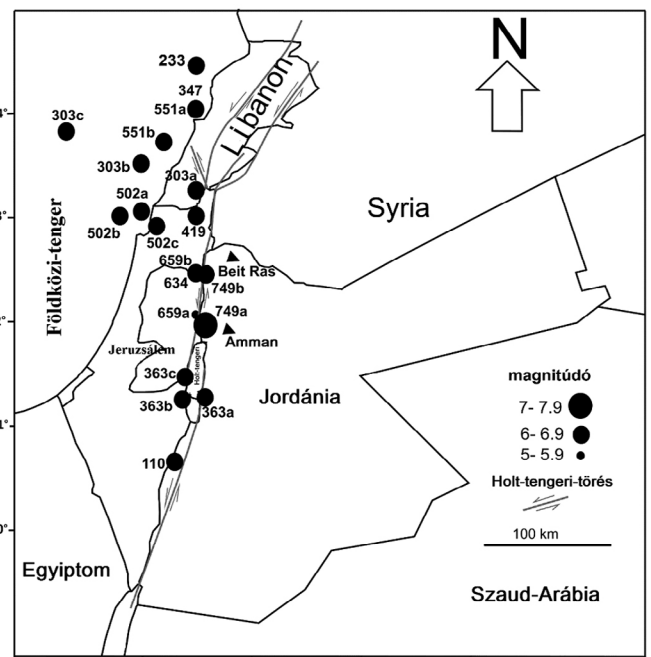

12. kép. A színház történetének szakaszai és a területet érintő, ismert földrengések időpontja

össze V–VI-os volt, vagyis közel sem elegendő a megfigyelt sérülések okozásához.

E három ismert történeti rengés egyike sem tűnik tehát alkalmasnak arra, hogy őket tartsuk a színház romba döntő rengésnek. Más pedig nem szerepel egyetlen katalógusban sem. Lehet, hogy mégis a Kr. u. 233-as rengés a felelős, de nehéz elképzelni, hogy rombolása majd három évtizedig javítatlan maradt volna egy ilyen gazdag városban. Valószínűbb, hogy a 240-es, de még inkább a 250-es években volt egy közelebbi, pusztító rengés, amelyről eddig nem tudunk, és amelyről az első információt éppen Capitolias színházának archeoszeizmológiai vizsgálata szolgáltatja.

A színház történetének második részében már több pusztító rengésről van tudomásunk. Kr. u. 303 és 306 között a tengerparti Sidón, Tyros és Caesarea szenvedett pusztító földrengéstől. Szökőárról is megemlékeznek, tehát ezt bizonyára a parti

13. kép. Az ismert földrengések (lásd 12. kép) feltételezett epicentruma. Ezeket vettük számba a capitoliási színházat ért sérülések okának keresésekor

törések egyikének elmozdulása okozta, ezért nem érinthette súlyosabban a Jordán folyótól keletre lévő városokat.⁵⁴ Az epicentrumot egyesek a Libanon déli részén lévő Roum-töréshez teszik,⁵⁵ mások pedig a parttól távolabb, a Földközi-tengerbe helyezik.⁵⁶ Több város is elpusztult Libanonban. A csillapodási modell szerint Capitoliasban V–VI-ostól VII–VIII-as értékig terjedhetett az intenzitás. A nagy távolság ellenére ez már elegendő lehetett a színház tönkremeneteléhez.

Több történelmi forrás is megemlékezik a Kr. u. 363-ban bekövetkezett földrengésről, melynek még a napját is tudjuk: május 19-én történt.⁵⁷ Forrásaink vagy magát a rengést vagy az azt követő újjáépítést említik.⁵⁸ A 23 elpusztult város közül 21-nek ismerjük a nevét.⁵⁹ A pusztítás érintette a szíriai Baniasztól a dél-jordániai Ajláig húzódó területet, a tengerpartot és a Jordán-folyótól keletre fekvő területeket egyaránt. Capitolias bőven beleesik ebbe a kritikus zónába. A csillapodási modell szerint itt az intenzitás legalább VIII-as volt, tehát elegendő a főfal elpusztítására. Valószínű, hogy ez alkalommal a Holt-tengeri-törés két, egymással szomszédos szegmense is elmozdult; ez okozhatta az óriási területre kiterjedő pusztítást.

A felsorolt rengések legalább egyike ekkor már oly mértékben rombolta le a színházat, hogy meg sem próbálták újjáépíteni. A várost övező falrendszer tagjaként volt még szerepe – ehhez feltöltötték a belső terét. A megdőlt *scaenát* alátámasztó támfalat is ekkor építették. Ha ennek habarcsát radiokarbon módszerrel sikerülne datálni,⁶⁰ a vizsgálat eredménye lehetővé tenné a második pusztító rengés lehetséges korának pontosabb meghatározását.

Az említettek után következő, történelmi adatokból adatolt rengések (Kr. u. 502, 551, 634, 659 és 749) már valószínűleg nem gyakoroltak érdemi befolyást az épület állékonyságára. A törmelékfeltöltés lényegében megtámasztotta, megővta a falakat a további sérülésektől: a földrengések hatása a föld alatti építményekre csekély a föld feletti hatáshoz képest.⁶¹ A színház egyes, a feltöltés fölött lévő részei még beleomol-

hattak a kitöltő anyagba, amint a törmelékbe keveredett építőkövek mutatják.⁶²

*

Tanulmányunkban Capitolias római színházának régészeti rétegtanát és az ott látható, földrengés okozta károsodásokat vizsgálva megállapítottuk az építés, sérülés, majd a rákövetkező javítás sorrendjét. Fázisonként eltérő építőanyagok használata, eredetileg meglévő, de újjá nem épített épületrészek felismerése tették lehetővé a sérülések mértékének, sorrendjének azonosítását. Ennek fényében kijelenthető, hogy legalább két, súlyosan romboló rengés érte a színházat, melyeknek időpontját a város története, a szomszédos ásátásokból nyert adatok és egy építési felirat alapján meghatározott időintervallumokra tudtuk leszűkíteni. A számos, történelmi adatokból ismert földrengés közül csillapodási modellezéssel választottuk ki a sérülések lehetséges okozóit. Az első esemény Kr. u. 97/98 és 260 között történt. Ekkor leomlott a színház legkülső fala, az *ambulacrum* erre támaszkodó boltíve, a színpadkapu, a lépcsőtornyok és az északi főfal, a *scaena*. Csak a *cavea* maradt meg. A második rengés során kifelé dőlt, részben leomlott az időközben amfiteátrummal alakított épület újjáépített északi fala, megsérültek és részben beomlottak a színpad és a volt *orchestra* boltozott bejárati folyosói, és látványos deformációkat szenvedtek a nézőtéri folyosók boltívei. A 261 előttről ismert kevés földrengés közül a 233-ban bekövetkezett, vagy egy ezt követő, de eddig ismeretlen rengés lehet felelős az első pusztulásért. Ezt követően 261-ben fejeződött be a színház rekonstrukciója egy kortárs felirat tanúsága szerint. A második pusztulásért a 363-ban bekövetkezett földrengés okolható. Ezt követően a színházat – akkor már amfiteátrumot – nem építették újjá, hanem betemették. Az akár 12 méter vastagságot is elérő üledéksor a továbbiakban megvédte az eltemetett színházat a Holt-tengeri-törés mentén továbbra is gyakran bekövetkező földrengésektől.

Jegyzetek

A jelen tanulmány a Department of Antiquities of Jordan által engedélyezett *Mapping Archaeoseismic Damages across Jordan (MADAJ)* kutatási program keretében készült, a Yarmouk Egyetem vezetésével. Együttműködő partnerek: Hashemite University, Jordan University of Science and Technology. Mohammad Al-Tawalbeh doktori tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a *Stipendium Hungaricum* ösztöndíj tette lehetővé. Munkánk során jelentős segítséget kaptunk az American Center for Oriental Research (ACOR) ammani könyvtárától. Krzysztof Gaidzik (Sosnowiec, Lengyelország), Székely Balázs (Budapest) és Yacine Benjelloun (Párizs) sokféle tanácsal támogatott bennünket és megosztotta velünk ötleteit. A Department of Antiquities of Jordan hozzájárult a tanulmány közzétételéhez. A tanulmány teljesebb, angol nyelvű változata (Al-Tawalbeh et al. 2021) a *Seismological Research Letters* című folyóiratban jelent meg; szerkesztője hozzájárult a magyar nyelvű közléshez. Valamennyiüknek ezúton fejezzük ki köszönetünket.

- 1 Garfunkel–Ben-Avraham 1996.
- 2 Meghraoui et al. 2003; Sbeinati et al. 2010.
- 3 Guidoboni et al. 1994; Guidoboni–Comastri 2005; Ambraseys 2009; Zohar et al. 2016.

- 4 Marco 2008 és Schweppe et al. 2017, mindkettő bőséges hivatkozásokkal.
- 5 Niemi 2007.
- 6 Stiros 1996.
- 7 Kázmér–Győri 2020.
- 8 Marco 2008.
- 9 Kázmér–Major 2010, 2015.
- 10 Harding 1959; Segal 1981; Retzleff 2003; Kázmér 2014.
- 11 Marco et al. 1997; Ellenblum et al. 1998; Meghraoui et al. 2003; Haynes et al. 2006; Ellenblum et al. 2015.
- 12 Marco et al. 2003; Korjenkov–Erickson–Gini 2003; Thomas et al. 2007; Al-Tarazi–Korjenkov 2007; Marco 2008; Wechsler et al. 2009; Al-Azzam 2012; Alfonsi et al. 2013; Kázmér–Major 2010, 2015; Korjenkov–Mazor 2014; Hinzen et al. 2016; Schweppe et al. 2017.
- 13 Lenzen–Knauf 1987.
- 14 Seetzen 1810; Buckingham 1821; Schumacher 1890.
- 15 Glueck 1951; Mittmann 1970; Al-Shami 2005; Młynarczyk 2017, 2018.
- 16 Al-Shami 2003, 2004, 2005; Fayyad–Karasneh 2004; Karasneh–Fayyad 2005; Lucke et al. 2012.
- 17 Al-Tawalbeh et al. 2020.

- 18 Dodge 2009.
 19 Sear (2006) monumentális monográfiája nélkülözhetetlen valamennyi, a római színházakat érintő probléma megoldásában.
 20 Sear 2006.
 21 Dym–Williams 2010.
 22 Kamai–Hatzor 2008.
 23 Rodriguez-Pascua et al. 2013.
 24 Marco 2008.
 25 Rodriguez-Pascua et al. 2013.
 26 Rodriguez-Pascua et al. 2013.
 27 Kázmér 2014.
 28 Stager et al. 2000.
 29 Spijkerman 1978.
 30 Sear 2006.
 31 A magyar fordítás Bader–Yon 2018 francia fordítása alapján készült.
 32 Sear 2006.
 33 Segal 1981; Retzleff 2003; Sear 2006; Dodge 2009.
 34 Sear 2006.
 35 Dodge 2009.
 36 Karasneh et al. 2012
 37 Antipatis és Diacaes a Földközi-tenger partján, valamint Philadelphia, a mai Amman színháza (Retzleff 2003, 34–35. lábjegyzet).
 38 Caesarea, Daphne, Neapolis, Scythopolis, Shuni (Frézouls 1959).
 39 Lenzen 1990.
 40 Fayyad–Karasneh 2004.
 41 Lucke et al 2012.
 42 Karasneh–Fayyad 2004.
 43 Lucke et al. 2012.
 44 Schiffer 1986.
 45 Selinunte Szicíliában (Guidoboni et al. 2002), Margat (Kázmér–Major 2010, 2011), Avdat (Korjenkov–Mazor 1998), Mamsit (Korjenkov–Mazor 2003), Haluza (Korjenkov–Mazor 2005), Rehovot (négy esemény: Korjenkov–Mazor 2014).
 46 Ambraseys–Jackson 1998; Guidoboni–Comastri 2005; Ambraseys 2009.
 47 Zohar et al. 2016.
 48 Ambraseys–Jackson 1998; Al-Tarazi 2000.
 49 Russell 1980; Guidoboni et al. 1994; Ambraseys 2009; Abu Karaki 1987; Sbeinati et al. 2005; Ben-Menahem 1979, 1991.
 50 Kázmér–Györi 2020; Al-Tawalbeh et al. 2021.
 51 Hough–Avni 2011; Darvasi–Agnon 2019.
 52 El-Isa et al. 2015
 53 Ben-Menahem 1979.
 54 Guidoboni et al. 1994, 247; Ambraseys, 2009, 140.
 55 Ambraseys 2009.
 56 Abu Karaki 1985; Sbeinati et al. 2005.
 57 Russell 1980.
 58 Guidoboni et al. 1994, 264–265, Ambraseys 2009, 148–151 és Russell 1985 sorolt fel régészeti lelőhelyeket.
 59 Levenson 2004.
 60 Al-Bashaireh 2016.
 61 Hashash et al. 2001.
 62 Al-Shami 2003, 2004.

Bibliográfia

- Abu Karaki, N. 1987. *Synthese et carte sismotectonique des pays de la bordure orientale la mediterranee: Sismicite du systeme de failles du Jourdain-Mer Morte*. Strasbourg.
- Al-Azzam, N. 2012. *Investigating Earthquake Damages of the Ancient city of Gadara (Umm Qais): an Archaeoseismological Approach*. Irbid.
- Al-Bashaireh, K. 2016. „Use of Lightweight Lime Mortar in the Construction of the West Church of Umm el-Jimal, Jordan: Radiocarbon Dating and Characterization”: *Radiocarbon* 58/3, 583–598.
- Alfonsi, L. – Cinti, F. R. – Ventura, G. 2013. „The Kinematics of the 1033 AD Earthquake Revealed by the Damage at Hisham Palace (Jordan Valley, Dead Sea Transform Zone)”: *Seismological Research Letters* 84/6, 997–1003.
- Al-Shami, A. 2003. „Beit Ras Irbid Archeological Project 2002”: *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 47, 93–104.
- Al-Shami, A. 2004. „Bayt Ras Irbid Archeological Project 2002”: *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 48, 11–22.
- Al-Shami, A. 2005. „A New Discovery at Bayt-Ras /Capitolias – Irbid”: *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 49, 509–519.
- Al-Tarazi, E. 2000. „The Major Gulf of the Aqaba Earthquake, 22 November 1995 – Maximum Intensity Distribution”: *Natural Hazards* 22/1, 17–27.
- Al-Tarazi, E. – Korjenkov, A. 2007. „Archaeoseismological Investigation of the Ancient Ayla Site in the City of Aqaba, Jordan”: *Natural Hazards* 42, 47–66.
- Al-Tawalbeh, M. – Jaradat, R. – Al-Bashaireh, K. – Al-Rawabdeh, A. – Gharaibeh, A. – Khrisat, B. – Kazmer, M. 2021. „Two Inferred Antique Earthquake Phases Recorded in the Roman Theater of Beit Ras / Capitolias (Jordan)”: *Seismological Research Letters* 92/1, 564–582.
- Ambraseys, N. 2009. *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East: a Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900*. Cambridge.
- Ambraseys, N. – Jackson, J. A. 1998. „Faulting Associated with Historical and Recent Earthquakes in the Eastern Mediterranean Region”: *Geophysical Journal International* 133/2, 390–406.
- Bader, N. – Yon, J. B. 2018. „Une Inscription du Theater de Bayt Ras / Capitolias”: *Syria* 95, 155–168.
- Ben-Menahem, A. 1979. „Earthquake Catalogue for the Middle East (92 B.C. – 1980 A.D.)”: *Bollettino di Geofisica Teoretica e Applicata* 21/4, 245–310.
- Ben-Menahem, A. 1991. „Four Thousand Years of Seismicity along the Dead Sea Rift”: *Journal of Geophysical Research* 96, 195–216.
- Buckingham, J. S. 1821. *Travels in Palestine through the Countries of Bashan and Gilead, East of the River Jordan, Including a Visit to the Cities of Geraza and Gamala in the Decapolis*. London.
- Darvasi, Y. – Agnon, A. 2019. „Calibrating a New Attenuation Curve for the Dead Sea Region Using Surface Wave Dispersion Surveys in Sites Damaged by the 1927 Jericho Earthquake”: *Solid Earth* 10/2, 379–390.
- Dodge, H. 2009. „Amphitheaters in the Roman East”. T. Wilmott (szerk.): *Roman Amphitheaters and Spectacula: a 21st-Century Perspective. Papers from an International Conference Held at Chester, 16th-18th February, 2007, BAR International Series, 29–46*.
- Dym, C. L. – Williams, H. E. 2010. „Stress and Displacement Estimates for Arches”: *Journal of Structural Engineering* 137, 49–58.
- El-Isa, Z. – McKnight, S. – Eaton, D. 2015. „Historical Seismicity of the Jordan Dead Sea Transform Region and Seismotectonic Implications”: *Arabian Journal of Geosciences* 8/6, 4039–4055.
- Ellenblum, R. – Marco, S. – Kool, R. – Davidovitch, U. – Porat, R. – Agnon, A. 2015. „Archaeological Record of Earthquake Ruptures in Tell Ateret, the Dead Sea Fault”: *Tectonics* 34/10, 2105–2117.
- Fayyad, S. – Karasneh, W. 2004. „Archaeological Excavation in Beit Ras Theater, from First Season to Fifth Season”: *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 48, 67–75.

- Frézouls, E. 1959. „Recherches sur les théâtres de l’Orient syrien: Problèmes chronologiques”: *Syria* 36/3–4, 202–228.
- Garfunkel, Z. – Ben Abraham, Z. 1996. „The Structure of the Dead Sea Basin”: *Tectonophysics* 266, 155–176.
- Glueck, N. 1951. „Explorations in Eastern Palestine IV”: *Annual of the American Schools of Oriental Research*, 25–28.
- Guidoboni, E. – Comastri, A. 2005. *Catalogue of Earthquakes and Tsunamis in the Mediterranean Area from the 11th to the 15th Century*. Bologna.
- Guidoboni, E. – Comastri, A. – Traina, G. 1994. *Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to the 10th Century*. Bologna.
- Guidoboni, E. – Muggia, A. – Marconi, C. – Boschi, E. 2002. „A Case Study in Archaeoseismology. The Collapses of the Selinunte Temples (Southwestern Sicily): Two Earthquakes Identified”: *Bulletin of the Seismological Society of America* 92/8, 2961–2982.
- Harding, G.L. 1959. *The Antiquities of Jordan*. London.
- Hashash, Y. M. – Hook, J. – Schmidt, B. – John, I. – Yao, C. 2001. „Seismic Design and Analysis of Underground Structures”: *Tunnelling and Underground Space Technology* 16, 247–293.
- Haynes, J. M. – Niemi, T. M. – Atallah, M. 2006. „Evidence for Ground-Rupturing Earthquakes on the Northern Wadi Araba Fault at the Archaeological Site of Qasr Tilah, Dead Sea Transform Fault System, Jordan”: *Journal of Seismology* 10/4, 415–430.
- Hinzen, K. G. – Schwellenbach, I. – Schweppe, G. – Marco, S. 2016. „Quantifying Earthquake Effects on Ancient Arches, Example: The Kalat Nimrod Fortress, Dead Sea Fault Zone”: *Seismological Research Letters* 87/3, 751–764.
- Hough, S. E. – Avni, R. 2011. „The 1170 and 1202 CE Dead Sea Rift Earthquakes and Long-Term Magnitude Distribution of the Dead Sea Fault Zone”: *Israel Journal of Earth Sciences* 58, 295–308.
- Kamai, R. – Hatzor, Y. H. 2008. „Numerical Analysis of Block Stone Displacements in Ancient Masonry Structures: a New Method to Estimate Historic Ground Motions.” *International Journal of Numerical Analytical Methods in Geomechanics* 32, 1321–1340.
- Karasneh, W. – Fayyad, S. 2004. „Archaeological Excavations at Beit Ras Theater, Working Stages from the First Season to the Fifth Season”: *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 48, 67–75.
- Karasneh, W. – Fayyad, S. 2005. „Beit Ras Theater”: *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 59, 39–45.
- Karasneh, W. – al-Rousan, K. – Telfah, J. 2012. „New Discovery in Jordan at Beit-Ras Region (Ancient Capitolias)”: *Occident and Orient* 7, 9–10.
- Kázmér M. 2014. „Damage to Ancient Buildings from Earthquakes”: M. Beer – E. Patelli – I. Kougioumtzoglou – I. S.-K. Au (szerk.): *Encyclopedia of Earthquake Engineering*, Berlin, 500–506.
- Kázmér M. – Major B. 2010. „Distinguishing Damages from Two Earthquakes: Archaeoseismology of a Crusader Castle (Al-Marqab Citadel, Syria)”: *Geological Society of America Special Paper* 471, 185–198.
- Kázmér M. – Major B. 2011. „Két földrengés Szíriában. Margat várának archeoszeizmológiája”: Kázmér M. (szerk.): *Környezettörténet 2. Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományi források tükrében*. Budapest, 283–313.
- Kázmér M. – Major B. 2015. „Sāfitā Castle and Rockfalls in the ‘Dead Villages’ of Coastal Syria: an Archaeoseismological Study”: *Comptes Rendus Geoscience* 347/4, 181–190.
- Kázmér M. – Győri E. 2020. „Millennial Record of Earthquakes in the Carpathian-Pannonian Region: Historical and Archeoseismology”: *Hungarian Historical Review* 9/2, 284–301.
- Kázmér M. – Győri E. 2021. „Ezer év földrengéseinek történeti és régészeti dokumentációja Magyarországon”: Demeter G. et al. (szerk.): *Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Budapest, 213–225.
- Korjenkov, A. M. – Erickson-Gini, T. 2003. „The Seismic Origin of the Destruction of the Nabataean Forts of Ein Erga and Ein Rahel, Arava Valley, Israel”: *Archäologischer Anzeiger* 2003/2, 39–50.
- Korjenkov, A. M. – Mazor, E. 1998. „Seismogenic Origin of the Ancient Avdat Ruins, Negev Desert, Israel”: *Natural Hazards* 18/3, 193–226.
- Korjenkov, A. M. – Mazor, E. 2003. „Archeoseismology in Mamshit (Southern Israel): Cracking a Millennia-old Code of Earthquakes Preserved in Ancient Ruins”: *Archäologischer Anzeiger* 2003/2, 51–82.
- Korjenkov, A. M. – Mazor, E. 2005. „Diversity of Earthquake Destruction Patterns: The Roman-Byzantine Ruins of Haluza, Negev Desert”: *Archäologischer Anzeiger* 2005/2, 1–15.
- Korjenkov, A. M. – Mazor, E. 2014. „Archeoseismological Damage Patterns at the Ancient Ruins at Rehovot-ba-Negev, Israel”: *Archäologischer Anzeiger* 2014/1, 75–92.
- Lenzen, C. J. 1990. „Beit Ras Excavations: 1988 and 1989”: *Syria* 67/2, 474–476.
- Lenzen, C. J. – Knauf, E. A. 1987. „Beit Ras/Capitolias. A Preliminary Evaluation of the Archaeological and Textual Evidence”: *Syria* 64/1–2, 21–46.
- Levenson, D. B. 2004. „The Ancient and Medieval Sources for the Emperor Julian’s Attempt to Rebuild the Jerusalem Temple”: *Journal for the Study of Judaism* 35/4, 409–460.
- Lucke, B. – Shunnaq, M. – Walker, B. – Shiyab, A. – al-Muheisen, Z. – al-Sababha, H. – Schmidt, M. 2012. „Questioning Transjordan’s Historic Desertification: a Critical Review of the Paradigm of ‘Empty Lands’”: *The Levant* 44, 101–126.
- Marco, S. 2008. „Recognition of Earthquake-Related Damage in Archaeological Sites: Examples from the Dead Sea Fault Zone”: *Tectonophysics* 453, 148–156.
- Marco, S. – Agnon, A. – Ellenblum, R. – Eidelman, A. – Basson, U. – Boas, A. 1997. „817-year-old Walls Offset Sinistrally 2.1 m by the Dead Sea Transform, Israel”: *Journal of Geodynamics* 24, 11–20.
- Marco, S. – Hartal, M. – Hazan, N. – Lev, L. – Stein, M. 2003. „Archaeology, History and Geology of the AD 749 Earthquake, Dead Sea Transform”: *Geology* 31, 665–668.
- Meghraoui, M. – Gomez, F. – Sbeinati, R. – Van der Woerd, J. – Mouty, M. – Darkal, A. N. – Hijazi, F. 2003. „Evidence for 830 Years of Seismic Quiescence from Palaeoseismology, Archaeoseismology and Historical Seismicity along the Dead Sea Fault in Syria”: *Earth and Planetary Science Letters* 210, 35–52.
- Mittmann, S. 1970. *Beiträge zur Siedlungs- und Territorialgeschichte des nördlichen Ostjordanlandes*. Wiesbaden
- Młynarczyk, J. 2017. „Beit Ras/Capitolias: an Archaeological Project 2014–2016”: *Polish Archaeology in the Mediterranean* 26/1, 475–506.
- Młynarczyk, J. 2018. „Archaeological Investigations in Bayt Ras, Ancient Capitolias, 2015: Preliminary Report”: *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 59, 175–192.
- Niemi, T. M. 2007. „Paucity of Historical Earthquakes South of the Dead Sea: Is it real? *American Geophysical Union Fall Meeting*, San Francisco, California, Dec, 10–14. <https://ui.adsabs.harvard.edu/abs/2007AGUFM.T41E..02N/abstract>
- Retzlaff, A. 2003. „New Eastern Theaters in Late Antiquity”: *Phoenix* 57/1–2, 115–138.
- Rodríguez-Pascua M. – Silva, P. G. – Pérez-López, R. – Giner-Robles, J. – Martín-González, F. – Perucha, M. A. 2013. „Preliminary Intensity Correlation between Macroseismic Scales (ESI07 and EMS98) and Earthquake Archaeological Effects (EAEs)”: C. Grützner – A. Rudersdorf – R. Pérez-López – K. Reicher-

- ter (szerk.): *Seismic Hazard, Critical Facilities and Slow Active Faults*. Aachen, 221–224.
- Russell, K. W. 1980. „The Earthquake of May 19. A. D. 363”: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 238, 37–59.
- Russell, K. W. 1985. „The Earthquake Chronology of Palestine and Northwest Arabia from the 2nd through the mid-8th Century AD”: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 37–59.
- Sbeinati, M. R. – Darawcheh, R. – Mouty, M. 2005. „The Historical Earthquakes of Syria: an Analysis of Large and Moderate Earthquakes from 1365 BC to 1900 AD”: *Annals of Geophysics* 47, 733–758.
- Sbeinati, M. R. – Meghraoui, M. – Suleyman, G. – Gomez, F. – Groottes, P. – Nadeau, M.-J. – Al Najjar, H. – Al-Ghazzi, R. 2010. „Timing of Earthquake Ruptures at the Al Harif Roman Aqueduct (Dead Sea Fault, Syria) from Archaeoseismology and Paleoseismology”: *Geological Society of America Special Paper* 471, 243–267.
- Schiffer, M. B. 1986. „Radiocarbon Dating and the 'Old Wood' Problem: The Case of the Hohokam Chronology”: *Journal of Archaeological Science* 13, 13–30.
- Schumacher, G. 1890. *Northern 'Ajlun "Within the Decapolis"*. London.
- Schwepe, G. – Hinzen, K. G. – Reamer, S. K. – Fischer, M. – Marco, S. 2017. „The Ruin of the Roman Temple of Kedesh, Israel; Example of a Precariously Balanced Archaeological Structure Used as a Seismoscope”: *Annals of Geophysics* 60/4, 1–17.
- Sear, F. 2006. *Roman Theaters: an Architectural Study*. Oxford.
- Seetzen, U. J. 1810. *Brief Account of the Countries Adjoining the Lake of Tiberias, the Jordan and the Dead Sea*. London.
- Segal, A. 1981. „Roman Cities in the Province of Arabia”: *Journal of the Society of Architectural Historians* 40/2, 108–121.
- Spijkerman, A. 1978. *The Coins of the Decapolis and Provincia Arabia*. Jerusalem.
- Stiros, S. C. 1996. „Identification of Earthquakes from Archaeological Data: Methodology, Criteria, and Limitations”: S. C. Stiros – R. E. Jones (szerk.) *Archaeoseismology*. Athens, 129–152.
- Stager, L. E. – Greene, J. – Coogan, M. D. 2000. „The Archaeology of Jordan and Beyond. Essays in Honor of James A. Sauer”: *Journal of the American Oriental Society* 121/4, 690–691.
- Thomas, R. – Parker, S. T. – Niemi, T. M. 2007. „Structural Damage from Earthquakes in the Second to Ninth Centuries at the Archaeological Site of Aila in Aqaba, Jordan”: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 346/1, 59–77.
- Wechsler, N. – Katz, O. – Dray, Y. – Gonen, I. – Marco, S. 2009. „Estimating Location and Size of Historical Earthquake by Combining Archaeology and Geology in Umm-El-Qanatir, Dead Sea Transform”: *Natural Hazards* 50/1, 27–43.
- Zohar, M. – Salamon, A. – Rubin, R. 2016. „Reappraised List of Historical Earthquakes in Israel and its Close Surroundings”: *Journal of Seismology* 20, 971–985.

Tordai Éva (1977) műfordító. Legfontosabb munkái: Seneca: *Föníciai nők* (2006); Aischylos: *Heten Thébai ellen* (2015); Apollónios Rhodios: *Argonautika* (2018).

Legutóbbi fordítása az *Ókorban*: A Lindosi Anagraphé *versrészletei* (2017/3).

Karsai György (1953) klasszika-filológus, egyetemi tanár. Kutatási területe: homérosi eposzok, görög és római színháztörténet.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Sophoklés: Oidipus király. Az Oidipus–Teiresias-agón III.* (2015/4).

Plautus: *Epidicus*

Tordai Éva fordításában és jegyzeteivel,
Karsai György bevezető tanulmányával

Az *Epidicus* és a *Truculentus* új fordítása elé

Karsai György

A *ludi scaenici* összefoglaló név alatt azokat a Rómában született, színpadi bemutatásra szánt drámai műveket értjük, amelyek döntő része írott szövegekre – görög előképekre, illetve fordításokra – épült. Az első, latin nyelven alkotó szerzők – Livius Andronicus, Ennius, Naevius, Pacuvius – a Kr. e. 3. század első évtizedeitől kezdve mind írtak tragédiát, ugyanakkor többségükben komédiát is. Ebben tehát nem követték azt a görög elődökre visszavezethető hagyományt, miszerint a drámaszerző kötelezően *egyműfajú*: Aischylos, Sophoklés, Euripidés életművében nem bukkanunk (ó)komédiára,¹ miként Aristophanéstól vagy Menandrostól sem ismerünk tragédiát.

A római színjátszási hagyomány nyomait, talán legfontosabb elemeit a *fabula palliata*ból ismerjük. Abból a műfajból, amely nyilvánvalóan jórészt az itáliai népi színjátszási formákból – amilyen az etruszk gyökerű *atellana*, a dél-itáliai *phlyakes*-előadások, a közép-itáliai és oscus *mimus*-játékok, a *ludi fescennini* – nőtt ki, de amely sohasem szakadt el a műfaj görög újkomédia-gyökereitől sem.² Erről tanúskodik valamennyi fennmaradt Plautus- és Terentius-komédia, hiszen ezek mind a *palliata* jellemzőivel ékesek: görög környezetben, görög szereplőkel, görög (családi) történeteket mesélnek el, ellentétben a műfaj római párjával, a *fabula togatával*, ahol itáliai környezetben játszódó, itáliai szereplők életéről szóló történetek szórakoztatták a római közönséget. Sajnos ez utóbbi műfajt csak hírből ismerjük, s ha írtak is Rómában komédiaszerzők *togatákat*, azok nem maradtak fenn.

Plautus fennmaradt komédiái teszik lehetővé számunkra, hogy képet alkossunk az itáliai színjátszás néhány fontos vonásáról, az itáliai komédia mint műfaj állandó szereplőiről és dramaturgiai, történetfelépítési szabályairól. Plautus (Kr. e. 250 körül – 184) életére vonatkozóan nagyon kevés hitelesnek tekinthető adat áll rendelkezésünkre. A sok-sok anekdotikus elem mellett – amilyen a Gallia Cisalpinában harcoló római seregben való, kétéves katonáskodása, kereskedői ügyetlenkedése és tönkremenetele, vagy rabszolgaévei egy molnár szolgálatában – ami igazán sokat elárul Plautusról, az a nevével jelzett sorstörténet. Merthogy ennek a szép, hangzatos, igazi római polgárnévnek – Titus Macc(i)us Plautus – mindhárom eleme jelentéssel bír, mi több, sors- és élettörténet-leíró név. Az észak-umbriai Sarsina kis falu lehetett (a mai Rimini mellett), egyetlen nevezetessége az itt előállított kecskesajt volt. Valamikor a Kr. e. 220-as években került Róma fennhatósága alá, de a nyelv, amelyen az iteniek beszéltek, az oscus volt, így bizonyosnak mondható, hogy az a húsz év körüli, szegény fiatalember, aki Kr. e. 226-ban a falun észak felé átvonul, L. Aemilius Papus consul vezette római sereg délceg katonáit ámulva, irigykedve figyelte, egyáltalán nem tudott latinul, azon a nyelven, amelyet majd évtizedekkel később sikeres komédiaróként oly virtuóz módon használt. Sőt, ekkor még nyilván nem is Titus volt a neve. Talán akkor kapta emlékül, jutalmul a Titus nevet, amikor 224-ben a győzelmet követő *triumphus* után visszatért szülőföldjére. Nem sokkal később azonban ismét útra kelt, ám ezúttal már örökre: eddigi rövid élete során többször is részt vett – nézőként – *színelőadás*-on, s ezek az Itáliát járó alkalmi színtársulatoktól kapott élmények olyannyira rabul ejtették Titust, hogy úgy döntött, csatlakozik az egyik színtársulathoz. Titust elbü-

völte a színház itt megismert formája, amely számára nyilvánvalóan még hosszú időn át a színházat, az alkalmi társulatok által előadott, kacagtató, olykor a durvaságig és obszcenitásig nyers, mimetikus jelenetfűzért jelentette. Sok improvizációval, zenével és mozgással élményt nyújtani a közönségnek, amely az önfeledt szórakozás fejében fizet a színészeknek, biztosítja megélhetésüket. Titus ekkor még a színházi műfajok közül jó eséllyel kizárólag az általa is műveltet, az *atellanát* ismerte. Úgy tűnik, szigorú hierarchikus rend uralkodott a színjátszó vándortársulatoknál: nem vált valakiből azonnal *histrío*, vagyis szöveget előadó, mimetikus eszközökkel színre vitt történetben fellépő *színész*. Először mindenképpen egy szöveg nélküli, kifejezetten a primér hatás (a nevetés) kiváltására alkalmas – mindig néma, vagyis szöveget nem kapó! – szereplőtípust kellett játszania: a *maccus* (*bohóc*: pipogya, csetlő-botló alak) vagy a *planipes* (*lapostalpú*: ágrólszakadt alak, akinek még cipő sincs a lábán) szerepét. Titus színészi pályája is így kezdődött: bejött a színre, itt verbális és/vagy fizikai inzultusok érték – ezeken kellett a közönségnek jókat nevetnie –, majd kiment (vagy kilökték, kirugdosták). S hogy sikerrel alakította e kezdő *mimicus risus*okat, azt mutatja *nomenje* – Macc(i)us –, illetve *cognomenje* – Plautus (a név a *planipest* is felidézheti). Szerzőnk három részből álló, gyönyörű római neve minden tudós életrajznál hívebben őrzi elkötelezettségét a színház és a színjátszás iránt... Mint az elkövetkező évtizedek ezt egyértelműen igazolták, több volt ez egyszerű fellángolásnál: a *színjátszás* hivatás, pontosabban teljes életet kitöltő elhívottság volt Titus számára.

Aulus Gellius az *Attikai éjszakákban* – Varróra hivatkozva – írja meg Plautus életrajzát,³ s ezt nagyjából-egészében hitelesnek, de legalábbis a szerző életének főbb eseményeire vonatkozóan elfogadhatónak tekinti a szakirodalom.⁴ Ezek szerint miután színházi – színművészi? – munkái során szerzett összes pénzét kereskedelmi ügyletekbe fektette és elveszítette, visszatért Rómába, ahol hogy megélhetését biztosíthassa, egy molnárnál talált munkát, s már-már rabszolgainak nevezhető körülmények között tengette életét, míg végre első komédiái meghozták számára a sikert és az ezzel járó anyagi biztonságot is.⁵ Cicerótól tudjuk, hogy Plautus 184-ben halt meg, s hogy a *Truculentust* és a *Pseudolust* a legsikerültebb öregkori művei között tartotta számon.⁶

Mind a szakirodalom ítélete, mind az elmúlt évszázadok színházi gyakorlata egyértelmű. Általában úgy tartják, a *Truculentus* és az *Epidicus* nem tartozik a plautusi „főművek” közé. A most elkészült és itt közlésre kerülő, kitűnő magyar fordításoknak sem az a céljuk, hogy „rehabilitálják” e komédiákat, vagy hogy a filológusokat és a színházi alkotókat rádobntsék az elmúlt évszázadok Plautus-elemzéseinek tartathatlanságára, mondván, az életmű maradandó értékei között mind az *Epidicusnak*, mind a *Truculentusnak* az élcsoportban van a helye. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy egy színvonalas, filológiailag pontos és nyelvileg a jelen nyelvén *megszólaló* fordítás új megvilágításba helyezi a szöveget, s a legutóbbi magyar Plautusokhoz képest igencsak megváltozott nyelvi és társadalmi környezet számára lehetőséget teremt az adott mű értékeinek felfedezésére, e komédiák újraértelmezésére. Plautus *Epidicus*a és *Truculentus*a magyar nyelven mind ez idáig egyedül Csiky Gergely 1885-ben megjelent, mind a huszonegy fennmaradt Plautus-vígjátékot tartalmazó, négykötetes kiadá-

sában volt olvasható.⁷ E kötetek ma már könyvritkaságnak számítanak. Devecseri Gábor 1977-ben kiadott, tizenöt komédiát tartalmazó, kétkötetes Plautus-fordítása csak azért nem teljes – hiányzik belőle öt komédia, az *Epidicus* és a *Truculentus* mellett a *Cistellaria*, a *Curculio* és a *Pseudolus* –, mert a költő-fordító korai halála megakadályozta a 20. század második felének nyelvén megszólaló, filológiailag pontos, és a színpadi felhasználás szempontjából is jól használható Plautus-szövegek hiánytalan befejezésében.⁸ A Devecseri „Plautus-összeséből” hiányzó drámák lefordítása természetesen hiánypótlás, a hazai klasszika-filológia fordítás-adósságai közül egy fontos rész törlesztése,⁹ ugyanakkor lehetőséget teremt arra is, hogy a hazai színházi alkotók megismerjék ezeket az eddig ismeretlen komédiákat, s bennük talán kincsekre leljenek.

Plautus fennmaradt komédiái mind a *fabula palliata* műfajába tartoznak: görög helyszínen (legtöbbször Athénban) játszódnak, görögök a szereplők, görög ruhákat viselnek (a műfaj maga is egy jellegzetes görög ruhadarabról, a *pallium*ról – az egész testet befedő vászonköpenyről – kapta nevét), vagyis minden görög, kivéve a tanulságot, a drámából kiolvasható morális tanítást, ami mindig az itáliai – mindenekelőtt persze római – közönségnek szól.

Az *Epidicus* főhőse az okos szolga, ez a Plautusnál oly gyakran szereplő típusfigura. Ám Plautus valamennyi fennmaradt komédiája közül egyedül itt fordul elő – és ettől lesz különleges ez a szolga-szerep –, hogy Epidicus ugyan az öreg Epiphanes szolgája, tehát a cselldráma dramaturgiai szabályainak megfelelően vagy ura érdekében kell(ene) eljárnia, vagy éppen ellenkezőleg, őt kell(ene) kijátszania – akár egy rabnő, akár önmaga megszabadítása érdekében –, ő azonban teljesen „önállósítja magát”, s *mindenkit* becsap, egymás ellen fordít: az „otthonából elrabolt” vagy „elveszett lány” komédiai történetében éppúgy becsapja gazdáját, mint annak öreg barátját, Apoecidest, de becsapja gazdája fiát, Stratippoclest is, hogy végül elérje célját, saját szabadsága visszaszerzését. Felvonulnak itt a római komédia jól ismert, tipikus szereplői hiánytalanul: a szerelmes, gyámoltalan ifjú, a beképzelt, dicsekvő katona, a fősvény öreg, a kerítőnő és a főhősnél sokkal kevésbé okos rabszolgatárs. Plautus a *Truculentust* és az *Epidicust* utolsó alkotói korszakában, Kr. e. 189–182 között írhatta, mindkét dráma műfaji besorolása: csel-, más néven becsapásdráma. A címadó, cselekménymozgató szereplők az *okos szolgák* (*Truculentus*, illetve *Epidicus*), kettejük közül azonban *főhősnek*, *főszereplőnek* csak *Epidicus* nevezhető, hiszen *Truculentus* jóval kevesebbet van a színen, mint a női főszereplő, az örömlány Phronesium, és semmivel sincs nagyobb szerepe a cselekmény alakításában, mint a szereplők közül jó néhánynak, mint akár a városi ifjúnak, Diniarchusnak, vagy Phronesium szolgálatársának, Astaphiumnak.

A *Truculentus* különleges értéke, hogy Plautus fennmaradt komédiái közül itt érzékelhető a legvilágosabban, hogy milyen irányban változik meg a műfaj alapjait képező források – az *atellana*, a *ludi fescennini*, a *mimos* – típusszereplőinek dramaturgiai szerepe, amilyen a *pappus*, a *dossenus* vagy a *maccus*. (A *pappus* az *Öreg*, aki a cselekménytől függően jóságos, segíti a ravasz szolgát és/vagy a fiatalokat céljaik elérésében, vagy éppen ellenkezőleg, őt kell kijátszani, ő a gonosz, fukar, féltékeny stb. szereplő, mint például a *Truculentusban*. A *dossenus*, a Púpos, testi hibás néma szereplő, aki látványa, esetlensége,

ügyetlenkedése, vagyis testi hibájának gúnyos ábrázolása révén szolgál humorforrásul. A *maccus*ról Plautus neve kapcsán már esett szó.) Hogy egy komédiabeli (rab)nő esesebb, intelligensebb a teste, lelke, vagyis élete felett uralkodó férfinál, a görög ókomédiáig, Aristophanés *Lysistratéj*áig vezethető vissza (sőt, ha e nőalak őseredetijét keressük, Euripidés *Helenéjé*-re fogunk bukkanni).

Horatius nagyon szigorú volt Plautusszal, s vele példálózik, amikor a komédia mint műfaj buktatóit, gyengeségeit ecseteli:

Köznap tárgya miatt – mondják – a komédia kíván legkevesebb munkát. Pedig annál több a nehézség véle, minél kevesebbet várhat ezért. Nézd Plautust: mily hanyagul rajzol szerető görög ifjat, fősvény, zsarnok apát vagy kapzsi, ravaszdi kerítőt; mennyire Dossenus, ha falánk élődiket ír le, s mily lötyögő a cipő, miben átfut a színen.¹⁰

Vagyis elrettentő példaként hivatkozik Plautusra, aki szerinte vétkesen elhanyagolja a jellemábrázolás elmélyült kidolgozását, és ennek illusztrálására felsorol néhány, az itáliai komédiaműfajokban (az *oscus atellanában*, a Róma környéki népi csúfolódó énekekben, a *fescenniumi dalokban*, a dél-itáliai *phlyakes*-színészek obszcenitástól sem visszariadó jeleneteiben) éppúgy megjelenő állandó szereplőt, mint Plautus komédiáiban: az *adulescent*, a *senexet*, a *lenót*, a *parasitust* és a *dossenust*. A Horatius¹¹ által jól ismert görög újkomédiai elődöknél, Menandrosnál, Diphilosnál, Philémónnál Plautus talán valóban szélesebb ecsetvonásokkal rajzolta meg e szereplőket, mint ahogy az a kényes ízlésű, szigorúan ítélő Horatiusnak tetszhetett volna, de hogy ez a komédiái kárára lett volna, az már igencsak vitatható. Egyszerűen arról van szó – s ezt Horatius nem akarja észrevenni –, hogy Plautus álláspontja szerint más szerepe van a színháznak, más eszközei vannak az akár legmagasztosabbnak szánt mondanivaló kifejtésére, közvetítésére. Amikor Horatius azt mondja, hogy „az a célja csupán, hogy az erszényét teletömje, / s mit bánja: bukik, vagy talpán áll-e darabja”,¹² bizonyosan igazságtalan Plautusszal, hiszen a drámaíró nem tesz mást, mint a műfaji sajátosságokból következően a színen megjelenített, utánzásos történeteiben a jellemábrázolásban éppúgy, mint a cselekményvezetésben, a konfliktusok egymásra építésében máshová helyezi a hangsúlyokat: ha egy szolga okos – és nem *parasitus!* –, akkor mindig, minden körülmények között okos és győzelemre viszi a felvállalt ügyet, akár a sajátjáról, akár a gazdájáérol van szó (mint például *Epidicus* a nevét címében viselő komédiában), s a sikerig vezető út minden állomásán, vagyis a színpadi történet minden jelenetében egy komikus összecsapásokban győzedelmeskedő szereplőt mutat. Ha egy *meretrix* vagy egy *leno* találékony, intelligens, akkor kiemelkedik környezetéből, vagyis társadalmi helyzetétől függetlenül az események irányítója lesz – és ugyanez igaz Plautus minden komédiai típusszereplője esetében.

Lehetséges, hogy amikor Horatius a jellemábrázolásban, a konfliktusok kibontásában, a cselekmény fordulatainak kidolgozásában szólal fel Plautus ellen, elsősorban a korban jól ismert, több évszázaddal korábban élt nagy drámaírók lebeghettek a szeme előtt – mindenekelőtt a görög klasszikus kor szerzőire, Aischylosra, Sophoklésre, Euripidésre kell itt gon-

dolnunk, de akár Livius Andronicus, Naevius, Ennius és Pacuvius is szóba jöhetnek, sőt, akár még Menandros vagy Diphilos, tehát az újkomédia Rómában ismert és elismert szerzői is –, s akkor érthető, hogy számára ebben az összehasonlításban az idézett jellemábrázolási vagy akár drámaszerkesztési kérdésekben Plautus egyikükhöz sem mérhető. Am ha alaposabban szemügyre vesszük Horatius elmarasztaló kritikáját, s túllépünk a tényen, hogy e lesújtó kritika egy egész drámaírói életművet ítél el, észre kell vennünk, hogy Horatius negatív véleménye mögött a Plautus-komédiákkal kapcsolatos egyik legfontosabb színházesztétikai kérdés fogalmazódik meg: milyen komédia-dramaturgiai prioritások középpontba állításával szerkeszti Plautus a drámáit?

Ha csak az itt autentikus, új fordításban olvasható két komédiát vizsgáljuk, akkor is megállapíthatjuk: annyiban igaza van Horatiusnak, hogy az *Epidicus* és a *Truculentus* szereplőinek jellemrajza valóban egyszerű, mondhatjuk, sémakövető – egy nagyon fontos kivétellel: mint erre már utaltunk, a *Truculentus* főhőssé avanzsáló, Phronesium nevű örömlánya a későbbi drámaelemzésekben és színrevitelekben minden bizonnyal komoly elemzések tárgya lesz. E drámák történetbonyolítása is jórészt követi a Plautus-komédiák felépítését, ezért is különösen izgalmas, ahogy a toposz-történetfelépítés kereteit megtartva hogyan oldja meg Plautus a *Truculentus*-ban, hogy a címadó *Truculentus*ról, az *eszes szolgáról* a cselekmény súlypontja átkerüljön az eseményeket ténylegesen irányító *női* szereplőre, Phronesiumra. Ugyanakkor a történetek fordulatai egyszerűek, sőt, kiszámíthatóak, s a lezárás, a konfliktusok feloldása sem okoz különösebb meglepetéseket egyik esetben sem.

Amit viszont Horatius figyelmen kívül hagy, az éppen a plautusi dramaturgia talán legfontosabb eleme: e komédiák minden egyes jelenete poénra kihegyezett, vagyis Plautus aszerint alakítja a történet fordulatait, a szereplők jellemvonásait, hogy azok folyamatosan és erőteljesen hassanak a nézőkre, megnevetessék őket. Ő az első olyan római szerző, akinél pontosan követhető, hogyan gondolta végig, hogyan számolta ki nagyon gondosan, már-már patikamérlegben a közönség várható reakcióit, a *komikus hatást*, amelyet a cselekmény felépítésével, a szereplők jellemének – elnagyolt? – ábrázolásával, a jelenekek hangulatának folyamatosan magas hőfokon tartásával, nem utolsósorban komikus verbális eszközökkel történő megvalósításával kívánt elérni. Vagyis amikor Plautus elhanyagolni látszik a jellem aprólékos, leírásokban és párbeszédekben sugallt kidolgozását – a vád kétségtelenül megáll mind az *Epidicus*, mind a *Truculentus* szolga- és „öreg”-szereplőire, de mint láttuk, semmiképpen nem a nőalakokra! –, vagy egy-egy cselekményfordulata leegyszerűsítettnek tűnik – amilyen fordulat például az *Epidicus* elcserélt gyermek motívumának többszöri felbukkanása, vagy ugyanitt az okos szolga győzelemhez vezető útjának végtelen egyszerűsége, kockázatmentessége –, az egyáltalán nem Plautus írói tehetségének hiányára vagy szakmai képzetlenségére utal. Gondoljunk csak akár a *Három ezüst „öreg”-alakjaira*, Calliclesre és Charmidesre, a *Hőzöngő katona* – Térey János óta így ismerjük a *Hetvenkedőt* – Palaestrio nevű „okos szolgá”-jára, Philocomasium nevű „lány”-ára és Pyrgopolinicesre, a „katoná”-ra, vagy az *Amphitruo* istenalakjaira, s a Plautus virtuóz komédiaírói tudásával kapcsolatos kételyek egyértelmű cáfolatát kapjuk.

Egészen másról van itt szó, mint valamifajta „szakmai hiányosságról” vagy „tehetségdeficitről”: bizonyosnak tűnik, hogy Horatius Plautusnak címzett kritikája sokkal inkább a római komédia mint műfaj egésze ellen irányult. A *profanum vulgus* előtt aratott zajos sikert arató komédiáiról azt a veszélyt látja a nagy költő, hogy a plautusi komédia a magas költészetben való gyönyörködés helyett követhető alternatívát kínál a befogadói hatás elérésére. Horatius ugyanis pontosan érzékeli, hogy Plautus úgy hat közönségére, a mindenkori befogadóra, hogy egyáltalán nem törekszik a tragédia – legalábbis az ókori és mai klasszicizáló felfogások szerint – esztétikai és dramaturgiai emelkedettségét, az örök értékeket, a követendő világképet közvetíteni hivatott eszköztárának felhasználására. Ehelyett az örök emberi gyarlóságokat állítja a középpontba, a fősvénységet, a mohóságot, a hatalomvágyat, a beképzeltséget, a bűnös és nem bűnös szerelmet, ráadásul úgy, hogy mindezek bemutatásán nevetni kell, kacagva mulatni. Vagyis Plautus mindenkori nézője a saját mindennapi tapasztalatait, hétköznapi életét látja viszont – természetesen a komédia műfaji szabályainak megfelelően sarkítva –, s bemutatásán nevet felszabadultan.

Plautus legsikerültebb komédiáiban a színház legfontosabb, örök küldetését teljesíti be: történetei, esendő hősei *itt és most*, a mindenkori néző, befogadó nevében és helyett, a valóság mindent elsöprő erejével élnek meg nagyon is hétköznapi konfliktusait, örömeiket, boldogságukat és csalódásaikat, csúfos elbukásukat. És ez az, ami Plautus művészetét a mai napig oly értékessé, színrevitelért kiáltóvá teszi: minden megszólalásban, monológban, az összecsapások minden fajtájában – függetlenül az összecsapásban részt vevők indulatának intenzitásától! – érzékelhető a komikus hatásra törekvés. Plautus a poénokra építve alakítja nemcsak az egyes jeleneteket, hanem az egész komédiát is: addig halmozza a komikus csattanókat, hogy végül azon kapjuk magunkat, hogy egy-egy Plautus-komédia elmesélhető lenne akár kizárólag a jelenetek komikus csattanóin keresztül. Ez természetesen rendkívül kockázatos komédia-szerkesztési módszer, hiszen azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a komikus elemek halmozása egy mértéken túl elveszíti elsődleges célját, a nevetés kiváltását: az egymást követő szöviccek,

durva vagy meghökkentő kifejezések használata, vagy akár a szavakat kíséző mozdulatok, komikus botladozások, esések stb. akár monotonná is tehetik a cselekményt.

Meggyőződésem, hogy Plautus – állítólag maga írta – *epitaphiuma*,¹³ amelyet Gellius –Varro *De poetis* című művére hivatkozva – idéz, nagyon pontosan kijelöli azt a helyet, amelyet Plautus komédiái a római és később az európai színháztörténetben elfoglaltak:

Postquam est mortem aptus Plautus, Comoedia luget, scaena est deserta, dein Risus Ludus Iocusque et Numeri innumeri simul omnes conlacrumarunt.

A Plautus-*epitaphium*nak a jelen alkalomra két fordítása is készült, két különböző fordítói koncepció jegyében. Az első változat szerzője a jelen sorok írója, a második az itt közölt Plautus-komédiák fordítója:

*Halál utánra Plautus így hát készen állt:
Gyászol a komédia, hisz minden színpad árva már.
Nevetés és tréfa sincsen, viccelődés véget ért:
vers és próza sírva gyászol, együtt zokog mindahány.*

*Plautus nincs többé köztünk, a komédia gyászol,
elhagyatottak a deszkák, nincs nevetés, se poénok,
és egyszerre fakadt könnyekre a vers meg a próza.*

Tordai Éva itt közölt új Plautus-fordításai – túl a filológiai pontosságon, a gördülékeny stíluson és a teljességgel „színpadkész” (vagyis jól mondható) szövegen – azt is bizonyítják, hogy kellő nyelvi, verstani és stilisztikai felkészültséggel, a római komédiára vonatkozó tárgyi tudással, nem utolsósorban pedig a Plautus nyelve iránti költői érzékkel kiváló eredményt lehet elérni az olyan művek (újra)fordításában, amelyek már-már arra voltak ítélve, hogy kihulljanak az idő rostáján. Plautus komédiái itt és most, a mai magyar szóhasználattal és a komédia megfelelően eltalált stílusában szólalnak meg, s csak remélni lehet, hogy az így felszínre hozott értékei nemcsak a hazai klasszika-filológia, de a színházi gyakorlat részét is fogják képezni.

Jegyzetek

Következő számunkban a *Truculentus* fordítása lesz olvasható. Karsai György jelen számban olvasható bevezető tanulmánya mindkét mű fordításának bevezetőjéül szolgál. (A szerk.)

- 1 Euripidés esetében nem ennyire egyszerű a helyzet, hiszen az elsősorban késői tragédiáiban (például az *Ión*ban, a *Helené*ben vagy a *Bacchán*s nőkben) felhasznált komikus elemek a műfaji határok feszegetésének jól dokumentált esetei.
- 2 Az itáliai népi színjátszás hagyományairól és ezek Plautusra gyakorolt hatásáról lásd Szilágyi 1982, kül. 62–66.
- 3 *Noctes Atticae* III. 3, 8–17.
- 4 Dér 1989, 5–7 jóval bizonytalanabbnak tartja Gellius Plautus-életrajzában hitelességét.
- 5 III. 3, 14: *...cum pecunia omni, quam in operis artificum scaenicorum pepererat, in mercatibus perdita inops Romam redisset et ob quaerendum victum ad circumagendas molas, quae trusatiles appelluntur, operam pistori locasset.*

6 *Brutus* 60; *Cato maior de senectute* 50.

7 Plautus 1885.

8 Plautus 1977. Szilágyi János György a kötetekhez írott tanulmányában (Szilágyi 1982) elmondja, hogy Devecseri még egyáltalán nem tartotta kiadásra késznek Plautus-fordításait, vagyis nemcsak a még le nem fordított komédiákkal akart foglalkozni, de a végül a kötetekben halála után hat évvel közölt fordításokon is alapos változtatásokat tervezett. Devecseri Gábor 1971-ben halt meg.

9 Ugyanilyen adósság többek között a görög tragikus triász töredékeinek fordítása – Csengery János Euripidés-fragmentum-fordításai (Budapest, 1926) is kiegészítésre szorulnak –, egy Pindaros, egy Kallimachos-összes, egy Terentius-összes, vagy Ennius *Annalese*, s a sor még hosszan folytatható. De sok minden már pótlásra került, csak a példa kedvéért: elkészült Seneca valamennyi drámájának fordítása (Budapest, 2006, ford. Eiler Tamás, Ferenczi Attila, Jánosy István, Kárpáthy Csilla, Kőrösi Imre, Ruttner

- Tamás, Szilágyi János György, Tordai Éva), Apollónios Rhodios *Argonautikája* (Budapest, 2018, ford. Tordai Éva) stb.
- 10 *Ep.* II. 1, 168–174, ford. Devecseri G.
- 11 „Horatius” alatt itt értsük az irodalmi tárgyú episztolák által színre vitt, E/1-ben megszólaló ént (olykor egyenesen „költészettanárt”), aki nem azonos az életrajzi szerzővel.
- 12 Uo.175–176: *Gestit enim nummum in loculos demittere, post hoc / securus, cadat, an recto stet fabula talo.*
- 13 *Noctes Atticae* I. 24.

Bibliográfia

- Dér K. 1989. *Plautus világa*. Budapest.
- Plautus 1885. *Titus Maccius Plautus vígjátékai*. I–IV. Ford. Csiky Gergely. Budapest.
- Plautus 1977. *Plautus vígjátékai*. I–II. Ford. Devecseri Gábor. Budapest.
- Szilágyi J. Gy. 1982. „Plautus”: uő: *Paradigmák*. Budapest, 60–80 (azonos az 1977-es kiadás kísérőtanulmányával).

Plautus: *Epidicus*

Cselekmény

A vén Emberrel a szolga először megvetet egy lantoslányt: azt mondja, ő az a Pja. Majd amikor a vén fia, akihez lojálisabb, már másra kerül, hirtelen felbérel egy másikat: az öregnek fia barátnőjeként mutatja be. A vén a Csajozást megtiltaná. Eközben a fiú mit sem sejtve megveszi Saját fogságba esett hűgát, akit szeret. A lányokról sorban kiderül: egyik sem az, akinek addig hitték. Viszont az elveszett lány megkerül, mindkét szülő boldog lehet, a sumákolás a szolgának végül bejön.

Szereplők

EPIDICUS rabszolga
 THESPRIO rabszolga
 STRATIPPOCLES fiatal fiú
 CHAERIBULUS fiatal fiú
 PERIPHANES öregember
 APOECIDES öregember
 LANTOSLÁNY
 KATONA
 PHILIPPA asszony
 ACROPOLISTIS lantoslány
 UZSORÁS
 TELESTIS fiatal lány

Játszódik Athénban.

I. 1.

*Athéni utca, balra Periphanes háza, jobbra Chaeribulusé.
A bal oldali kijárat a kikötőbe, a jobb oldali a fórumra vezet.*

- EPIDICUS (*Thesprio után fut*) Hé, haver!
 THESPRIO (*nem fordul hátra*) Rohanok! Ki az,
 aki ruhámnál fogva visszaránt?
 EPIDICUS Ismerős.
 THESPRIO Kajakra. Ismerős, ahogy nyomul.
 EPIDICUS Nézz már hátra, Thesprio!
 THESPRIO (*hátrafordul*) Epidicust látom itt?
 5 EPIDICUS Tök jól működik a szemed.
 THESPRIO Helló.
 EPIDICUS Kívánok minden jót neked.
 7a Örülök, hogy újra épségben vagy itt.
 7b THESPRIO És?
 EPIDICUS És meglesz minden szokás szerint:
 8a meghívlak egy ebédre.
 THESPRIO Én pedig –
 8b EPIDICUS Mit?
 THESPRIO Elfogadom, ha hívsz.
 9a EPIDICUS Mit csinálsz?
 9b Hogy vagy?
 9c THESPRIO (*hasára csap*) Láthatod.
 EPIDICUS Értem. De jó!
 10 Úgy látom, felszedtél pár kilót.
 THESPRIO (*kezét mutatja*) Ennek köszönhetem.
 11a-b EPIDICUS Le kellett volna vágni rég!
 THESPRIO Már nem is vagyok besurranó.
 EPIDICUS Miért?
 THESPRIO Nyíltan
 lopok.
 EPIDICUS Verjenek meg az istenek, hogy mekkora
 léptekkel haladsz!
 Belehúztam ezerrel, amint a kikötőben észrevettelek,
 15 de alig bírtalak utolérni.
 THESPRIO Puhány vagy.
 EPIDICUS Tisztában vagyok
 vele, hogy harcedzett ember vagy.
 THESPRIO Mondjad, vissza ne fogd magad.
 EPIDICUS És mi van veled? Minden oké?
 THESPRIO Hát az változó.
 EPIDICUS Nekem
 nem az esetem, ha valaki változik, mint egy kaméleon.
 THESPRIO Most mit akarsz, mit mondjak, ha nem ezt?
 EPIDICUS Azt, ahogy a helyzet áll.
 THESPRIO Oké.
 20 EPIDICUS Az urunk fiával mi van?
 THESPRIO Egészsége kicsattanó-
 kidurranó.
 EPIDICUS Igazán döbbenetes hírekkel érkezel most,
 Thesprio, de hol van?
 THESPRIO Jön mindjárt.
 EPIDICUS De hol van már? A cekkeredbe
 vagy a butykosodba dugtad el?
 THESPRIO Elmész a francba!
 EPIDICUS Téged én...
 kifaggatlak. Figyelj, és kapsz figyelmet tőlem is.
- 25a THESPRIO Ez jogos.
 25b EPIDICUS Jó, hogy az!
 25c THESPRIO Mint egy rendőrfőnök, úgy beszélsz.
 EPIDICUS Ki más
 lehetne a mai világban erre a posztra jobb?
 27a THESPRIO De egy dolog mégis hiányzik ám
 27b a smasszerkedéshez, Epidicus.
 EPIDICUS Mi lenne az?
 28a THESPRIO Hogy két jard közrefogjon, és a két
 28b gumibot.
 EPIDICUS Pont az kell neked.
 29a De mit felelsz?
 29b THESPRIO Mire?
 29c EPIDICUS Hol van Stratippocles fegyverzete?
 30 THESPRIO Átpártolt az ellenséghez.
 EPIDICUS A fegyver?
 THESPRIO Seperc alatt.
 31a EPIDICUS Ez komoly?
 31b THESPRIO Tök komoly, hozzájuk került.
 EPIDICUS Szemétség, basszus!
 THESPRIO Volt rá példa máskor is.
 Ő jól fog kijönni ebből.
 EPIDICUS Hogyhogy?
 THESPRIO Megtörtént már
 mással is.
 Vulcanus csinálta, azt hiszem, Stratippocles
 fegyverzetét,
 35 ami most átkerült az ellenséghez.
 EPIDICUS Hadd veszítse el
 hát ez a Thetis-kölyök, a Nereus-lányoktól kap majd
 másikat.
 Csak arra kell vigyázni, hogy mindig legyen majd
 pajzsanyag,
 ha átpasszolja az ellenségnek minden ütközet során.
 THESPRIO Szállj már le erről.
 EPIDICUS Akkor állítasz le, amikor
 jólesik.
 40 THESPRIO Ne faggass már tovább.
 EPIDICUS Akkor beszélj: hol
 van Stratippocles?
 THESPRIO Megvan rá az ok, amiért nem mert
 eljönni énvelem.
 EPIDICUS Mi az?
 THESPRIO Apját viszontlátni nem igazán siet.
 EPIDICUS Miért?
 THESPRIO Elárulom:
 mert megvett egy szép fogolylányt a zsákmányból, aki
 szabadnak is elmehetne.
 EPIDICUS Mit nem hallok!
 THESPRIO Csak amit mondok neked.
 45 EPIDICUS De miért vette meg?
 THESPRIO Hát lelki okból.
 EPIDICUS Mért, hány
 lelke van?
 Mert eskü, mielőtt elment és katonának állt,
 megbízott, a stricitől egy lantoslányt vegyek
 meg neki, akit szeret, s én megtettem neki.
 THESPRIO Epidicus, amerre fúj a szél, a vitorla arra
 fordul el.

- 50 EPIDICUS Jaj, szegény fejem, ezzel jól betett nekem!
 THESPRIO Miért, mi van?
 EPIDICUS És akit megvett, a lány, azt
 mennyiért?
 THESPRIO Olcsón.
 EPIDICUS Nem úgy!
- 52a THESPRIO Hát hogyan?
 52b EPIDICUS Hány mináért?
 52c THESPRIO (*ujján számolja*) Negyvenért.
 Ennyi kölcsönt kért egy thébai uzsorástól, naponta két
 százalék kamatra vette tőle fel.
 EPIDICUS Te jó atyám!
- 55 THESPRIO És az uzsorás meg idáig követte őt, fut a
 pénz után.
 EPIDICUS Istenek az égben! Szépen betett nekem.
 THESPRIO Miért,
 mi van,
 57a Epidicus?
 57b EPIDICUS Tönkretett
 57c ezzel.
 THESPRIO Ki?
 EPIDICUS Aki tönkrevágta fegyverét.
 THESPRIO De hát mivel?
 EPIDICUS Mivelhogy a seregből levelet
 küldözgetett
 naponta... (*félre*) de legjobb lesz, ha hallgatok.
- 60 Úgy jó, ha a szolga többet is tud, mint amennyit a szája
 jár.
 THESPRIO Valamitől jól beparáztál, Epidicus, a
 képedről lesír,
 hogy jól belekeveredtél valamibe, míg nem voltam itt.
 EPIDICUS Leszállnál rólam esetleg?
 THESPRIO Már megyek.
 EPIDICUS (*megragadja*) Állj meg! Nem léphetsz le
 most.
 THESPRIO Most miért tartasz fel?
 EPIDICUS Szereti azt a lányt?
 THESPRIO Még kérdezed?
- 65a Megőrül érte.
 65b EPIDICUS Le lesz nyúzva
 65c hátamról a bőr.
 THESPRIO Jobban szereti, mint téged valaha fog.
 EPIDICUS Bár megdöglene!
- 67a THESPRIO Engedj már
 67b végre el,
 67c azt parancsolta, hogy
 haza ne menjek, (*Chaeribulus házára mutat*)
 Chaeribulushoz ide menjek át,
 és maradjak itt, majd átjön ő is.
 EPIDICUS Miért?
 THESPRIO Azért,
 mert apjával összefutni nem kíván, se látni őt,
 míg a pénzt, amivel adós a lányért, nem pengette ki.
 EPIDICUS Basszus, hogy mit össze nem kavart!
 THESPRIO Engedj
 már, hadd menjek végre át.
 EPIDICUS Ha az öreg megtudja ezt,
 akkor az én hajóm, mint állat, elmerül.
- 75a THESPRIO Engem az
- 75b mit érdekel,
 hogy hogyan mulsz te ki?
 EPIDICUS Nem csak én múlok ki, téged is magammal
 rántalak,
 mert jótett helyébe jót várj.
 THESPRIO Mész a jó büdös fenébe
 ezzel a te elképzelésseddel!
 EPIDICUS Na, menj, ha úgy sietsz!
 80 THESPRIO Nincs a földön senki más, aki nélkül jobban
 megvagyok. (*El.*)
 EPIDICUS Ez lelépett. Most magad maradtál, látod,
 hogy mi van,
 Epidicus, ha nem segítesz magadon, akkor ennyi volt.
 Akkora romhalmaz alatt állsz, ha jól alá nem dúcolod,
 nem tudsz talpon maradni, a sok baj maga alá temet.
- 85a Ötletem
 85b sincs, hogyan
 tudnék most szorult helyzetemen valamelyest lazítani.
 87a Én hülye,
 87b svindlivel
 az öregnél elértem, hogy a megvett lányt sajátjának
 hiszi.
 89a Gyermeke
 89b kapta meg
 90 így a lantoslányt, szerelmét, ezt a dolgot bízta rám.
 91a Most viszont
 91b másikat
 91c választott magának „lelki okból” – ez betett nekem.
 92a Mert mihelyt
 92b rájön a
 vénember, hogy át lett verve, végigsmirglizi hátamat.
 94a Deviszont
 94b ezt ne hagyd.
 95 Deviszont – neviszont! Tökmindegy. Te nem vagy
 százaz, az tuti.
 96a Epidicus,
 96b sem mire
 sem vagy jó. Miért beszélsz így? Mert cserben hagyta
 magad.
 98a Mit tegyek?
 98b Kérdezed?
 Régebben te szoktál másoknak tanácsot osztani.
 100 Valahogy valamit csak ki kell találni! De most már
 össze kell
 futnom a fiúval, s akkor képen leszek. (*Az utcát nézi.*)
 De már jön is:
 búskomor, vele lődörög barátja, Chaeribulus is.
 (*Behúzódik a kapuba.*) Itt elbújok és simán kihallgatom,
 mit mondanak.

I. 2.

- STRATIPPOCLES Chaeribulus, én mindent kitaláltam
 neked, de úgy,
 105 hogy megosztottam teveled az összes szívfájdalmamat.
 CHAERIBULUS Felnőttél, kész férfi vagy, te nem vagy
 ép, Stratippocles!
 Mert egy jó családból származó fogolylányt megveszel,
 ég a bőr a képeden? Ki róhatná ezt fel neked?

- STRATIPPOCLES Minden irigy rosszakaróm itt termett a semmiből,
 110 de se erőszakkal, se máshogy én nem érintettem őt.
 CHAERIBULUS Rendes tőled, hogy szerelmesen türtőzteted magad.
 STRATIPPOCLES Ha a csüggedt embert szóban vigasztalod, az semmit sem ér, egy igaz barát, ha kell, a bajban igazából segít.
 CHAERIBULUS Mit szeretnél, mit csináljak?
 STRATIPPOCLES Hát adj negyven ezüstminát,
 115 hogy megadjam az uzorásnak, aki nekem kölcsönt adott.
 CHAERIBULUS Adnék én, ha lenne, esküszöm.
 STRATIPPOCLES Jó, hát akkor mit ért ez a sok nagylelkű szöveg, ha nem bírsz segíteni?
 CHAERIBULUS Engem már így is széjjelcincálnak és leüvöltének.
 STRATIPPOCLES Hogy nyakaznának le inkább, ne adósságban ülj nyakig!
 120 Most sokért nem adnám, hogyha Epidicus segítene! Szétverem s a molnárnak adom, esküszöm, melőzzon ott, hogyha meg nem szerzi nekem ma még a negyven ezüstminát, még mielőtt az utolsó szótagot a számon kiejteném!
 EPIDICUS (*félre*) Ez jó. Szép kilátás! Gondolom, be fogja tartani.
 125 Most pénz nélkül állok itt, hátamra vár egy nagy verés. Odamegyek. (*fennhangon*) Külföldről érkezett urát, Stratippoclest rabszolgája, Epidicus köszönti.
 STRATIPPOCLES (*körülnéz*) Hol van?
 EPIDICUS (*kilép*) Itt vagyok.
 Az, hogy épségben megérkezte ide –
 STRATIPPOCLES Hát azt meghiszem.
 EPIDICUS Mindvégig jól voltál?
 STRATIPPOCLES Nem voltam beteg, csak lelkileg.
 130 EPIDICUS Ami rajtam múlt, arról gondoskodtam, a megbízásomat teljesíttem: megvettem a szolgálányt, akiről egy csomó levelet irogattál nekem.
 STRATIPPOCLES Hát ezt jól elcseszted.
 EPIDICUS Mi van?
 STRATIPPOCLES Mert már nem tetszik, nem is érdekel.
 EPIDICUS Hát akkor meg minek nyaggattál ezerrel, és minek kellett a sok levél?
 135 STRATIPPOCLES Régebben szerettem, most viszont már máshoz húz szívem.
 EPIDICUS Ez tök szívás, nem kell neki, pedig jól odatettem magam.
 Ráfaragtam a nagy dobással, mert már másfelé kacsint.
 STRATIPPOCLES Nem voltam magamnál, amikor levelekkel bombáztalak.
- EPIDICUS A hülyeségednek a levét nekem kell így meginni most,
 140 és miattad a te hülyeségedet az én hátam nyögheti?
 STRATIPPOCLES Mit pofázunk? Itt állok, kellene a negyven ezüstmina, frissen, ropogósan, hogy az uzorást kifizessem minél előbb.
 EPIDICUS Mondd, mit akarsz, honnan vegyem? Melyik bankártól kérjem el?
 STRATIPPOCLES Amelyiktől akarod. De ha még napnyugta előtt el nem hozod,
 145 haza se gyere, egyből indíthatsz, a malom lesz az új helyed.
 EPIDICUS Semmi gondod, nem te vagy veszélyben, így könnyen beszélsz.
 Ismerem ezt a családot: hogyha összevernek, nyöghetek.
 STRATIPPOCLES Most mihez fogsz? Elnéznéd, hogy öngyilkos legyek?
 EPIDICUS Dehogy.
 Akkor inkább vakmerő leszek, s majd én kockáztatok.
 150 STRATIPPOCLES Ez tetszik, csak így tovább!
 EPIDICUS Kibírom én, akármilyen kell.
 STRATIPPOCLES És mi lesz a lantoslánnyal?
 EPIDICUS Majd valamit kisenvedek, valamiféleképp majdcsak megoldom.
 STRATIPPOCLES Jól ismerlek én, vannak ötleteid.
 EPIDICUS Van egy pénzes katona, euboiai, jusson el hozzá, hogy megvetted, s idehoztad a másikat,
 155 és akkor le nem száll majd rólad, hogy passzold át neki. De akit elhóztál magaddal, hol van ő?
 STRATIPPOCLES Szólok neki.
 CHAERIBULUS Mit csinálunk most?
 STRATIPPOCLES Menjünk be hozzád, a mai nap legyen jól lezárva.
 EPIDICUS Menjetek be, én a pénzügyi helyzetet napirendre tűzöm és fejemben jól megforgatom, háborút kiknek üzenjünk, és pénzt honnan szakíthatunk. (*Chaeribulus, Stratippocles belépnek az előbbi házába*)
 Epidicus, most jól vigyázz, mert hirtelen jött ez neked, és szunyálni nincs idő, és nem lehet tökölni sem. Menni kell. A tervem az, hogy az öreget jól betámadom.
 Most bemegek és a srácnak, uram fiának azt tanácsolom,
 165 ne mászkáljon ki innen, s az öreget kerülje messziről. (*Belép a házba.*)
- II. 1.
- 166a APOECIDES Egy csomóan, ha nem kéne, akkor is
 166b szégyenkeznek, ha meg lenne rá jó okuk, akkor fel sem merül.
 Így vagy ezzel te is. Mert mitől lenne az rossz, ha egy jó családból való, ám szegény
 170 lányt veszel el

- főleg akkor, ha mint mondd, ő szülte meg lányodat, aki tenálad lakik?
 PERIPHANES Tekintettel vagyok fiamra.
 APOECIDES Én azt hittem, néhai asszonyod előtt szégyelled magad,
 175 mert ha elmész a sírjához, áldozol mindig Orcusnak, és ez viszonylag jogos, mert mégiscsak túlélted.
 PERIPHANES Ó,
 Hercules voltam, míg még itt volt énelem, és Hercules hatodik munkája sem volt nehezebb, mint nekem.
 180 APOECIDES Nem rossz az se, ha van hozomány.
 PERIPHANES Feleség nélkül jobban tetszene.

II. 2.

- EPIDICUS (*kilép a kapu elé, Stratippocleshez és Chaeribulushoz*)
 Pszt, hallgassatok, mindenki legyen nyugodt, ez jó jel: egy madár balról repült felém.
 183-4 185 Van nálam egy éles kés, az öreg bukszáját felmetszhetem.
 (*félre*) De nézd már, látom a ház előtt, s vele Apocidest, pontosan ez a két vén kell nekem.
 Akkor most piócává változom s kiszívom vérüket, a szenátusban hiába oszlopos tagok.
 190 APOECIDES Most azonnal nősüljön meg.
 PERIPHANES Nincs kifogásom ellene.
 Úgy hallottam, valami lantoslányba zúgott jól bele, ez szörnyű.
 EPIDICUS (*félre*) Nahát, szeretnek az istenek, segítenek: ők maguk vezetnek rá, hogyan szedjem el a pénzüket. (*öltözködik*) Epidicus, nyomás, öltözködés, nyakadba dobj köpenyt,
 195 úgy kell tenned, mintha városszerte kerested volna őt. Húzzunk bele, ha már. (*kilép az utcára, liheg*) Nagy istenek, talán otthon fogom Periphanest találni! Eddig hajkurászta, kész vagyok: rendelőben, borbélynál, edzőteremben, fórumon, hentesnél, drogériában és a pénzváltók körül,
 200 majdnem összeestem, és torkomra ment a sok beszéd.
 PERIPHANES Epidicus!
 EPIDICUS Ki hívja Epidicust?
 PERIPHANES Én vagyok az, Periphanes.
 APOECIDES Én meg Apocides.
 EPIDICUS Hát én meg Epidicus vagyok. De jó,
 hogy mindketten pont most erre jártak!
 PERIPHANES Már miért?
 EPIDICUS Várjon csak, hadd kapjak levegőt.
 PERIPHANES Fújjad csak ki magad.
 EPIDICUS Rosszul vagyok.
 205 Mindjárt levegőhöz jutok. (*kétoldalt támogatják*)
 PERIPHANES Jó, jó, csak nyugi.

- EPIDICUS (*normális beszédtempóban*) Figyeljenek: a seregből mindenkit hazaküldtek Thébaiból.
 APOECIDES És kitől jött az információ?
 EPIDICUS Tőlem.
 PERIPHANES Te ezt tudod?
 EPIDICUS Tudom.
 PERIPHANES És honnan tudod?
 EPIDICUS Láttam: az utcákon vonul a hadsereg fegyveresen, hajtják az állatokat.
 PERIPHANES Ez igazán nagyszerű!
 210 EPIDICUS És hogy mennyi foglyot hurcolnak! Fiúkat, lányokat kettesével, hármásával, vagy ötöt. Volt nagy csődület, mindenki a saját fiát kereste.
 PERIPHANES Ez szép munka volt!
 EPIDICUS És az összes kis kurva, aki a városban lakik, jól kirittentette magát, és mind a saját pasijához rohant,
 215 hogy le vadássza magának. S hogy hogy tudtam megfigyelni ezt?
 Merthogy majdnem mindegyik *hálórúhába* öltözött. És mikor a kapuhoz érek, látom, hogy ott vár rá a lány, és még négy fuvoláslány jött vele együtt.
 PERIPHANES Epidicus, kivel?
 EPIDICUS Azzal a lánnyal, akit a fia évek óta örülten szeret,
 220 s aki miatt a pénzét szórja s tönkreteszi apját s magát. Ő várt a kapunál a fiára.
 PERIPHANES (*Apoecideshez*)
 Nézd már, szörnyű nőszemély!
 EPIDICUS Stílusos ruhát, ékszerrel viselt az új divat szerint.
 PERIPHANES Mit viselt? Finom szövésű kombinét, szakadt bodyt?
 EPIDICUS Női nyelven szólva egy akvamarinszín felsőruhát.
 225 PERIPHANES Egy akváriumba bújt bele?
 EPIDICUS Mit csodálkozik annyira?
 Egy medence árát is simán elöltözködhetik. Az adóév végén bezzeg mindenki fizetni képtelen, önekik viszont simán leszúrják a nagyobb összeget. S ők minek adnak gönceiknek minden évben új nevet?
 230 Lenge tunika, sűrűn szövött meg égszínkék finom ruha, női felső, körbeszegett, napsárga és sáfrányszínű, lenruha meg fennruha, fátyol, fenséges, egzotikus ruha, tengerészkék, habkőnyű és sárga köntös – marhaság! Még kajáról is kapott nevet szabás.
 PERIPHANES Hm?
 EPIDICUS Spagettipánt.
 235 Ez a sok név arra való, hogy a pasik túlköltszessenek.
 PERIPHANES Mit kezdél el mondani?
 EPIDICUS Ott volt énmögöttem két bula,
 elkezdtek szövegelni ők egymás között, én egy kicsit félrehúzódtam s úgy tettem, mintha nem érdekelne, és

- bár nem hallottam mindent tisztán, de ki tudtam venni azt,
 240 hogy miről van szó.
 PERIPHANES Kíváncsi vagyok.
 EPIDICUS És akkor az egyikük azt mondta a másiknak, aki ott ment vele –
 PERIPHANES Hogy?
 EPIDICUS Hallgassa meg.
 Amikor észrevették azt a lányt, akibe szerelmes fia:
 „Annak a csajnak mennyire könnyű már, milyen nagy mákja van,
 245 akit a szeretője fel akar szabadítani!” „És mégis ki az?”
 – kérdi a másik. Ez meg azt felelte, hogy Stratippocles, Periphanes fia.
 PERIPHANES Esküszöm, végem! Miket mondasz nekem!
 EPIDICUS Csak ami történt. Én meg hallva, mit beszél a két bula,
 megpróbáltam apránként odajutni hozzájuk közel,
 mintha nem tehetnék róla, odasodorna a tömeg.
 PERIPHANES Aha.
 250 EPIDICUS Akkor kérdi a másik, hogy „Honnan tudod? Ki mondta el?”
 Mire ő, hogy Stratippoclestől ma levelet kapott a csaj, hogy kamatra egy uzsorástól Thébaiban kölcsönt kapott,
 ezt intézte, és ezért van nála pénz.
 PERIPHANES Megáll az ész!
 EPIDICUS Ó a csajtól tudja állítólag, a levélben mi állt.
 255 PERIPHANES Hát most mit csináljak? Adjál jótanácsot, Apoecides!
 APOECIDES Süssünk ki sietve valamit, hasznos segítség kellene,
 mert mindjárt itt lesz fiad, vagy itt is van.
 EPIDICUS Ha nem baj az,
 hogy több ész szorult belém, ravasz tanácsot adhatok,
 énszerintem tetszene maguknak is –
 PERIPHANES Epidicus, mondd, mi az!
 260 EPIDICUS – és az úgy hasznára van.
 APOECIDES Minek csigázol, nyögöd ki már!
 EPIDICUS Elsőként beszéljenek maguk, én aztán következem,
 mert maguk bölcsőbbek.
 APOECIDES Mondd nyugodtan.
 EPIDICUS Nem, nevetni fog.
 APOECIDES Esküszöm, nem.
 EPIDICUS (*Periphaneshez*) Akkor hogyha tetszik, úgy tanácsomat
 megfogadhatja, ha viszont nem, jobbat kell kitalálnia.
 265 Ez nekem nem oszt és nem szoroz, csak a kedvükért teszem.
 PERIPHANES Igazán köszönöm. Oszd hát meg velünk a bölcsességedet.
 EPIDICUS A fiának feleséget kell keresni, a lantoslányt pedig,
 azt, akit fel akar szabadítani, s aki megrontaná fiát,
 megszívadjuk majd, de úgy, haláláig rabszolga lesz.
 270 APOECIDES Úgy legyen.
- PERIPHANES Kérhetsz akármit, megteszem, csak úgy legyen.
 EPIDICUS Hm,
 most van alkalom rá, amíg a városba be nem érkezik,
 és csak holnap jön, ma nem.
 PERIPHANES Ezt meg honnan tudod?
 EPIDICUS Tudom,
 mert egy másik katona mondta, hogy csak reggel ér ide.
 PERIPHANES Mért nem mondd, mit tegyünk?
 EPIDICUS Szerintem
 275 úgy kell tenni most,
 mintha kedve szottyant volna a nőcskét felszabadítani,
 mintha maga is beleesett volna.
 PERIPHANES Ez mire jó?
 EPIDICUS Még kérdezi?
 Hogy meg tudja venni, még mielőtt a fia megérkezik,
 és hogy azt mondhassa, azért, hogy felszabadítsa.
 PERIPHANES Tiszta sor.
 EPIDICUS S ha már a magáé, úgy a városból elküldheti,
 280 hogyha nincs más terve.
 PERIPHANES Jó.
 EPIDICUS (*Apoecideshez*) Mit szól hozzá, Apoecides?
 APOECIDES Hát mi mást, mint azt, hogy nagyszerűen kifundáltad nekünk.
 EPIDICUS Akkor így a házassága ellen nem szól semmi sem
 már, ellenszegülni nincs miért.
 PERIPHANES Igazán ügyes dolog, nagyszerű!
 EPIDICUS Akkor tehát bármit tesz is, gyorsan tegye.
 285 PERIPHANES Jól beszélész.
 EPIDICUS Rájöttem arra is, hogyan ne legyen gyanús.
 PERIPHANES El ne titkold!
 EPIDICUS Nem fogom. Mondom is.
 APOECIDES Ez az ember kész zseni!
 EPIDICUS Kell egy stróman, aki a lantoslányért a pénzt kipengeti,
 hogy ne maga fizessen személyesen.
 PERIPHANES Miért?
 EPIDICUS Nehogy
 azt higgye, hogy a fia miatt –
 PERIPHANES Na, jó.
 EPIDICUS – hogy eltilthassa majd
 290 tőle, s mert erre gyanakszik, megnehezítse a helyzetét.
 PERIPHANES Hol szerezzünk erre alkalmas fazont?
 EPIDICUS (*Apoecidesre mutat*) Pont itt van egy:
 gondosan cselekszik és a törvényen belül marad.
 PERIPHANES (*Apoecideshez*) Ezt Epidicusnak köszönd.
 EPIDICUS Seperc alatt intézkedem,
 összefutok vele és magammal elhozom azt, akié a lány,
 295 és a pénzt, a nőt hozom vele itt.
 PERIPHANES És mennyi lesz?
 EPIDICUS A nő?
 Hát talán egy negyvenesbe fog kerülni, ha megveszi,

de ha többet is ad, majd visszahozom, nem csapom be, higgye el.

S nem lesz már lekötvé pénze, tíz nap sem telik belé.

PERIPHANES Hogyhogy?

EPIDICUS Ugyanebbe a nőbe beleesett egy másik fiú,

300 aki ki van bélelve jól, egy rhodosi tiszt, véreskezű, nagypofájú, ő a pénzt a nőért majd kipengeti.

Csak csinálja, mert megéri.

PERIPHANES Adja ég!

EPIDICUS Biztos siker.

APOECIDES (*Periphaneshez*) Menj be már s add át a pénzt neki. A fórumra elindulok.

Epidicus, oda gyere majd.

EPIDICUS El ne menjen, míg ott nem vagyok.

305 APOECIDES Ott várlak. (*El.*)

PERIPHANES (*Epidicushoz*) Gyere.

EPIDICUS Menjen, nem tartom fel, csak számolja át.

(*Periphanes belép a házba*)

II. 3.

EPIDICUS Szerintem nincs még egy ilyen fejőstehén sehol sem Attikában, mint ez a Periphanes.

A pecséttel zárt ládájából fogom magam s kirázok annyi stekszet, amennyi jólesik.

310 Basszus, félek, hogy ha az öreg megtudja majd, fog egy husángot s hátamból szíjat hasít.

Viszont még egy dolog izgat: Apocidesnek egy felbérelnivaló lantoslányt honnan vegyek?

Hopp, már meg is van: az öreg reggel szólt nekem,

315 hívjak egy lantoslányt, aki házhoz jönne majd, s amíg ő áldoz, addig énekel neki.

Őt bérelem fel, s őt fogom kitanítani,

hogy az öreget milyen módon vezesse meg.

Megyek lenyúlni szegény vénembertől a pénzt. (*El.*)

III. 1.

320 STRATIPPOCLES (*Chaeribulusszal kilép a házból*)

Jaj nekem, tökre felemészt a téblábolás.

Epidicus ígéretéből mi süllhet ki még?

Tépelődöm sokat, tudni akarom, mi lesz,

és mi nem lesz.

CHAERIBULUS Ha tőle függ, hát akár

más lehetőség után is nézhetsz, mert kezdettől tudtam én,

325 hogy itt neked fü nem terem.

STRATIPPOCLES Végem van akkor, csessze meg!

CHAERIBULUS Aggódni nincs értelme most, kerüljön csak kezem közé,

327-8 túl soká nem röhöghet ez a rabszolga büntetlenül!

STRATIPPOCLES Mit akarsz, hogy mit tegyen, pénzed

neked van otthon egy csomó,

330 egyetlen fillért a barátodnak mégsem adsz?

CHAERIBULUS De hát ha lenne, adnék én szívesen, valahogy viszont

valahonnan fog kerülni pénz, van rá remény.

STRATIPPOCLES De nagylegény vagy!

CHAERIBULUS Mért beszélsz most így velem?

STRATIPPOCLES Mert „valahogy valahonnan” belőled dől a szó,

335 semmilyen alapja nincsen, nem is hallgatom.

Tenálad többre mennék egy meg sem született gyerekekkel is.

III. 2.

EPIDICUS (*a házban lévő Periphaneshez*)

Maga már megtette dolgát, mostantól akkor már én jövök.

Legyen nyugodt, nincs ezzel semmi gond, (*egy erszényt lóbál*) mert ennek annyi már.

Nem kell számolnia vele, ettől már érzékeny búcsút vehet.

340 Bízson bennem, nálam ez a szokás, mifelénk mindig is így volt szokás.

Te jó ég! Hát ma aztán tök jövedelmező napom volt, ment minden, mint a karikacsapás! De mért nem mozdulok már,

hogy felügyeljem a szállítmány biztos házhoz szállítását?

Az én bajom, ha állok. (*Chaeribulus házát nézi*) Mi ez?

A ház előtt a két spant

345 látom, az uramat és Chaeribulust. (*Stratippocleshez*) Mit csináltok?

(*odadobja az erszényt*) Ezt fogd!

STRATIPPOCLES Mennyi van ebben?

EPIDICUS Elég, sőt még több is, mint amennyi kellett:

a tartozásodat még tíz minával megfejeltem,

a kedvedért a hátammal fikarcnyit sem törődöm.

STRATIPPOCLES Mi van?

EPIDICUS Az, hogy apádat én szülőgyilkosként fogom kezelni.

350 STRATIPPOCLES Hogy érted?

EPIDICUS Régi, közhelyes szavakkal nem jövök most,

a tárcára sokan hajtanak, én a zsákot is becélzom.

A strici az összes lóvét zsebre vágta, én fizettem.

apád vélt lányáért leperkáltam saját kezűleg.

De rájöttem, hogy verjük át apádat újra, és mi

355 jön jól neked, merthogy az öreget én rádumáltam arra, hogy mikor visszajössz, ne férközhess hozzá közel.

STRATIPPOCLES Jó.

EPIDICUS Már lányaként van otthonában.

STRATIPPOCLES Értem.

EPIDICUS Apocides lesz

az ügy során a jótállóm, ott vár a fórumon rám,

hogy szemmel tartson.

STRATIPPOCLES Jól teszi.

EPIDICUS Hiába vigyáz, megvezettük.

360 Apád maga adta ide a bukszáját nekem: bebukta.

Kiglancolja a házat, hazaérve rögtön házassodhatsz.

STRATIPPOCLES Egyféleképp vehet rá: hogyha a lány,
akit magammal
hoztam, nem lenne többé.
EPIDICUS Ezt a csavart fundáltam én ki:
megkeresem a stricit stikában otthon és kitanítom,
365 ha bárki jönne hozzá, mondja, hogy kapott a lányért
zsetont, méghozzá ötven ezüstmináért adta őt el.
Igazából tegnapelőtt adtam ki a kezemből a dellát
azért a barátnődért, akit lányának tart apád most.
A strici akkor saját simlis fejére esküszik majd,
370 hogy azért a lányért vágta zsebre a pénzt, aki most
veled jött.
STRATIPPOCLES Vág az eszed, mint a borotva!
EPIDICUS És leakasztok
majd utána
egy szélhámos lantoslányt, őt pedig lepénzelem majd,
hogy mondja azt, megvettem, a két öreget ezzel vakítsa.
Apocides viszi őt apádhoz majd.
STRATIPPOCLES Nem semmi módszer!
375 EPIDICUS Őt jól kiképzem, rázúdítom mind a stiklit és a
trükköt,
s küldöm. De túl sokat pofázok, és feltartotok már.
Tudjátok úgyis, hogy mi lesz. Na, lépek. (El.)
STRATIPPOCLES Sok szerencsét!
CHAERIBULUS A szélhámoskodásra van esze.
STRATIPPOCLES De ami
engem illet,
kapóra jött, amit kifundált.
CHAERIBULUS Menjünk csak be hozzám.
380 STRATIPPOCLES Befelé valamivel jobb a kedvem, mint
mikor kijöttem,
mert Epidicus ügyes volt, most már nem üres kézzel
jövök be.
(mindketten belépnek Chaeribulus házába)

III. 3.

PERIPHANES Az volna jó, ha nem kinézetünk miatt
lenne a tükör, hogy képünket mutassa meg,
384-5 hanem láthatnánk benne szívünk titkait,
s belenézve átgondolhatnánk utólag azt,
miképp éltünk ifjúkorunkban hajdanán.
Jól jönne énszerintem egy ilyen tükör.
Vagy itt vagyok én, aki régebben fiam miatt
390 kínlódtam lelkiileg, mintha csak a fiam nekem
tett volna rosszat, vagy mint hogyha én magam
fiatalon nem hibáztam volna egy csomót.
Belénk, öregekbe néha nem sok ész szorult.
(az utcát kémleli) De itt jön a zsákmányával a társam,
Apocides.
395 (Apoecides jön a lantoslánnyal) Az üzletember érkezik,
szép jó napot!
Mi volt?
APOECIDES Kegyes hozzád az ég.
PERIPHANES Örvendetes.
APOECIDES Annál is inkább, mert már minden készen áll.
(a lantoslányra mutat)
De viteds be a házba ezt a lányt.
PERIPHANES (bekiabál a kapun) Kifelé, heló,

jöjjön már valaki! (A rabszolga kijön a házból) Vidd be
ezt a nőszemélyt.
400 (A rabszolga befelé indul a lánnyal) De figyelj!
RABSZOLGA Mi az?
PERIPHANES Vigyázz,
a lányommal nehogy
érintkezésbe lépjen, és ne lássa, jó?
Legyen elkülönítve, a kisszobába zárd be őt.
Mert más a kurva és a szűz természete.
APOECIDES Ez már okos beszéd. Az ember nem lehet,
405 ha a lányáról van szó, eléggé óvatos. (A rabszolga és a
lány belép a házba.)
A fiad elől még épp jókor happoltuk el
konkrétan ezt a nőt.
PERIPHANES Miért?
APOECIDES Mivel nekem
azt mondta valaki, hogy már arra járt fiad,
(fejével a ház felé int) és ezt a dolgot intézte.
PERIPHANES Na, nem is
vítás.
410 APOECIDES Nem akármilyen szolgád van, minden
pénzt megér,
akár aranyban is. Úgy intézte, a lány nehogy
megsejtse, hogy neked vásárolom meg, és
kacagva és jókedvűen jött el velünk.
PERIPHANES Elképesztő, hogy így van.
APOECIDES Azt mesélte, hogy
fiad
415 ügyében otthonodban fogsz áldozni majd,
mert Thébaiból épen tért haza.
PERIPHANES Jó gondolat.
APOECIDES Sőt azt is mondta, őt azért bérelte fel,
hogy az áldozásnál majd segíthessen neked.
420 Én is kezére játszottam, hülyének és
bambának állítottam be magam.
PERIPHANES Nagyszerű.
APOECIDES Egyik barátomnak most tárgyalása van,
segítenem kell.
PERIPHANES Jó, de légy szíves, gyere,
ha majd időd engedi, rögtön.
APOECIDES Jó, itt leszek. (El.)
425 PERIPHANES A világon a legjobb egy használható barát,
mozdulnod sem kell, mégis megvan mindened.
Ha felbéreltem volna erre bárki mást,
kevésbé rátermettet, nem ilyen furfangosat,
át lettem volna vágva rendesen, fiam
430 teli szájjal, teljesen joggal röhögne ki.
Értelmetlen viszont szemére hánynom azt,
amit sokszor megtettem ifjan én magam
katonakoromban. A megvívott csatákkal én,
ha rámjött, telekürtöltem az emberek fülét.
435 (az utcát nézi) Hát ez meg kicsoda, akit jönni látok itt,
köpenyét úgy húzza-rázza, hogy csak úgy lobog?

III. 4.

KATONA (a szolgájához) Ne hagyd ki házat úgy, hogy
meg nem kérdezed,
hogy ott van-e a rettenthetetlen Periphanes!

- Vissza ne gyere nekem úgy, hogy még ezt sem tudod!
- 440 PERIPHANES Fiatalember, ha megmutatnám azt, akit keres, feltételezem, hogy hálás lesz nekem.
KATONA Csatában szerzett érdemeim hatalmasak, így hálával az emberiség tartozik nekem.
PERIPHANES Nem jó helyet választott most, édes fiam,
- 445 hogy felvágjon az érdemeivel énelőttem itt, Ha az átlagos dicsekszik egy bátrabb előtt, az utóbbi elhomályosítja tetteit.
De akit keres, a rettenthetetlen Periphanes, az én vagyok, parancsoljon.
KATONA Aki a hír szerint
- 450 királyok közt szerzett fiatalon nagy vagyont fegyverrel, párharcban?
PERIPHANES Igen, s ha hallaná, milyen volt, hát hanyatt-homlok rohanna el.
KATONA Hát nekem olyan kell, akinek én flexelhetek, nem ő nyomatja nekem a tetteit.
PERIPHANES Ez itt
- 455 nem jó hely, máshol handabandázzon, ne itt!
KATONA Figyeljen, fogja fel, mért jöttem most ide: a barátnőmet, hallom, maga vette meg.
PERIPHANES *(félre)* Hohó, most már tudom, hogy ki ez: az, akiről Epidicus már szólt, a katona. *(fennhangon)* Fiatalember, elismerem,
- 460 én vettem meg őt.
KATONA Pár szót válthatnánk talán, ha nincsen ellenére.
PERIPHANES Addig nem tudom, mi van ellenemre, amíg nem közli, hogy mi kell.
KATONA *(erszényt vesz elő)* Átveszem a lányt, kifizetem.
PERIPHANES Mért, van annyija?
- 465 KATONA Akár még az igazságot is bevallhatom: én még ma fel szeretném őt szabadítani, hogy a szeretőmmé tegyem.
PERIPHANES Én is rövid leszek: nekem ötven ezüstminámba került megvenni őt, ha itt helyben most letesz elém hatvan minát, az idejét máris a nőcskéjével töltheti,
- 470 egy feltétellel: a csaj innen rögtön eltűnik.
KATONA Ezzel a kikötéssel megkapom?
PERIPHANES Az öné lehet, jól megszerezte. *(bekiabál a házba)* Héló, hozzátok ki most a lantoslányt, akit bevittetek! *(a katonához)* S a lant, ami nála van, azt még ingyen pluszban hozzácsapom.
- 475 *(kézen fogja a lantoslányt)* Tessék, vigye.
KATONA Ez meg miféle agylövés?
Mivel etetsz itt te engem? A lantoslányt miért nem hívod már ki odabentről?
PERIPHANES Kijött a lány.
Más nincsen itt.
KATONA Ne szórakozzál itt velem!
Miért nem küldöd Acropolistat már ide?
- 480 PERIPHANES Mondom, hogy ő az.
- KATONA Mondom, hogy nem.
Azt hiszed,
nem ismerem meg a barátnőmet?
PERIPHANES Az én fiam
ebbe a lantoslányba esett bele.
KATONA De ez nem ő.
PERIPHANES Mi van? Nem ő?
KATONA Nem ám.
PERIPHANES Hát akkor meg ki ez?
Pedig én őérte adtam pénzt.
KATONA Nem volt okos
- 485 dolog, belebuktál rendesen.
PERIPHANES De hát ez ő.
Szolgámat küldtem el, aki őt kísérgeti,
a fiamat. Ezt a lantoslányt ő vette meg.
KATONA Hát öregem, akkor téged átvert, mint atom,
ez a szolgál.
PERIPHANES Átvert? De hogyan?
- 490 KATONA Azt gyanítom, így:
a lantoslány helyére ez a bestia került.
Öreg, bizony át vagy verve egyértelműen.
Bárhol legyen, megkeresem. *(a rabszolgájával együtt el)*
PERIPHANES *(utánabámul)* Viszlát, hadvezér!
(félre) Oké, oké, Epidicus, nyertél, jó öcsém,
lemostál, mint a semmihaszna taknyodat.
- 495 *(a lantoslányhoz)* Egy stricitől vásárolt téged ma Apocides?
LANTOSLÁNY A mai napig sosem hallottam még nevét,
és senki semmi pénzért nem vehetne meg engem, mert már több, mint öt éve szabad vagyok.
PERIPHANES Mi dolgod akkor nálam itt?
LANTOSLÁNY Megmondhatom:
- 500 egy vénembernek kértek lanton játszani,
miközben áldozik.
PERIPHANES *(félre)* Hát esküszöm, hogy én vagyok egész Attikában a legnagyobb balek!
(a lantoslányhoz) Te viszont a lantos Acropolistat ismered?
LANTOSLÁNY Akárcsak önmagam.
PERIPHANES Hát hol lakik?
- LANTOSLÁNY Mivel
- 505 szabad, lakóhelyéről semmit nem tudok.
PERIPHANES Mi van, szabad? Ki szabadította fel, ha azt megmondanád?
LANTOSLÁNY Amit tudok, továbbadom:
Stratippocles, azt mondják, Periphanes fia intézte ezt el neki, habár itthon se volt.
- 510 PERIPHANES *(félre)* Akkor nekem annyi, hogyha ez most így igaz.
Epidicus a bukszámát fel tudta metszeni.
LANTOSLÁNY Ennyit tudok. Szüksége van még másra is?
PERIPHANES Hogy a fene essen már beléd, húzz innen el.
LANTOSLÁNY A lantomat megkaphatom?
PERIPHANES Dehogyan kapod.
- 515 Húzzál innen hamar, ha jót akarsz.
LANTOSLÁNY Megyek.
De botrány lesz, s a végén úgyis megkapom. *(El.)*
PERIPHANES És most mi lesz? Az én pozíciómban ez

nem járja. Futni hagyjam? Inkább bukjam el
a dupláját akár, mint hogy büntetlenül
520 röhögjenek ki, hogy így ki lettem fosztva most.
Jahaj! Hogy ennyire szemtől szembe vertek át!
De jobb vagyok azért, mint a nagy törvényhozó
főfő-jogász, mert ő egy címeres barom.
525 Magát okosnak tartja, pedig több ész szorult
még a nyeletlen kalapácsba is, mint őbelé.

IV. 1.

PHILIPPA (*nem veszi észre Periphanest*)
Ha van akkora balsors, amelyen más szánakozik, hát
tényleg nagy a baj.
Velem ez történik, minden eláraszt,
dübörög mellemben
530 az egész egyszerre. A sokféle csapás kimerít:
a szegénység, az ijedtség gyötri a lelkem,
semmi reményem sincs, nincs hol megvessem a lábam.
Lányom az ellenség markában, hogy merre van, azt se
tudom.
PERIPHANES (*félre*) Ki ez itt, ez az asszony, aki félve-
remegve
lépked, s itt panasolja baját?
PHILIPPA Úgy tudom, itt él
535 Periphanes.
PERIPHANES (*félre*) Ez az én nevem. Régi barátság?
PHILIPPA Megjutalmazom azt, aki hozzá vezet.
PERIPHANES (*félre*) Ismerhetem őt, már láthattam
valahol.
Az, vagy nem az, akire gyanakszom?
PHILIPPA (*észreveszi Periphanest*) Jó ég! Láttam-e már
őt azelőtt?
540a PERIPHANES (*félre*) Biztosan ő az
540b a szegény lány, akivel, emlékszem már,
540c együtt voltam Epidaurusban.
541a PHILIPPA (*félre*) Ő az, aki
541b elvette szüzességemet Epidaurusban.
PERIPHANES (*félre*) Ő volt, aki szülte a leányt, aki itt van.
Mi lenne, ha...?
PHILIPPA (*félre*) Nem tudom...
PERIPHANES (*félre*) Ő az vajon?
PHILIPPA (*félre*) Ő az?
Annyi idő eltelt, nem biztos.
PERIPHANES (*félre*) Rég volt, habozok.
545 De ha ő az, akit gyanítok, én odalépek.
PHILIPPA (*félre*) Jól fog jönni a női praktika mindjárt.
PERIPHANES (*félre*) Meg fogom szólítani.
PHILIPPA (*félre*) Ha beszól, én nem hagyom magam.
PERIPHANES Jó napot!
PHILIPPA Köszönöm a család nevében is.
PERIPHANES Segíthetek?
PHILIPPA Jó napot! Viszont kívánom.
PERIPHANES Ebben nem
kétéltedem.
550 Ismerjük egymást?
PHILIPPA Ha én igen, azt remélem, kölcsönös.
PERIPHANES Hol láthattam?
PHILIPPA Nem lesz ez így jó.

PERIPHANES Már miért?
PHILIPPA Mivel
azt hiszi, én leszek memóriája támasza.
PERIPHANES Bizony,
jól beszél.
PHILIPPA Ez meglepett.
PERIPHANES Próbáljuk így:
emlékszik?
PHILIPPA Emlékszem, amire emlékszem.
PERIPHANES Epidaurus...
PHILIPPA Szívem
555 eddig égett, most kihült.
PERIPHANES Hogy én egy kislányt és az ő
édesanyját a nyomorból kirántottam?
PHILIPPA Te vagy tehát,
aki engedve kéjvágyának engem szörnyű bajba vitt?
PERIPHANES Én vagyok. Te jól vagy?
PHILIPPA Jól vagyok, mert
úgy látom, te is.
PERIPHANES Add a kezed.
PHILIPPA Tessék. (*Periphanes
megfogja a kezét*) Itt egy hányatott sorsú, szegény
560 asszony keze, megfoghatod.
PERIPHANES Miért vagy ennyire zaklatott?
PHILIPPA Lányom, aki tőled fogant –
PERIPHANES Mi van vele?
PHILIPPA Felnőtt s elveszett.
Ellenségünk foglya lett.
PERIPHANES Afelől csak légy nyugodt,
figyelj:
(*a házára mutat*) itt van épen és egészségesen.
A rabszolgám szerint
565 elfogták, gondolkodás nélkül megadtam rá a pénzt,
hogy vegyék meg, s ő olyan dörzsölt módon csinálta
ezt
– mint amennyire máskülönben borzasztóan nagy
sumák.
PHILIPPA Hadd lássam, ha jót akarsz nekem, ha ő az!
PERIPHANES (*bekiabál a házba*) Canthara,
szólj Telestis lányomnak, hogy jöjjön csak ki a ház elé,
itt az édesanyja.
PHILIPPA Az élet visszaköltözött belém.
570 ACROPOLISTIS (*kilép*)
Mi az, apám, miért hívatsz a ház elé?
PERIPHANES (*Philippára mutat*) Anyád van itt,
hogy találkozz vele és üdvözzölj s egy csókot adj neki.
ACROPOLISTIS Milyen anyám?
PERIPHANES Amelyik majd' meghal,
hogy találkozzon veled.
PHILIPPA (*Periphaneshez*) Ez ki, akit szerinted meg
kellene csókolnom?
PERIPHANES A lányod az.
PHILIPPA Ez a lány?
PERIPHANES Igen.
PHILIPPA Ezt csókoljam meg én?
PERIPHANES Te szülted,
nem? Mi baj?
575 PHILIPPA Meg vagy veszve teljesen!
PERIPHANES Én?

- PHILIPPA Te.
 PERIPHANES Már miért?
 PHILIPPA Mert
 ezt a lányt
 én nem ismerem, azt se tudom, ki ez, sose láttam eddig őt.
 PERIPHANES Értem én, mi zavar meg: más öltözék, más
 ékszerek
 vannak rajta.
 PHILIPPA A malac meg a kiskutya másmilyen szagú.
 580 Énnekem fogalmam sincs, hogy ez ki.
 PERIPHANES A jó életbe már!
 Most mi van? Strici lett belőlem, hogy idegen nők
 vannak itt
 nálam, és a pénzt kidobom az ablakon?
 (*Acropolistishez*) Te meg mit állsz
 ott, mint egy szobor? Apának hívtál, és most egy szót
 se szólsz?
 ACROPOLISTIS Mit szóljak?
 PERIPHANES Aszongya ez itt, hogy
 nem az édesanyád.
 ACROPOLISTI Ne is legyen,
 585 ha nem akarja. Én azért az anyám lánya vagyok akkor is,
 nincs értelme kényszeríteni őt, hogy az én anyám legyen.
 PERIPHANES Hát miért hívtál apádnak?
 ACROPOLISTIS Te tehetsz róla,
 és nem én.
 Hogyne hívtalak volna, ha te meg lányodnak szólítasz?
 Őt is anyámnak hívnám, ha lányomnak szólítana.
 590 Nem nevez lányának, így hát én sem mondom azt:
 anyám.
 És különben is, nem az én hibám: csak tettem a
 dolgomat,
 ahogy Epidicus mondta.
 PERIPHANES Hát ezt jól megjártam, ez betett.
 ACROPOLISTIS Valami rosszat tettem, apám?
 PERIPHANES Ha még
 egyszer meghallom ezt,
 hogy apának hívsz, én megöllek.
 ACROPOLISTIS Jó, hát akkor nem
 teszem.
 595 Ha szeretnél, legyél apa, ha viszont nem, hát ne legyél
 apa.
 PHILIPPA És hogy lehet az, hogy azért vetted meg, mert
 lányodnak hitted őt?
 Hát miről ismerted fel?
 PERIPHANES A világon semmiről.
 PHILIPPA Miből
 gondoltad, hogy ő a lányunk?
 PERIPHANES Mert Epidicus mondta így.
 PHILIPPA És attól, hogy ő azt hitte, te nem jöttél rá,
 hogy nem az?
 600 PERIPHANES Hát hogyan jöttem volna rá, hiszen csak
 egyszer láttam őt!
 PHILIPPA (*sírva fákad*) Jaj, ne már!
 PERIPHANES Ne sírj, kedves. Menj csak be, és légy
 nyugodt,
 megtalálom.
 PHILIPPA Itt Athénből egy athéni vette meg,
 azt mondják, hogy egy fiatal fiú volt.
- PERIPHANES Majd meglesz, nyugi.
 Most csak menj be és tartsd szemmel ezt a Kirkét, Nap-
 leányt!
 605 Itt hagyok mindent, Epidicust fogom előkeríteni,
 és ha egyszer megtalálom, ezt a napot nem éli túl.
 (*El a fórum felé, Philippa és Acropolistis belépnek a házba*)
- V. 1.
- STRATIPPOCLES (*kilép Chaeribulus házából*)
 Kifejezetten udvariatlan velem ez az uzsorás, se pénzt
 nem követel, se lányt nem hoz. (*az utcát kémleli*) De
 nézd már, Epidicus jön itt.
 Mi a helyzet, miért ráncolja nagy komolyan a
 homlokát?
 610 EPIDICUS (*nem veszi észre Stratippoclest*)
 Hogyha mind a tizenegy istennel karöltve szállna le
 Iuppiter, még úgy sem tudnák Epidicust megmenteni.
 Láttam, Periphanes ostort szerzett, vele volt Apocides.
 Most nyilván kivallatnak majd, mostanra leesett nekik:
 megszívattam őket.
 STRATIPPOCLES Hogy vagy, megmentőm?
 EPIDICUS Rám jár a rúd.
 615 STRATIPPOCLES Mert mi van?
 EPIDICUS Adjál inkább némi pénzt, amivel
 elhúzhatok,
 még mielőtt kinyírnak. A két lefosztott vén tűvé teszi
 értem a várost, és kezükben lóbálgatják szijukat.
 STRATIPPOCLES Csak nyugi.
 EPIDICUS Ja, merthogy pillanatokon
 belül szabad leszek.
 STRATIPPOCLES Majd vigyázok rád.
 EPIDICUS Ha elkapnak, majd
 hogy vigyáznak ők!
 620 (*meglátja Telestist az uzsorással*) Ki ez a nő itt, és az
 ősz hajú fazon, aki jön vele?
 STRATIPPOCLES Egy uzsorás, a nő meg, akit a
 zsákmányból vettem meg.
 EPIDICUS Ez?
 STRATIPPOCLES Ez. Ugye, hogy nem túloztam el?
 Epidicus, vedd szemügyre jól:
 a kisujjkörmétől utolsó hajszáláig bombanő.
 Nem tisztára olyan, akár egy óriásplakát-modell?
 625 EPIDICUS Nagyszerű: ha Zeuxis és Ápellés majd
 pemzlit ragad,
 engem falra kennek, olyan leszek, mint egy plakát.
 STRATIPPOCLES (*az uzsoráshoz*) Jó ég, azt mondtam,
 hogy így gyere? Még ha ólomlábakon
 is járkálna, mondjuk, egy fazon, az is hamarabb lenne itt.
 UZSORÁS Eskü, feltartott a nő.
 STRATIPPOCLES Ja, hát ha őmiatta volt,
 630 hogy késtél, mert ő akarta, hát korán van még ez is.
 UZSORÁS Számold át a pénzt, nyomás, ne kelljen már
 rám várniuk.
 STRATIPPOCLES Átszámoltam.
 UZSORÁS (*erszényét nyújtja*) Dobd csak bele.
 STRATIPPOCLES Fel vagy
 készülve rendesen.

- Várj meg itt, mindjárt hozom a dellát.
 UZSORÁS Siess.
 STRATIPPOCLES Otthon
 maradt. (*belép Chaeribulus házába*)
 EPIDICUS Ezt most komolyan jól látom, vagy káprázik mindkét szemem?
- 635 Hát tényleg te vagy Telestis, Periphanes lánygyermeké, az Epidaurusban fogant és Thébaiban világra jött?
 TELESTIS És te meg ki vagy, hogy az én nevem s az apámét is tudod?
 EPIDICUS Hát már meg sem ismersz?
 TELESTIS Így kapásból nem vágom, ki vagy.
 EPIDICUS Arra sem emlékszel, hogy a születésnapodra egy aranyholdacskát és egy aranygyűrűt vittem?
- 640 TELESTIS Hát persze hogy!
 Te vagy az?
 EPIDICUS Én vagyok, aki pedig megvásárolt, a fivéred az, Anyátok más, viszont apátok egy.
 TELESTIS És apámmal mi van? Él?
 EPIDICUS Csak lazulj el csendben, és nyugi.
 TELESTIS Végre egyszer rám mosolygott már az ég, ha ez komoly.
- 645 EPIDICUS Nincsen semmi okom rá, hogy hazugságokkal etesselek.
 STRATIPPOCLES (*erszényt ad át az uzorásnak*) Tessék, itt a pénzed, te uzorás, az egész negyven mina. Hogyha van köztük hamis, beváltom.
 UZSORÁS Jó kör volt. Na, csá. (*El.*)
 STRATIPPOCLES (*Telestishez*) Így most már enyém vagy.
 TELESTIS Igen, de tudd meg, hogy a húgod vagyok.
 Szia, tesó!
 STRATIPPOCLES (*Epidicushoz*) Normális ez?
 EPIDICUS Igen, ha a testvérenek nevez.
 STRATIPPOCLES Mi van? Egyet fordultam, és testvére lettem hirtelen?
 EPIDICUS Hogyha szerencse ér, csendben fogadd el, és örülj neki.
 STRATIPPOCLES Megtaláltál, s ezzel vége is, húgom.
 EPIDICUS Hülye, fogd be már.
 Otthon vár szerelmed, a lantoslány, elintéztem neked, és közreműködésem révén húgod is szabad.
- 655 STRATIPPOCLES Epidicus, igazad van.
 EPIDICUS Menj be, melegíttess vizet neki.
 Elmesélem majd a többit, hogyha lesz egy kis nyugi.
 STRATIPPOCLES (*Periphanes háza felé indul*) Húgom, most gyere erre velem.
 EPIDICUS Én most áthívom Thespriót hozzátok. De tartsd észben, ha a két vénember megvadul, majd segíts te is, meg a húgod is.
- STRATIPPOCLES Jó, meg fogom oldani. (*Telestisszel belép a házba*)
 660 EPIDICUS (*Chaeribulus háza felé indul*) Thesprio, menj csak ki a kerten át, gyere be itt, és segíts.
 Jól alakul: most még kevésbé aggaszt engem a két öreg. (*a színpad közepéről*) Most bemegeyek, hogy illően fogadhassuk vendégeink.
 Bent Stratippoclesnek elmondok mindent, amit tudok. Nem lógok meg, otthon maradok, s így nem jöhet azzal nekem,
 665 hogy felhúztam a nyúlcipőt. De sok lesz már a szöveg, megyek. (*belép Periphanes házába*)
- V. 2.
- PERIPHANES Két vén marha, hát jól meg tudott minket szívatni, nem?
 APOECIDES Hát nem. Éppenséggel én most pont temiattad szenvedek.
 PERIPHANES Nyugi. Kerüljön csak a kezem közé!
 APOECIDES Nyíltan közlöm veled:
 nézz másik barát után, annyit loholtam már veled, teljesen ki vagyok dögölve, mindkét térdem feldagadt.
 PERIPHANES Hogy hányféleképp csinált ez mind a kettőnkől hülyét!
 Ráadásul még szépen kicsalta tőlem a pénzemet.
 APOECIDES Hagyjál már vele! Mintha Vulcanus fia lenne, pont olyan:
 bárhol jár, nyomában ott a pusztulás, biztos leégsz.
- 675 EPIDICUS (*kilép a házból, félre*) Minden halhatatlan égi isten és hozzá még egy tucat énmeltem áll most, és velem vállvetve küzdenek. Bármi rosszat tettem, otthon vár a felmentő sereg. Ellenségemet simán lezúzom.
 PERIPHANES (*nem veszi észre Epidicust*) Mégis hol lehet?
 APOECIDES Hát felőlem a nyílt vízen is keresheted, de nélkülem.
- 680 EPIDICUS (*Periphaneshez*) Mit nyomol? Miért keres? Minek zaklatja? Itt vagyok.
 Hát elszöktem? Nem vagyok itthon? Hát kerülöm a találkozást?
 Nem fogok könyörögni itt. (*előrenyújtja kezét*) Meg akar kötözni? Hát legyen.
 Szíja is van, láttam, hogy vett. Hát mire vár? Kötözze meg!
- 685 PERIPHANES Hagyjuk. Ez itt önként feladja magát.
 EPIDICUS Nem lesz kötözés? Miért?
 APOECIDES (*Periphaneshez*) Disznó egy rabszolga ez!
 EPIDICUS Tök szükségtelen, Apoecides, énértem közbenjárni.
 APOECIDES Epidicus, ahogy parancsolod.
 EPIDICUS (*Periphaneshez*) Mít csinál?

- PERIPHANES Amit szerinted kell.
 EPIDICUS Szerintem kell bizony.
 Ezt a két kezet ma megköti.
 PERIPHANES De nincs kedvem, nem kötöm.
- 690 APOECIDES (*Periphaneshez*)
 Ez kifundált valamit ellened, s most rosszban sántikál.
 EPIDICUS A maga idejéből megy, ha csak állok.
 Kötözzön végre meg!
 PERIPHANES Márpedig én így vallatlak ki.
 EPIDICUS Nem megy azzal semmire.
 PERIPHANES (*Apoecideshez*)
 Mit csináljak?
 APOECIDES Hát tedd meg neki.
 EPIDICUS Igazán kedves, Apoecides.
 PERIPHANES Akkor add a kezed.
 EPIDICUS Máris. (*Periphanes kötözni kezdi*) De kötözzön csak meg rendesen,
- 695 ne csak ilyen lazán.
 PERIPHANES (*megszorítja*)
 Várj, amíg kész lesz, aztán beszélj.
 EPIDICUS (*megvizsgálja a kötést*) Jó erős. Na, faggathat, kérdezzen, ami csak jólesik.
 PERIPHANES Milyen alapon állítottad, hogy a tegnapelőtt megvett leány épp az én lányom?
 EPIDICUS Hát olyan alapon, hogy jólesett.
 PERIPHANES Jólesett, azt mondod?
 EPIDICUS Azt. Fogadhatunk is, hogy leány.
- 700 PERIPHANES Akit az anyja meg sem ismert?
 EPIDICUS Édesanyja lánya ő, egy talentumot ad, ha nem, én meg az apróm felteszem.
 PERIPHANES Ravasz.
 Mégis ki ez a nő?
 EPIDICUS A fia barátnője, ha már kérdezi.
 PERIPHANES Ugye adtam harminc minát a lányoméért?
 EPIDICUS Elismerem,
 és azt is, hogy a fia barátnőjét vettem meg rajta mint
- 705 a maga lányát, és harminc minát elsikkasztottam így.
 PERIPHANES És azzal a felbérelt lantoslánnyal meg már mennyire palira vettél!
 EPIDICUS Hát eléggé, nem vitás, ezt vállalom.
 PERIPHANES És végül mi lett a pénzzel, amit adtam?
 EPIDICUS A következő,
 kérem szépen: semleges ember kapta meg, Stratippocles.
- 710 PERIPHANES Hogy merészelted?
 EPIDICUS Simán.
 PERIPHANES Ez meg milyen arcátlan szöveg?
- EPIDICUS Mint egy szolgát, úgy gyaláz most?
 PERIPHANES Hát szabad lettél? Remek.
 EPIDICUS Meg is érdemlem.
 PERIPHANES Hogy te megérdemled?
 EPIDICUS Ha bemegegy, meglátja majd, hogy tényleg.
 PERIPHANES Miről van szó?
 EPIDICUS Nézze meg, a szónál többet ér. Menjen.
 APOECIDES Ez nem a levegőbe beszél.
 PERIPHANES Őrizd addig, Apoecides. (*belép a házba*)
- 715 APOECIDES Epidicus, miről van hát szó?
 EPIDICUS Nagy szemétség, csessze meg, hogy bilincsbe vert, pedig a lánya miattam került elő.
 APOECIDES Azt mondod, meglett a lánya?
 EPIDICUS Meg. Odabent tartózkodik.
 De azért az elég durva, hogy én iszom meg a jótetem levét.
 APOECIDES Akit egész álló napon át halálra kerestünk, ő meg én?
- 720 EPIDICUS Más halálra kereste, én meg élve megtaláltam őt.
 PERIPHANES (*a házban levő gyerekeihez*)
 Mit könyörögtök érte ennyire? Felfogtam már, hogy jogos érdemei szerint bánnunk vele. (*Epidicushoz*) Add ide, kioldozom kezéd.
 EPIDICUS El a kezekkel!
 PERIPHANES Add már ide!
 EPIDICUS Dehogy adom.
 PERIPHANES Azt rosszul teszed.
 EPIDICUS Basszus, addig nem, amíg nem ajánl fel méltó engesztelést.
- 725 PERIPHANES Kérésed jogos és helyénvaló. Adok neked cipőt és ruhát.
 EPIDICUS És azután?
 PERIPHANES A szabadságodat.
 EPIDICUS És utána mit?
 A szabadságra enni kell.
 PERIPHANES Jó, jól foglak lakatni majd.
 EPIDICUS Basszus, amíg nem kér bocsánatot, nem.
 PERIPHANES Epidicus, bocsáss meg, kérlek, ha tudatlanságomban vétettem ellened.
- 730 És ezért most légy szabad.
 EPIDICUS Nincs kedvem megbocsátani, mégis kénytelen vagyok. Ha nagyon akarja, oldjon el. (*Periphanes eloldozza Epidicust*)
 MINDENKI Íme, itt a főszer, aki sumákolással lett szabad.
 Hát tapsoljatok, viszlát! Felemelhetitek a seggetek.

Jegyzetek

A fordítás alapjául szolgáló szövegkiadások: T. Maccius Plautus: *Epidicus*. Ed. with critical apparatus and commentary, in which is included the work of the late Arthur L. Wheeler by George E. Duckworth. s. I. 1940; Plautus II. With an English translation by P. Nixon. The Loeb Classical Library. William Heinemann – Harvard University Press, London–Cambridge 1952. További felhasznált szakirodalom: Goldberg, S. M.: „Plautus’ *Epidicus* and the Case of the Missing Original”: *TAPhA* 108 (1978) 81–91; Wheeler, A. L.: „The Plot of the *Epidicus*”: *AJPh* 38/3 (1917), 237–264.

Az *Epidicus*hoz nem társítható görög eredeti. A színdarab elején közölt cselekményleírás szerzője Karsai György és Tordai Éva. Az eredetileg ránk maradt szöveg egy Kr. u. 2. századi grammatikustól származik, melynek fordítása:

Egy lantoslányt megvett egy vén a lányaként:

Pimasz szolgája vette rá. Felbérel az

Is egy nőt, fia kedveseként veteti meg vele,

De a pénzt a fiúnak adja át, aki megveszi

Így a saját hűgát. A megesett nő és a tiszt

Cselüket a vénember előtt közösen felfedi:

Úgy hitte ez, hogy lánya, az, hogy kedvese.

Szolgája felszabadul, a vén lányára lel.

A szereplők nevének jelentése:

EPIDICUS	pereskedő, jussát követelő
THESPRIO	Thesprótiából származó rabszolga
STRATIPPOCLES	lovas csatában hírnevet szerzett
CHAERIBULUS	tanácsokat osztogató
PERIPHANES	híres-nevezetes
APOECIDES	otthonról elköltözött
PHILIPPA	lovakat kedvelő
ACROPOLISTIS	a fellegvár környékéről származó
TELESTIS	tökéletes.

- Hé... Mivel az olyan daraboknak, amelyek cselekménye összetévesztésen-felismerésen alapul, általában van prologusuk, valószínűleg itt sem ez lehetett a nyitójelenet.
- változik, mint egy kaméleon Az eredeti poén: Thesprio hogyan léte olyan változó, mint amilyen foltos a párdubőr, ami egyúttal célzás a rabszolgák bőrén előforduló korbácsnyomokra is.
- 25–28b rendőrfőnök... gumibot Az eredetiben *praetura*, *lictor*, *fasces* szerepel: a tisztségviselő (*praetor*) előtt a törvényszolgák (*lictorok*) által vitt vesszőnyaláb (*fasces*) a hivatali hatalmat jelképezte.
- Vulcanus csinálta* Akárcsak Héphaistos Achilleusét (vö. Euripidész: *Elektra* 442 skk.)
- Thetis-kölyök* Utalás Achilleusra.
- Nereus-lányoktól* A Héphaistos által készített pajzsot a tengeristen lányai vitték el Achilleusnak.
- mert megvett* A második lányvásárlásról így – prologus híján – előbb értesülünk, mint az elsőről (vö. 47–49. és a hozzá írt jegyzet).
- 47–49. *megbízott* Acropolistis, a lantoslány megvásárlása „tegnapelőtt”, a cselekmény idején kívül történt (vö. 367., 697., 703.).
- 52b–52c *hány mináért... negyvenért... két százalék* A fogoly Telestis ára mindvégig következetesen negyven mina (vö. 114., 122., 141.). Bár később ismét szóba kerül a kamat (252.), az uzsorás végül megelégszik az alapösszeg visszafizetésével (646–647.).
- míg a pénzt* vö. 52b–52c és a hozzájuk írt jegyzet.
- a molnárnak adom* Gyakori büntetés a vígjátékokban (vö. 145.)
- lantoslánnyal* Acropolistisszel.

153. *euboiái* Vö. 300. Plautus következetlenségére többféle magyarázatot próbáltak adni, az egyszerűbbtől (a katona Rhodosban született, de Euboiában szolgált), a bonyolultabbakig (Epidicus itt igazat mond, később hazudik), sőt az is felmerül, hogy az ellentmondás két görög darab összedolgozásából adódik.

154. *a másikat* Telestist.

155. *passzold át* Acropolistist.

169–172. *jó családból... lakik* Periphanes fiatalkori szerelméről valószínűleg többet is megtudhattunk volna az elveszett prologusból. Ráadásul ez a mondat mintha Periphanes és Philippa házasságát vetítené előre, ám erre a ránk maradt szövegben nem kerül sor.

173–174. *néhai asszonyod* Stratippocles anyja.

176. *Orcusnak* Az alvilág istenének etruszk eredetű neve.

179. *Hercules hatodik munkája* Általában Hippolytére vonatkoztatják, van is olyan forrás (*Anthologia Graeca* 16.92.6.), amely szerint az ő övének megszerzése volt a hatodik munka.

183–184. *egy madár balról* A rómaiaknál kedvező előjelnek számít.

190. *nőszüljön meg* A két öregember Stratippoclesről beszélget éppen (vö. 267., 282., 361–363. és a hozzá írt jegyzet).

206. *Thébaiból* E sor alapján szokás a darab görög eredetjét (ha volt) a Kr. e. 293-as vagy 290-es thébai hadjárat utánra datálni.

216. *hálóruhába öltözött* A „háló” utalhat melltartóra vagy általában a csábításra.

224–226. *akvamarinszín... medence* Az eredetiben „esővízszínű” és „esővíztározó”, „medence” helyett pedig „földbirtok” szerepelt.

234. *kajáról... spagettipánt* Az eredetiben „kutya” és „spártai (Laconicus) öltözék” áll. A Laconicus gyakori kutyanév is volt.

296. *talán egy negyvenesbe* Epidicus pontosan tudja a lány árát, így próbál több pénzt szerezni (vö. 53, 122, 141).

349. *szülőgyilkosként fogom kezelni* Az apagyilkos büntetése az volt, hogy zsákba varrták és a folyóba dobták.

350. *Régi, közhelyes szavakkal* Mint amilyen az „apagyilkos” (*parricida*) lenne. A „szülőgyilkos” (*parenticida*) Plautus szóképzése.

358. *az ügy során* A harmadik, színlelt adásvételnél, a lantoslány „megvásárlásakor”.

361–363. *házasodhatsz... nem lenne többé*. Stratippocles kiházásításáról többé nem esik szó. Egy lehetséges magyarázat erre, hogy a mintául szolgáló görög színdarab a féltestvérek közötti házassággal végződött, ezt azonban a rómaiak vérfertőzésnek tekintették, ezért Plautus egyszerűen ejtette ezt a szálát.

364. *megkeresem a stricit* Hogy a strici miért hajlandó Epidicus érdekében hazudni, nem derül ki.

459. *akiről Epidicus* Vö. 153. és a hozzá írt jegyzet.

467. *ötven ezüstminámba* Periphanes valóban ennyiről tud: Epidicus fokozatosan emeli az összeget: először negyven minát kér némi ráhagyással (296., 347.), későbbi terveiben már ötven szerepel (366.).

490. *bestia* Az eredetiben szereplő konkrétan „nőstény szarvas” Iphigeneia mítoszára utal: apja, Agamemnón Artemisnek készül feláldozni a lányát, amikor csoda történik: az istennő elragadja az oltárról és egy szarvast tesz a helyére.

496. *sosem hallottam...* Nem világos, hogy a lantoslány Epidicus cinkosa-e, aki hirtelen bevallja az igazat, vagy Epidicus – korábbi tervével ellentétben (317–318., 372–373.) – valóban zenélésre kérte fel az áldozatbemutató alkalmából.

522–523. *törvényhozó... hülye* Az eredetiben szójáték: a *iurum conditor* „törvényhozót”, illetve „mártásokat fűszerezőt” is jelent.

578–579. *a malac... szagú* A közmondásszerű fordulattal Philippa a lánya és a lantoslány közötti különbséget hangsúlyozza.

604. *Kirkét, Nap-leányt* Egyesek szerint Periphanes azért nevezi így Acropolistist, mert a mítikus varázslónőhöz hasonlóan ő sem is-

- meri a szüleit, mások szerint viszont egyszerűen boszorkánynak titulálja.
- 610–611. *mind a tizenegy...* *Iuppiter* Vagyis a tizenkét olymposi isten.
625. *Zeuxis és Ápellés...* Híres görög festők a Kr. e. 5., illetve 4. századból.
654. *közreműködésem révén* Nemcsak azért, mert ő szerezte meg utólag a fogságba esett lány árát Periphanestól, hanem mert ő ismert rá (634–637).
701. *egy talentumot* Vö. *Truculentus* 845. és a hozzá írt jegyzet (lásd az *Ókor* következő számában – *A szerk.*).
714. *őrizd...* Periphanes bent a házban találkozik Telestisszel, aki korábban már rátalált az anyjára (vö. 604., 659.)

Metrikai áttekintés

- Cselekmény: jambikus trimeter
- 1–103. *canticum*: trocheus, jambus
- 99–163. trochaikus septenarius
- 164–165. jambikus tetrameter
- 166–180. *canticum*: creticus, jambus
- 190–305. trochaikus septenarius
- 306–319. jambikus trimeter
- 320–336. *canticum*: creticus, jambus
- 337–340. jambikus tetrameter
- 341–381. jambikus septenarius
- 382–525. jambikus trimeter
- 526–546. *canticum*: anapesztus, glükóneus
- 547–733. trochaikus septenarius

Illés Imre Áron (1982) ókortörténész, az SZTE Ókortörténeti Tanszékének adjunktusa. Kutatási területe a Római Birodalom városi közigazgatása és a görög historiográfia, azon belül Diodóros.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Philippos halála Diodórosnál (*Diod.*
XVI. 91–94) (2020/3).

Diodóros és a harmadik szent háború I.

Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta
Illés Imre Áron

Bevezetés

A modern történettudomány az ókori Hellas történetében négy szent háborút tart számon, bár ezek közül csak a két középsőről tudjuk, hogy az ókorban is szent háborúnak nevezték. Mind a négy közös jellemzője, hogy – névleg – Delphoi érdekében vívták őket.¹ Az első szent háború a hagyomány szerint a 6. század elején zajlott,² s erről az 1950-es években Forrest még azt írhatta, hogy időpontjáról és menetéről kevés vita van a szakirodalomban.³ Robertson azonban az egész háború létét kétségbe vonta,⁴ s bár véleménye nem lett szélesebb körben elfogadott,⁵ a háború menetével kapcsolatos adatokkal azóta általában mindenki sokkal óvatosabb.⁶ A második szent háborúra csak rövid utalásaink vannak, amelyekből csak annyi állapítható meg, hogy a háború 449-ben zajlott, a spártaiak visszaadták a phókisiak által elfoglalt a szentélyt a delphoiaknak, amelyet aztán az athéniak újra elfoglaltak.⁷ A negyedik szent háború⁸ 339-ban zajlott az *amphiktyonia* és Amphissa között Philippos vezetésével, s ez volt a chairóneiai csata és a görögök feletti győzelem közvetlen előzménye.

A harmadik szent háború több szempontból is kiemelkedik a szent háborúk sorából:⁹ erről rendelkezünk a legtöbb forrással, és ennek volt a legnagyobb történelmi jelentősége, amit már az ókorban is világosan felismertek:

*(Philippos) saját kiválósága révén az egész Hellas feletti hatalmat megszerezte, úgy, hogy a városok önként hódoltak meg neki. Háborúban legyőzte a delphoi szentély kifosztóit, mivel pedig a jóshely segítségére sietett, tagja lett az amphiktyónok tanácsának, és az istenek iránti tisztelete révén jutalomként megkapta a legyőzött phókisiak szavazatait.*¹⁰

Azaz a harmadik szent háború tette lehetővé, hogy Philippos ne agresszorként, hanem kifejezetten felszabadítóként, megmentőként avatkozzon be Hellas történetébe ráadásul a delphoi szentély védelmében: az „istentelen” phókisiakkal szemben Közép-Görögországban és az – idővel a phókisiak által támogatott – pherai tyrannosokkal szemben Thessaliában. Így a háború végére ő lett a thessaliali szövetség vezetője (*tagos*, *archón*) és a delphoi *amphiktyonia* legbefolyásosabb tagja. Ráadásul az elhúzódó háború során Thébai, amely a korabeli Hellas egyik nagyhatalma volt és eredetileg a legtöbb hasznot várhatta volna a phókisiak elleni fellépéstől, jelentősen meggyengült, s ez Philippos későbbi katonai térnyerését is megkönnyítette.¹¹

Diodóros jelentőségét a harmadik szent háború esetében az adja, hogy az ő műve a legrészletesebb összefüggő forrásunk az események menetéről, ráadásul az archóni és consuli évek következetes megadása fontos támpontot biztosít az események keltezéséhez (bár Diodóros kronológiája nem feltétlenül pontos, lásd lent). Diodóros művén túl rengeteg utalást találunk az eseményekre a kortárs athéni szónokoknál,¹² és többé-kevésbé összefüggő, de rövid elbeszélést Pausanias X. – Phókisról szóló – könyvében, továbbá Iustinusnál (VIII. 1–2). A feliratok közül – elsősorban a kronológiai kérdéseket illetően – annak van döntő jelentősége, amely az *amphiktyonia* rendes tavaszi és őszi ülésén (*pylaia*) résztvevő államok névsorát is tartalmazza.¹³ De számos szerzőt

említhetnénk még Strabóntól Eusebiosig, akik egy-két elszórt adattal gazdagítják tudásunkat, vagy teszik még nehezebbé az események rekonstruálását a fentiekől eltérő beszámolóikkal.

Mivel Diodóros munkájának ilyen kiemelt szerep jutott a háború történetének rekonstruálásában, érdemes pár szót ejtenünk róla,¹⁴ illetve a XVI. könyvről. A szokásos kérdés Diodóros esetében mindig a *milyen* forrásokat és *hogyan* használt fel. A XVI. könyv sajátossága, hogy több lehetséges forrást név szerint is megnevez, de arról, hogy az egyes részeken pontosan melyik forrását használta, még nem született általánosan elfogadott értelmezés.¹⁵ Az mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy volt egy, a szakirodalom által kronológiai forrásnak (*chronographic source*, *Chronograph*) nevezett mintája, amely a történetek elbeszélésének kronológiai keretét adta, valószínűleg részletes információk nélkül, s ebbe a keretbe ágyazta bele a többi forrásból származó információkat. Ennek megfelelően az elbeszélésnek van egy szigorú kronológiai váza archónok és consulok szerint haladva (utóbbiak a XVI. könyvben mindig több év lemaradással), azonban ez nem mindig teszi lehetővé a pontos keltezt,¹⁶ vagy ha lehetővé is teszi, nem biztos, hogy helyes.

Az anyag elrendezésével kapcsolatos következő probléma a duplumok (*doublet*) léte vagy nemléte:¹⁷ egyes feltételezések szerint Diodóros ugyanazokat az eseményeket többször is elbeszéli (például két külön forrást használt, mindkettő leírta az adott eseményt, Diodóros pedig figyelmetlenül rendezte el az eseményeket, vagy nem jött rá, hogy ugyanarról az eseményről van szó, stb.).¹⁸ Például Diodórosnál Philippos kétszer is elfoglalja Methónét (31, 7 és 34, 5) – ez azt is jelentheti, hogy valóban kétszer foglalja el (vö. Naryx esetét a 38, 3–5-ben), de azt is, hogy csak duplumról van szó. Utóbbi a bevett értelmezés, mivel Philippos mindkét helyen földig is rombolja a várost. Különösen nagy gondot okoz a háború elejének a kronológiájával kapcsolatban a 24–25., illetve a 27–28. caputok hasonlósága. Ha itt valóban duplumokról van szó, akkor a részben különböző archóni évekhez tartozó 24–25. és 27–28. caputok¹⁹ ugyanazokat az eseményeket beszélik el. Lássunk néhány példát: a 24, 5 és 27, 3–4. paragraphusokban Philomélos ugyanúgy mentegeti eljárását a többi görög előtt és ígéretet tesz, hogy nem fogja bántani a szent kincseket. Ez önmagában nem bizonyítja a duplumok létét, mivel Philomélos több alkalommal is hangsúlyozhatta ezt a szándékát. A 24, 4 és 28, 3 paragraphusokban ugyanúgy szerepel lokrisi támadás és vereség Delphoi elfoglalását követően. Figyelemre méltó továbbá, hogy a boiótok háromszor is a háború mellett döntenek: a 25, 1-ben a boiótok döntenek (*epséphisanto*) a szentély megsegítéséről; a 27, 5-ben többekkel együtt döntenek (*epséphisanto*)

a háborúról; 28, 4-ben az amphiktyónok döntenek a háborúról (*pséphisamenón de tón Amphiktyonón*). Mivel Diodóros e három boiót döntést három különböző alkalomhoz kapcsolja, elképzelhető, hogy az első kettő, vagy esetleg az utolsó kettő duplum, de az is, hogy valóban három külön döntésről van szó: a boiótok saját döntése, majd a boiótok és egyéb szövetségesek döntése, végül az *amphiktyonia* hivatalos döntése. Önmagukban ugyan mindegyik esemény magyarázható a duplumok feltételezése nélkül is, de összességében a több hasonló esemény miatt mégis az lehet a benyomásunk, hogy Diodóros itt ugyanazt az eseménysort beszéli el kétszer.

A kutatók duplumokról alkotott véleménye döntően befolyásolja a rekonstruált kronológiát: ha vannak duplumok, akkor Diodóros ugyanazt az eseményt többször, több évnél is előadja, így a valóságban rövidebb volt az eseménysor, ha azonban nincsenek, akkor megbízhatóbb Diodóros kronológiája – bár így sem helyes mindig. A különböző keltezéseket a lenti táblázat foglalja össze. Az egyszerűség és a szemléltetés kedvéért csak az éveket jelölöm, valójában az egyes rekonstrukciók között évszak és hónap eltérések is vannak. Az azonos oszlopban szereplő évszámok nem feltétlenül tartoznak össze. Bár vannak jelentős eltérések, az általános tendencia nagyjából a következő: inkább a korábbi keltezés mellett áll: Beloch 1923, Buckler 1989, Buckler 2003, Veh–Frigo 2007, Parker 2014. Inkább a későbbi keltezés mellett foglal állást: Hammond 1937a, Hammond–Griffith 1979, Ellis 1986, Ellis 1994, Kertész 2000, Worthington 2008, Hornblower 2011. Félkövezen szedtem Diodóros saját keltezését (egy-egy eseményhez a duplumok miatt akár két diodórosi dátum is tartozhat).

Az <i>amphiktyonia</i> ultimátuma Phókisnak és Spártának	357	356	355	
Philomélos megszállja Delphoit	357/356	356	355	355/354
Az <i>amphiktyonia</i> háborús határozata	356	355	355/354	354/353
A neóni vereség, Philomélos halála	355	354	354/353	
Onomarchos kétszer is megveri Philippost Thessaliában	354	353	353/352	
Krokion-síksági csata, Onomarchos halála	354	353	353/352	

A jelen dolgozat kereteibe nem fér bele a fent jelzett problémák kritikai elemzése, a háború történetének részletes bemutatása, így a jegyzetekben csak a problémák jelzésére szorítkozom.²⁰

[XVI. 9, 1]²¹ Mikor Athénban Agathoklés volt az archón, a rómaiak Marcus Fabiust és Gaius Publiust tették²² consullá.²³ (*A szicíliai események leírása.*)

(...)

[14, 1–2] (*A thessalíai Pheraiban Lykophrón és testvérei szereztek meg a tyrannosi hatalmat, velük szemben léptek fel az aleuadések, akik Philipposztól kértek segítséget.*) [3] A történetírók közül Démophilos, a történetíró Ephoros fia,²⁴ az apja által mellőzött, úgynevezett szent háború történetének megírását ennél a pontnál kezdte, ti. azzal, hogy a phókisi Philomélos elfoglalta a delphoi szentélyt és kifosztotta a jósdát. Ez a háború tizenegy évig tartott,²⁵ egészen addig, amíg meg nem haltak azok, akik a szent vagyont szétosztották egymás között. [4] Kallisthenész²⁶ a görögök történetét tíz könyvben írta meg, és a szentély elfoglalásáig valamint a phókisi Philomélos gaztetteig jutott. [5] Az athéni Diyllos a szentély kifosztásával kezdte huszonnegyedik könyvből álló történeti munkáját, belefoglalva művébe Hellas és Szicília összes, ez idő tájt zajló eseményét.²⁷

(...)

[23, 1] Mikor Athénban Kallistratos volt az archón, a rómaiak Marcus Fabiust és Gaius Plautiust tették consullá.²⁸ Az ő idejükben tört ki az úgynevezett szent háború, amely kilenc évig tartott.²⁹ A phókisi Philomélos³⁰ ugyanis, aki rendkívül vakmerő és bűnös ember volt, elfoglalta a delphoi szentélyt, és ezzel kirobbantotta a szent háborút a következő okokból.³¹ [2] Miután a lakedaimóniak Leuktránál³² a boiótok elleni csatában vereséget szenvedtek, a thébaiak az *amphiktyónok* gyűlésén³³ komoly vádat emeltek ellenük³⁴ a Kadmeia elfoglalása miatt,³⁵ és nagy pénzbüntetésre ítélték őket.³⁶ [3] A phókisiakat is vád alá helyezték az *amphiktyónok* gyűlésén,³⁷ mert a kirrhainak nevezett szent földből nagy területet műveltek meg jogtalanul,³⁸ így őket is sok talantonnyi büntetéssel sújtották. Mikor nem fizették meg a pénzbüntetést, az *amphiktyónok* gyűlésén a küldöttek (*hieromnémones*) bevádolták a phókisiakat, és azt kérték a tanácstól, hogy ha a phókisiak nem adják meg az istennek a pénzt, akkor szenteljék az istennek azok földjét, akik az istent megkárosították. És azt is mondták, hogy ugyanilyen feltételek mellett kell kifizetnie a büntetést a többieknek is, akiket erre ítélték – közülük tartoztak a lakedaimóniak is. Ha pedig nem engedelmessé válnának, mint gonosztevők méltóak az összes görög gyűlöletére. [4] Mikor a görögök jóváhagyták az *amphiktyónok* határozatát,³⁹ és a phókisiak földjét fel akarták ajánlani az istennek, Philomélos, a legtekintélyesebb phókisi polgár beszédet tartott a népének, megmagyarázta nekik, hogy a büntetést a nagysága miatt képtelenség kifizetni, a föld felajánlásának eltérése pedig nemcsak gyáva dolog, hanem veszélyes is, mivel megélhetésük elvesztésével jár. [5] A lehetőségekhez képest megpróbálta bizonyítani, hogy az *amphiktyónok* döntései jogtalanok: hiszen a phókisiak rendkívül kis földterületet vettek jogtalanul művelés alá, mégis óriási büntetést mértek ki rájuk. Azt tanácsolta, hogy érvénytelenítsék e döntéseket, és kimutatta, hogy a phókisiaknak komoly érveik vannak az *amphiktyónok*kal szemben: régen ugyanis az övék volt jóshely feletti hatalom és a vezető szerep.⁴⁰ A költők közül tanúként a legrégebbit és legnagyobbat, Homéroszt hozta fel, aki azt mondta:

*Phókisnak vezetője Epistrophos és Schedios volt, ... kik Kyparissosban⁴¹ laknak, kövecses Pythóban⁴².*⁴³

[6] Ezért azt mondta, hogy igényt kell támasztaniuk a jóshely feletti vezető szerepre azon az alapon, hogy az a phókisiak ősi öröksége. Megígérte, hogy véghezviszi a dolgot, ha őt teszik meg vállalkozásuk teljhatalmú hadvezérévé és vezetőjévé.⁴⁴

[24, 1] Miután pedig a phókisiak a büntetés nagyságától való félelmük miatt teljhatalmú hadvezérére választották, Philomélos elszántan próbálta teljesíteni az ígérését. Először Spártába ment, és egy titkos tárgyalás során kifejtette a lakedaimóniak királyának, Archidamosnak, hogy az *amphiktyónok* döntéseinek érvénytelenné tétele közös érdekük. Az *amphiktyónok* ítéletei ugyanis súlyosak és jogtalanok a lakedaimóniakkal szemben is. Elmondta neki, hogy úgy döntött, elfoglalja Delphoit, és ha megszerezte (a Delphoi feletti) vezető szerepet, érvényteleníteni fogja az *amphiktyónok* döntéseit. [2] Archidamos, bár egyetértett vele, azt mondta, nyíltan most nem fog segíteni, titokban viszont mindenben együttműködik majd, támogatva őt pénzzel és katonával.⁴⁵ Philomélos tizenöt talantont kapott tőle, és saját vagyonából is legalább ennyit hozzatott, ezen a pénzen pedig idegen zsoldosokat fogadott,⁴⁶ a phókisiak közül is kiválasztott ezer férfit, és *peltastéseknak*⁴⁷ nevezte el őket. [3] Miután a rengeteg összegyűjtött katonával elfoglalta a jósdát, a delphoiak közül megölte a vele szembe szálló ún. *thrakidéseket*,⁴⁸ vagyonukat pedig elkobozta. Látva, hogy a többiek megrémültek, arra biztatta őket, hogy legyenek bizalommal, mivel semmi rossz nem fog történni velük. [4] Miután híre ment a szentély elfoglalásának, a szomszédos lokrisiak⁴⁹ azonnal hadat indítottak Philomélos ellen. Delphoi mellett csata bontakozott ki, és miután a lokrisiak sok katonát veszítve vereséget szenvedtek, hazamenekültek. Philomélos felbátorodva a győzelmen az *amphiktyónok* döntését kitérítette a kóoszlopokról, és megsemmisítette az ítéletekről szóló iratokat. [5] Majd kihirdette, hogy nem akarja kifosztani a szentélyt, és hogy nincs szándékában semmi más törvényteleniséget elkövetni.⁵⁰ De a phókisiak őseiktől örökölt vezető szerepére igényt tart, és érvényteleníteni fogja az *amphiktyónok* döntéseit, mivel meg akarja védeni a phókisiak ősi törvényeit.

[25, 1]⁵¹ A boiótok gyűlést tartottak, megszavazták, hogy segítenek a szentélynek, és azonnal katonákat küldtek. Közben ők ezzel voltak elfoglalva, Philomélos fallal⁵² vette körül a szentélyt, és másfélszeresére emelt zsolddal sok zsoldost toborzott, kiválogatta és besorozta a legkiválóbb phókisiakat, és gyorsan tekintélyes haderőt gyűjtött: nem kevesebb mint ötezer katonával őrizte Delphoit, és így már félelmet keltett azokban, akik harcolni akartak ellene. [2] Ezek után hadat indított a lokrisiak területe ellen, és az ellenség földjének nagy részét feldúlva tábornok ült nem messze egy folyótól, amely egy jól védhető erőd⁵³ mellett folyt. Philomélos megtámadta ezt az erődöt, mivel azonban nem tudta elfoglalni, felhagyott az ostrommal, majd csatát kezdett a lokrisiak ellen, amelyben húsz katonát veszített. A holttesteket nem volt képes megszerezni, ezért követ útján kérte, hogy összeszedhesse a holttesteket. A lokrisiak azonban azt válaszolták, hogy minden görög közös szokása, hogy a templomrablótak temetetlenül kidobják, így nem engedték meg neki, hogy összeszedje a holttesteket. [3] Philomélos megneheztelt ezért, így újabb csatát kezdett a lokrisiak ellen, és minden becsvágyát erre fordítva megölt néhány ellenséges katonát, és megszerezte a holttestüket, ezzel arra kényszerítve lokrisiakat, hogy cseréljék ki a holttesteket.

Megszerezte a városon kívüli területeket, így Lokris nagy részét feldúlta, majd visszatért Delphoiba, és elhalmozta katonáit a zsákmánnyal. Ezek után, mivel jóslatot akart kérni a háborúval kapcsolatban, arra kényszerítette a Pythiát, hogy üljön fel a *tripusra* és adjon jóslatot.

[26] (*Exkurszus Delphoi felfedezésének történetéről*).⁵⁴

[27, 1] Miután Philomélos hatalmába kerítette a jósdát, megparancsolta a Pythiának, hogy az ősi szokás szerint a *tripuson* ülve jósoljon. Amikor azonban a Pythia azt válaszolta, hogy <nem> ez az ősi szokás, keményen megfenyegette és kényszerítette, hogy felüljön a *tripusra*. Miután pedig a Pythia – Philomélos fizikai fölényét értve ez alatt – azt mondta, hogy Philomélos azt tehet, amit csak akar,⁵⁵ Philomélos megörült az elhangzottnak, és azt mondta, hogy megfelelő jóslatot kapott. Tüstént le is íratta a jóslatot, és nyilvánosságra hozva mindenki számára jól láthatóvá tette, hogy az isten megadta neki a hatalmat, hogy azt tegye, amit csak akar. [2] Gyűlést⁵⁶ hívott össze, ismertette a jóslatot a tömeggel, és arra buzdított mindenkit, hogy legyenek bátrak, majd a háborús ügyekkel kezdett foglalkozni. Előjelet kapott Apollón szentélyében is: egy sas repült el az isten temploma felett, majd lecsapott a földre, a templomban nevelt galambokra⁵⁷ vadászott, és néhányat az oltárokról ragadott el. A hozzáértők azt mondták, hogy ez a jel azt jelzi Philomélosnak és a phókisiaknak, hogy hatalmukba fogják keríteni a delphoi ügyeket. [3] Ezen események után Philomélos kiválogatta barátai közül a követjárásra legalkalmasabbakat, és elküldte őket részben Athénba, részben Lakedaimónba, részben pedig Thébaiba. Hasonlóképpen Hellas többi jelentős városába is követeket küldött, és mentegette magát, hogy nem azért kerítette hatalmába Delphoit, mert a szent kincseket akarta megszerezni, hanem mert igényt tartott a szentély feletti vezető szerepre, ez ugyanis az ősi időkben bizonyítottan a phókisiak sajátja volt. [4] Azt mondta, hogy a kincsekkel el fog számolni az összes görög előtt, és hajlandó megadni a fogadalmi ajándékok súlyát és mennyiségét annak, aki meg akarja ezt vizsgálni. Arra kérte őket, legyenek a szövetségeseik, ha valaki gyűlölet vagy irigység miatt háborúzni kezd a phókisiak ellen, de ha nem is szövetszestek velük, legalább maradjanak békében.⁵⁸ [5] Miután a követek végrehajtották a parancsot, az athéniak,⁵⁹ a lakedaimóniak⁶⁰ és néhányan mások⁶¹ szövetséget kötöttek⁶² vele és megígérték, hogy segíteni fognak, a boiótok,⁶³ a lokrisiak és még néhányan⁶⁴ ezekkel ellentétesen határoztak, és az isten miatt háborút kezdtek a phókisiak ellen.⁶⁵ Ezek történetek ebben az évben.

[28, 1] Mikor Athénban Diotimos volt az archón, a rómaiak Gaius Marciust és Gnaeus Malliust tették consullá.⁶⁶ Az ő idejünkben Philomélos, mivel előre látta a háború nagyságát, rengeteg zsoldost gyűjtött,⁶⁷ a phókisiak közül pedig az alkalmasakat besorozta a hadseregbe. [2] Bár a háborúhoz sok pénzre volt szükség, Philomélos tartózkodott a szent felajánlásoktól,⁶⁸ a leggazdagabb delphoiaktól⁶⁹ viszont rengeteg pénzt hajtott be, amely elegendő volt az idegenek zsoldjára. Figyelemre méltó haderőt gyűjtve kivonult a nyílt terepre és nyilvánvalóvá tette, hogy kész megmérkőzni a phókisiak ellenségeivel. [3] Az ellene vonuló lokrisiakkal az úgynevezett Phaidriades sziklálknál⁷⁰ ütközött meg, s győzelmet aratva sok ellenséget megölt, nem keveset élve elfogott, néhányat pedig arra kényszerített, hogy levessék magukat a szikláról. Ez után a csata

után a phókisiak felbátorodtak ezen a sikeren, míg a lokrisiak megszágyenülve követeket küldtek Thébaiba, és arra kérték a boiótokat, hogy segítsenek nekik és az istennek. [4] A boiótok pedig az istenek iránti tiszteletük miatt, és mivel érdekükben állt, hogy az *amphiktyónok* döntései érvényben maradjanak, követeket küldtek a thessaliaiakhoz és a többi *amphiktyónhoz* azzal a kéréssel, hogy közösen viseljének hadat a phókisiak ellen. Miután pedig az *amphiktyónok* megszavazták a phókisiak elleni háborút,⁷¹ Hellas-szerte nagy zűrzavar és viszály támadt. Egyesek úgy vélték, hogy segíteni kell az istennek, és a phókisiakat mint templomrablókat meg kell büntetni, míg mások inkább arra hajlottak, hogy segítsenek a phókisiaknak.

[29, 1] A különböző népek és városok szándéka tehát megoszlott, a szentélynek akartak segíteni a boiótok, a lokrisiak, a thessaliaiak és a perrhaibosok, rajtuk kívül a dórissiak, a dolopsok, és még az athamasok, a phthiótisi achaiosok és a magnésiaiak, meg az ainiiaiak és még néhányan mások, a phókisiakkal szövetszestek az athéniak,⁷² a lakedaimóniak és még néhányan a Peloponnésosról. [2] A legbuzgóbban a lakedaimóniak siettek a phókisiak segítségére a következő okokból: miután a leuktrai háborúban a thébaiak legyőzték ellenségeiket, vádat emeltek a spártaiak ellen az *amphiktyónok*nál, mivel a spártai Phoibidas elfoglalta a Kadmeiát.⁷³ Ennek következtében a lakedaimóniakat ötszáz talanton büntetésre ítélték.⁷⁴ Miután pedig az ítéletet követően nem fizették ki a büntetést a törvényben meghatározott határidőig, a thébaiak ismét pert indítottak ellenük kétszeres büntetésre. [3] Így az *amphiktyónok* ezer talanton büntetést szabtak ki, a lakedaimóniak pedig a büntetés nagysága miatt a phókisiakéhoz hasonló nyilatkozatokat tettek, mondván, hogy az *amphiktyónok* jogtalanul hoztak ítéletet. [4] Ezáltal ugyanaz állt az érdekükben. A lakedaimóniak, akik nem akartak önmagukban háborúzni a büntetés miatt, most jónak látták, hogy a phókisiakat ürügyül használva érvénytelenítsék az *amphiktyónok* döntéseit. Ezen okok miatt igen lelkesen szövetszestek a phókisiakkal, és segítettek megszerezni a szentély feletti vezető pozíciót.⁷⁵

[30, 1] Nyilvánvaló volt, hogy a boiótok nagy haderővel vonulnak majd a phókisiak ellen, ezért Philomélos úgy határozott, hogy rengeteg zsoldost toboroz.⁷⁶ Mivel a háborúhoz több pénzre volt szükség, arra kényszerült, hogy rátegye kezét a szent felajánlásokra és kifossa a szentélyt.⁷⁷ Miután másfél-szeres zsoldot ígért a zsoldosoknak, gyorsan rengeteg zsoldos gyűlt össze, sokan csatlakoztak ugyanis a seregéhez a zsold nagysága miatt. [2] Az előkelők közül az istenek iránti tisztelet miatt senki sem jelentkezett, a legszegényebbek azonban és azok, akik kapzsiságuk miatt nem féltek az istenektől, lelkesen csatlakoztak Philoméloshoz, és gyorsan egy erős haderő gyűlt össze olyanokból, akik hajlandóak voltak a templomrablásra. [3] Philomélos tehát bőséges anyagi lehetőségei révén gyorsan tekintélyes haderőt szerelt fel. Tüstént meg is indította több mint tízezer lovasból és gyalogosból álló hadseregét a lokrisiak területére. Lovascsata bontakozott ki a lokrisiakkal és a segítségükre siető boiótokkal, amelyben a phókisiak kerültek fölénybe. [4] Ezután a thessaliaiak – szomszédos szövetségeseikkel együtt mintegy hatezren – Lokrisba érkeztek, és a phókisiak elleni összecsapásban vereséget szenvedtek az Argolának nevezett dombnál.⁷⁸ Majd miután megjelentek a boiótok tizenháromezer katonával,⁷⁹ és ezeröttszáz achaios is érkezett⁸⁰ a Peloponnésosról, hogy segítsenek a phókisiaknak, a két had-

erő egymással szemben táborozott le, és mindkét fél egy helyre gyűlt össze.

[31, 1] Ezután a boiótok⁸¹ sok zsoldost elfogtak takarmányszerzés közben, és a város elé vezetve őket kihirdették, hogy az *amphiktyónok* ezeket a férfiakat, akik a templomrablókkal együtt vonultak hadba, halállal büntetik. A szavakat azonnal tettek követték, és mindet ledárdázták. [2] A phókisiak zsoldosai nagyon megharagudtak ezért, és arra kérték Philomélost, hogy ugyanilyen módon álljon bosszút az ellenségen, így győzelmi vággyal eltelve sok, a földeken kószáló ellenséget elfogtak, és visszavitték őket, Philomélos pedig mindannyiukat ledárdáztatta. Ezzel a büntetéssel elérték, hogy az ellenség felhagyjon a gőgös és szörnyű megtorlással. [3] Ezután mindkét sereg egy másik területre tört be, és erdős, sziklás területeken vonult keresztül, így a seregek élén haladók váratlanul egymásba botlottak. A közelharcból heves csata bontakozott ki, melyben a boiótok jelentős túlerejük révén legyőzték a phókisiakat.⁸² [4] Mivel meredek és menekülésre alkalmatlan területen⁸³ próbáltak menekülni, a phókisiak és a zsoldosok közül sokan elesetek. Maga Philomélos szenvedélyesen küzdött, de sok sebet kapott, és egy meredek sziklára szorítva bekerítették. Mivel nem volt kiút, és tartott a hadifogságban rá váró gyaláztatótól, levetette magát a szikláról és ily módon fejezte be az életét igazságot szolgáltatva az istenségnek.⁸⁴ [5] Hadvezértársa, Onomarchos⁸⁵ vette át a fővezérséget, majd megmaradt seregével visszavonult, és összeszedte a menekülésből visszavért.

[6] Ezekkel az eseményekkel egy időben Philippos, a makedónok királya ostrommal bevette, kifosztotta és a földig rombolta Methónét,⁸⁶ Pagasait⁸⁷ pedig elfoglalta és arra kényszerítette, hogy az alattvalója legyen. *(Egyéb események Pontosban, Italiában és Sziciliában.)*

[32, 1] Mikor Athénban Eudémos volt az archón, a rómaiak Marcus Popliost és Marcus Fabiust tették consullá.⁸⁸ Az ő idejükben a boiótok hazavonultak, mivel legyőzték a phókisiakat és úgy gondolták,⁸⁹ hogy Philomélos sorsa, aki a leginkább felelős volt a templomrablásért, és akit az istenek és az emberek egyaránt megbüntettek, másokat is el fog rettenteni a hasonló gaztettektől. [2] A phókisiak felhagyva a háborúval egyelőre visszatértek Delphoiba, és szövetségeseikkel közös tanácsot tartva tárgyaltak a háborúról. A legmérsékeltebbek a békére hajlottak, míg az istentelenek vakmerőségük és kapzsiságuk miatt ellenkező véleményen voltak, és körbenézve keresték, ki az, aki az ő törvénytelen tetteiket veszi védelmébe.⁹⁰ [3] Onomarchos, miután egy megfontolt beszédet mondott arról, hogy tartsák meg az eredeti elhatározásukat, a népet a háborúra buzdította, de nem azért, mert a közös érdekükkel törődött, hanem mert a saját hasznát nézte: a többiekhez hasonlóan az *amphiktyónok* őt is nagy pénzbüntetésre ítélték, de a bírságot nem fizette meg.⁹¹ Mindezek miatt úgy gondolta, inkább a háborút kell választania, mint a békét, és észszerű érveléssel arra buzdította a phókisiakat és a szövetségeseiket, hogy tartsák magukat Philomélos tervéhez. [4] Miután így teljhatalmú fővezérré választották, rengeteg zsoldost toborozva feltöltötte az elesettek helyét, az idegen zsoldosokkal jelentősen megnövelte haderejét, és gondoskodott arról, hogy sok szövetségese legyen és minden más is, ami csak szükséges a háborúhoz.

[33, 1] Erre a tervre bátorította egy álom is, amely azt a látzatot keltette, hogy hatalma és dicsősége is növekedni fog.

Álmában ugyanis úgy látta, hogy a hatalmas bronzszobrot,⁹² amelyet az *amphiktyónok* ajánlottak fel fogadalmi ajándékként Apollón szentélyében, saját kezeivel magasította meg és tette sokkal nagyobbá. Úgy vélte, ezzel az istenek jelzik számára, hogy saját hadvezérsége révén növekedni fog a dicsősége. Az igazság azonban nem ez volt, az álom éppen ennek az ellenkezőjét jelezte: az *amphiktyónok* ugyanis a szentély ellen vétkező, és emiatt pénzbüntetéssel sújtott phókisiak által fizetett büntetésből emeltek szobrot, az álom tehát a phókisiak büntetését jelezte, ti. hogy ez Onomarchos kezei által növekszik meg, és pontosan ez történt.⁹³ [2] Miután tehát Onomarchost teljhatalmú fővezérré választották, bronzból és vasból rengeteg fegyvert készítettet,⁹⁴ aranyból és ezüsből pénzt veretett⁹⁵ és a szövetséges városok között osztotta szét – leginkább a vezetőket vesztegetve meg. Sok ellenségét is lefizette: egyeseket meggyőzött, hogy legyenek a szövetségesei, másokat arra kért, hogy maradjanak tétlenek. [3] Mindezt könnyen véghezvitte az emberek kapzsisága miatt. Még a thessaliaiakat is, akiket pedig a leginkább becsültek a szövetségeseik, megvesztegette és rávette, hogy tétlenek maradjanak.⁹⁶ Akik a phókisiak közül ellenszegültek,⁹⁷ azokat összegyűjtötte és kivégeztette, vagyonukat elkobozta. Majd az ellenséges területre betörve ostrommal elfoglalta Throniont⁹⁸ és lakosságát rabszolgáskorba taszította. Az amphissaiakat⁹⁹ pedig megrémítve arra kényszerítette, hogy alattvalói legyenek. [4] A dórisi városokat lerombolta, a területüket feldúlta.¹⁰⁰ Boiótiába betörve¹⁰¹ elfoglalta Orchomenost,¹⁰² ostromolni kezdte Chairóneiát, de miután a thébiaiktól vereséget szenvedett, hazatért.¹⁰³

[34] *(Egyéb események: A boiótok Pammenés vezetésével 5000 katonával vesznek részt a perzsa belviszályokban; Argos és Spárta háborúja; Athén hadjárata a Hellészponosnál; Philippos elfoglalja Methónét.)*

[35, 1] Ezután Philippos a thessaliaiak hívására seregével Thessaliába érkezett, és a thessaliaiakat támogatva először Pherai tyrannosa, Lykophrón ellen harcolt.¹⁰⁴ Ezek után Lykophrón a phókisiaktól kért szövetséges haderőt, akik Onomarchos testvérét, Phayllost küldték hétezer katonával. Philippos azonban legyőzte a phókisiakat és kiűzte őket Thessaliából. [2] Onomarchos így maga mellé vette teljes haderejét, és azzal a szándékkal, hogy egész Thessaliát hatalmába kerítse, gyorsan Lykophrón embereinek a segítségére sietett. Miután Philippos a thessaliaiakkal együtt összecsapotta phókisiakkal, Onomarchos – mivel sokkal több katonája volt – két csatában győzelmet aratott, és sok makedont megölt.¹⁰⁵ Philippos pedig mivel végső veszedelem szorongatta és a katonái a bátortalanáguk miatt magára hagyták, bátorította a tömeget, de alig volt képes őket engedelmességre bírni. [3] Ezután Philippos visszatért Makedoniába, Onomarchos pedig betört Boiótiába,¹⁰⁶ egy csatában legyőzte a boiótokat,¹⁰⁷ és elfoglalta Koróneia városát. Thessaliában pedig a Makedoniából éppen seregével együtt megérkező Philippos hadat viselt Lykophrón, a pheraiak tyrannosa ellen.¹⁰⁸ [4] Lykophrón, mivel nem volt egyenrangú ellenfele Philipposnak, szövetséges hadsereget kért a phókisiaktól, és megígérte, hogy segít nekik elrendezni a thessaliai ügyeket. Ezért Onomarchos gyorsan a segítségére sietett húsz ezer gyalogossal és ötszáz lovassal, Philippos pedig meggyőzte a thessaliaiakat, hogy közösen indítsanak háborút, így több mint húsz ezer gyalogost és három ezer lovas gyűjtött össze. [5] Heves csata bontakozott ki, és mivel a thessaliai lovas-

ság számban és bátorságban is fölényben volt, Philippos győzött.¹⁰⁹ Az Onomarchossal lévő phókisiak hiába menekültek a tengerhez, sokukat lemészárolták, mivel történetesen¹¹⁰ akkor hajózott arra az athéni Charés sok háromevezősoros hajóval, így a menekülők eldobálták a fegyverzetüket és a háromevezősoros hajókhoz próbálták úszni, köztük volt Onomarchos is. [6] Végül több mint hatezer phókisit és zsoldost öltek meg – köztük volt maga a fővezér is –, és nem kevesebb mint háromezret ejtettek foglyul. Philippos Onomarchost felakasztotta, a többiek mint templomrablókat a tengerbe dobatta.¹¹¹

[36, 1] Onomarchos halála után a phókisiak feletti hatalmat Phayllos kapta meg. Ő a bekövetkezett balszerencsét helyrehozva rengeteg zsoldost toborzott, mivel megkettőzte a szokásos zsoldot, és a szövetségeseitől segítséget kért. Rengeteg fegyvert szerzett, és arany és ezüst pénzt veretett. (*Az asiai, itáliai és szicíliai események összefoglalása.*)

[37, 1] Mikor Athénban Aristodémos volt az archón, a rómaiak Gaius Sulpiciust és Marcus Valeriust tették consullá, ekkor zajlott a százhetedik Olympias, amelynek során a stadionfutást a tarentumi Mikrinas nyerte.¹¹² Az ő idejükben Phayllos, a phókisiak hadvezére testvére halála és a vereség után helyreállította a phókisiak ügyeit, amelyeket a vereség és a katonák elvesztése rossz helyzetbe hozott. [2] Kifogyhatatlan mennyiségű vagyon állt ugyanis a rendelkezésére, így rengeteg zsoldost toborzott, és nem kevés szövetségest beszélt rá, hogy vegyenek részt vele együtt a háborúban. A bőséges vagyont szabadon¹¹³ felhasználva nemcsak sok magánembert tett lelkes szövetségesevé, hanem a legtekintélyesebb városokat is a vele való együttműködésre csábította. [3] A lakédaimóniak ezer katonát küldtek neki, az achaiosok kétezeret, az athéniak ötezer gyalogost és négyszáz lovast, ezek vezére Nausiklés volt.¹¹⁴ A pheraiak tyrannosai,¹¹⁵ Lykophrón és Peitholaos Onomarchos halála után szövetségeseik nélkül maradtak, ezért Pherait átadták Philipposnak, maguk pedig a fegyverszünet oltalma alatt kétezer zsoldost gyűjtöttek, velük Phaylloshoz menekültek, és együtt harcoltak a phókisiakkal. [4] A szétosztott pénz¹¹⁶ nagysága miatt nem kevés jelentéktelenebb város is a phókisiak segítségére sietett: az arany ugyanis felingerelve az emberek kapzsiságát arra kényszerítette őket, hogy a nyereségből származó haszonhoz pártoljanak. [5] Phayllos a seregével Boiótia ellen vonult,¹¹⁷ Orchomenos városának a közelében vereséget szenvedett egy csatában, és sok embert veszített. Ezután egy, a Képhisos folyónál zajló másik csatában ismét a

boiótok győztek, több mint ötszáz embert öltek meg, és nem kevesebbet, mint négyszázat ejtettek foglyul. [6] Néhány nappal később a koróneiai csatában ismét a boiótok győztek, ötven phókisit megöltek és százharmincat foglyul ejtettek. Mi pedig, miután részletesen elbeszéltük a boiótokkal és a phókisiakkal történeteket, visszatérünk Philipposhoz.

[38, 1] Ő ugyanis egy jelentős csatában legyőzve Onomarchost,¹¹⁸ megdöntötte a tyrannist Pheraiban,¹¹⁹ visszaadta a város szabadságát, és Thessaliában a többi dolgot is elrendezte, majd Pylaiba vonult,¹²⁰ hogy megütközzön a phókisiakkal. [2] Mivel azonban az athéniak megakadályozták, hogy átkeljen a szoroson,¹²¹ visszatért Makedoniába, saját királyságát tetteivel és az istenség iránti tiszteletével is megnövelve. [3] Phayllos¹²² hadat indított az úgynevezett epiknémisi lokrisiak ellen, az összes várost leigázta,¹²³ kivéve egy Naryx nevű várost, amelyet éjszaka árulás révén kerített a hatalmába, de kiszorították onnan, és nem kevesebb, mint kétszáz katonát veszített. [4] Ezután egy Abai nevű hely¹²⁴ közelében vert tábor, a boiótok viszont éjjel rátámadtak a phókisiakra, és sokakat megöltek közülük. Kihaszánálva az előnyüket a phókisiak földjére vonultak, és nagy területet feldúlva rengeteg zsákmányt gyűjtöttek. [5] Majd a boiótok visszatértek, és a naryxiak ostromlott városának segítségére siettek, de Phayllos hirtelen megjelent és megfutamtította őket, a várost erővel elfoglalta, kifosztotta és lerombolta. [6] Phayllos azonban sorvasztó betegségbe esett, és sokáig betegeskedve, nehezen és istentelenségéhez méltóan fejezte be az életét.¹²⁵ A phókisiak hadvezéréként Phalaikost, a szent háborút kirobantó¹²⁶ Onomarchos fiát¹²⁷ hagyta hátra, mivel azonban ő még szinte gyermek volt, mellé rendelte gyámnak és hadvezérnek egy barátját, Mnaseast.¹²⁸ [7] Ezután a boiótok éjszaka rátámadtak a phókisiakra, hadvezérüket, Mnaseast megölték és még nagyjából kétszáz katonát. Nem sokkal később lovascsata bontakozott ki Chairóneinál,¹²⁹ ahol Phalaikos vereséget szenvedve nem kevés lovast veszített.

[39, 1–7] (*Konfliktus Spárta és Megalopolis között, Phókis és az elűzött pherai tyrannosok Spártát, a thébaiak Megalopolist támogatták.*) [8] Phalaikos¹³⁰ Boiótiában időzve elfoglalta Chairóneiat, de mikor a thébaiak a város segítségére siettek, kiszorult a városból. Ezután a boiótok nagy haderővel Phókisra támadtak, a terület legnagyobb részét feldúlták és elpusztították a vidéken lévő birtokokat. A kis települések közül néhányat elfoglaltak, rengeteg zsákmányt gyűjtöttek, majd visszatértek Boiótiába.

Jegyzetek

A jelen dolgozat tartalmazza Diodóros munkájának vonatkozó fejezeteit Aristodémos archónságáig (352/351), a következő pedig az ezt követő időszakra vonatkozó részeket. Az évszámok mindig Kr. e. értendők. Amennyiben a Diodóros hivatkozásnál nem szerepel a könyv, a számok mindig a XVI. könyvre vonatkoznak. Az antik forrásokra az OLD és a LSJ rövidítései szerint hivatkozom.

- 1 Ehhez lásd Pownall 1998 (Skoczylas 1987 átdolgozott változata).
- 2 Legfontosabb források: Aeschin. III. 107–112; Paus. X. 37; Callisth. BNJ 124 F 1 (= Athen. *Deipn.* XII. 10, 560b–c).
- 3 Forrest 1956, 3.
- 4 Robertson (1978) szerint az első szent háborút a harmadik mintájára Philippos támogatói találták ki a 340-es években, hogy ezzel

a koholt történettel még pozitívabb színben tüntessék fel Philippos szerepét a harmadik szent háborúban.

- 5 Lehman 1980; Parker 2014, 281–282; az egyik legfontosabb érv a 370-es évek végére, talán 373-ra keltezhető Isokratés XIV. 31-ben szereplő utalás az első szent háborúra (pontosabban a szent háború következtében meg nem művelhető krisai síkra), így a szent háború nem lehet Philippos-kori fikció.
- 6 Davies 1994.
- 7 Th. I. 112, 5; Plut. *Per.* 21, 1. Hornblower 2003, 181–183.
- 8 Londey 1990, legfontosabb források: D. XVIII. 143–159, Aeschin. III. 115–129.

- 9 Buckler 1989 továbbra is e háború alapvető összefoglalása, e műre vonatkozó fontos, Diodóros értékelésével kapcsolatos kritikus megjegyzésekhez lásd Green 2007.
- 10 Diod. I, 4; lásd még 104. jegyzet.
- 11 A korszakhoz általában lásd Hammond–Griffith 1979, az újabb általános összefoglalások közül Buckler 2003, Hornblower 2011, illetve a Philippos-monográfiák (pl. Worthington 2008) vonatkozó részeit.
- 12 Különösen a háború lezárásával kapcsolatban rendkívül fontos ún. philokratési békéről, amely viszont Diodórosnál teljesen hiányzik. Ezek közül D. XVIII. és XIX. már régóta olvasható magyarul, az elmúlt pár évben pedig örvendetes módon több újabb vonatkozó Démosthenés beszéd fordítása is megjelent (Seres 2017 és 2019).
- 13 Lásd 61. jegyzet.
- 14 Megítéléséről magyarul röviden lásd Illés 2021, 8–10, további szakirodalommal.
- 15 Nagy hatású Hammond 1937b, viszont a Hammond 1983-mal való összevetés világosan mutatja, hogy bármennyire is logikusak az érvei, az eredményei valójában bizonytalanok és szubjektívek, különösen az 1983-as munkában, lásd Diyllosszal kapcsolatban Illés 2021, 10–12. Összességében Markle (1994, 46) véleménye jár a legközelebb az igazsághoz: „Identification of the sources for Diodorus 16 can be based on nothing more than informed and intelligent guess work.” Bár néhány megállapítás nehezen vitatható, mint például az, hogy volt Phókis-barát (nem feltétlenül Phókis, hanem inkább a Phókis pártján álló Athén miatt) és Phókis-ellenes forrása is, például Philomelos hol kifosztja a szentélyt, hol nem: 24, 5 és 27, 3–4: megígéri, hogy nem nyúl a kincsekhez, illetve elszámol velük; 28, 2: a pénzhány ellenére tartózkodik a felajánlásoktól; 30, 1 (implicit módon a 32, 1 és 61 is): mégis kifosztja a szentélyt; végül 56, 5: Philomelos a többiekkel ellentétben nem nyúlt a kincsekhez.
- 16 Egyértelmű, hogy Diodóros a megadott archóni évekhez képest – hogy az események előzményeit bemutassa – olykor előre és hátra is ugrál az időben, ami a fogalmazásából nem mindig derül ki. Jó példa erre a 23, 2, illetve 29, 2, ahol a 355/354-es archóni év alatt 382/381-es és 361-es eseményekre is utal, de a szövegből nem derül ki, hogy több évtizeddel korábbi eseményekről van szó. Itt szerencsés helyzetben vagyunk, mert bőven rendelkezünk egyéb forrásokkal is, de ezek a helyek jól mutatják, hogy ha csak Diodóros a forrásunk, akkor adott esetben igen komoly problémát okoz a pontos kronológia felállítása. Ráadásul a harmadik szent háború eseménytörténete is „lyukas” Diodóros elbeszélésében: a 357/356-os évről megtudjuk, hogy Philomelos ekkor foglalja el és fosztja ki Delphoit; a 356/355-ös év kimarad, majd a 355/354–352/351 évek eseményeiről olvashatunk, végül a 347/346–346/345-ös évekről. A szigorú kronologikus rend okozta problémákról Diodóros maga is tud, lásd XX. 43, 7: az egy időben történő események elbeszélése miatt meg kell szakítani az elbeszélést, s ez félrevezető lehet.
- 17 A duplumok léte ellen foglal állást például Hammond 1937a, a duplumokat – olykor hallgatólagosan – elfogadja mások mellett Buckler 1989 és Veh–Frigo 2007. Nehezíti a problémát, hogy tudjuk, egyes városok többször is gazdát cseréltek, valamint a harmadik szent háborúban a lokrisi–phókisi, thébai–phókisi összecsapások gyakoriak voltak, így ilyen esetekben nehéz eldönteni, hogy a szüksézávú diodórosi elbeszélés valóban duplum-e. Más jellegű, egymástól távol lévő duplumokhoz lásd Rubincam 2018, 26–29. A jelen dolgozatban jelzem azokat a fontosabb szöveghelyeket, amelyeknél a duplum lehetősége felmerült, de részletes értékelésükre nem térek ki.
- 18 Green 2007, 367 szerint valójában inkább arról van szó, hogy a műnek ezt a részét Diodóros halála előtt nem tudta átnézni, összefésülni. Ezt az elméletet erősíti, hogy a mű első könyveiben nincsenek ilyen jellegű hibák, azaz Diodóros ezeket még át tudta nézni, vö. Green 2006, 29–30.
- 19 Esetleg akár 23–25. és 27–29., mivel például a 23. és a 29. is nagyjából ugyanúgy, bár nem ugyanolyan részletességgel beszámol a háború előzményeiről.
- 20 Egy készülő tanulmányban fogom részletesen vizsgálni a harmadik szent háború történetét és kronológiáját, a jelen dolgozat jegyzeteiben csak arra szorítkozom – a fenti összefoglalás szem előtt tartásával –, hogy a Veh–Frigo 2007 által is követett Buckler 1989 kronológiáját adjam meg alapértelmezett kronológiaként, a fontosabb eseményeknél jelezve az alternatív javaslatokat, jellemzően Hammond 1937a és esetleg Beloch 1923 alapján, mivel lényegében hármójuk kronológiája él tovább az újabb szakirodalom döntő többségében is.
- 21 A fordítás jegyzeteinek elkészítésében nagy segítségemre volt Sherman 1952, Veh–Frigo 2007 (ha nem adok meg oldalszámot, akkor *ad loc.*) és a fent is hivatkozott művek, különösen Buckler 1989.
- 22 A görög *kathistémi* igét választásnak és beiktatásnak is fordíthatjuk, a modern fordításokban mindkettő előfordul: Sherman 1952: „elected as consuls”; Wurm 2014: „wählten die Römer zu Consuln”; Torres Esbarranch–Guzmán Hermida 2012: „eligieron consules”; Illés 2020 is „választották consullá”; ezzel szemben Waterfield 2019: „appointed as their consuls”; Veh–Frigo 2007: „bestellten die Römer... zu Consuln”. Bár korábban én is választással fordítottam a megfelelő szófordulatot, a „tették, beiktatták” helyesebb, mert a választások a hivatalba lépést megelőzően hónapokkal korábban történtek, így különböző naptári évben is lehettek (attól függően, hogy a hivatalba lépés ideje egyezett-e a naptári év kezdetével), míg a keltezésnél mindig a tisztségviselők tényleges hivatali éve számított (a latinban *ablativus absolutus* *manusként X et Y consulibus*).
- 23 Agathoklés 357/356-ban volt archón (Develin 1989, 274), M. Fabius Ambustus és C. Poetilius Libo 360-ban voltak consulok (Broughon 1951, 120). A görögben Poplios a Publius, ez könnyebben összekeverhető a Petilios/Poitélios alakokkal. Erre az időszakra vonatkozóan az archóni és a consuli évek között jelentős különbség van Diodórosnál, az előbbieknél járnak közelebb az igazsághoz. Ahogy Diodóros közeledik a saját korához és a római témákhoz, úgy lesznek egyre pontosabbak a consuli adatok is.
- 24 Ephoros kyméi történetíró (400–330 k.), 30 könyvből álló egyetemes történeti munkájának utolsó könyvét, fia, Démophilos fejezte be, akiről ezen kívül alig tudunk valamit, lásd BNJ 70. Ephoros Diodóros legfontosabb forrása a korábbi könyvekben. Ephoroshoz magyarul lásd Hajdú 2013.
- 25 Itt: 357/6-ban kezdődött és **tizenegy évig** tartott; ezzel szemben 23, 1: 355/4-ben tört ki és **kilenc évig** tartott; 59, 1: 346/5-ben ért véget a **tíz évig** tartó háború. A tíz év tünik hitelesnek: Aeschin. II. 131: „**tízéves** háború”; III. 148: „**tízéves** phókisi háború”; Paus. IX. 6, 4: „Később **tíz éven** át megszakítás nélkül küzdöttek (ti. a thébaiak) abban a phókisi háborúban, amelyet a görögök szent háborúnak neveztek.”; X. 2, 3: „Amikor a phókisiak Delphoit elfoglalták, Delphoiban Hérakleidés volt a prytanis, Athénban pedig Agathoklés volt az archón; ez volt a százötödik Olympias negyedik éve (Kr. e. 357/6), amikor stadionfutásban a kyrénéi Próros lett a győztes.” X. 3, 1: „**Tíz évvel azután**, hogy a phókisiak elfoglalták a szentélyt, Philippos befejezte a háborút, amelyet a »phókisi« vagy »szent« háború néven szoktak emlegetni. A háború a száznyolcadik Olympias első esztendejében ért véget (Kr. e. 348/7), midőn stadionfutásban a kyrénéi Polyklés győzött, Athénban pedig Theophilos volt az archón. A háború folyamán Phókis városait elfoglalták, és földig rombolták. Egészen pontosan a következő településeket rombolták le: Lilaia, Hyampolis, Antikyra, Parapotamoi, Panpeus és Daulis.” (A Pausanias-részletet fordította Muraközy Gy.) Duris BNJ 76 F 2 (= Athen. *Deipn.* XIII. 360b): „A **tíz évig** tartó háborúnak a **tizedik évben** lett vége, miután Philippos is csatlakozott, a thébaiak ugyanis akkor foglalták el Phókist.” Bár

- a három különböző adat alapján úgy tűnhet, hogy Diodóros valóban „ész nélkül” kompilált, az adott helyen mindegyik adatnak van logikus magyarázata, vö. Green 2007 és már Beloch 1923, 262–264 is.
- 26 Aristotelés unokaöccse és tanítványa, Nagy Sándor egyik „hivatalos” történetírója, 327-ben végezték ki, mivel egyre kegyvesztettebb lett (például megtagadta a *proskynésist*), végül pedig megvádolták azzal, hogy részt vett az apródok összeesküvésében. Tíz könyves *Görög történelmén* (387/386–356) kívül írt egy külön monográfiát a harmadik szent háborúról, valószínűleg *Hellénikája* folytatásaként, lásd Diod. XIV. 117, 8: „A történetíró Kallisthenés az ebben az évben a görögök és a perzsa király, Artaxerxés között létrejött békével kezdte (Antalkidas-féle béke, 387/386) történeti művének megírását, harminc év történetét részletesen elbeszélte tíz könyvben, s történeti összefoglalásának utolsó könyvét azzal zárta, hogy a phókisi Philomélos elfoglalta a delphoi szentély.” Továbbá Athen. *Deipn.* XIII. 10, 560b–c: „az úgynevezett krisai háború, ahogy Kallisthenés mondja a szent háborúról szóló munkájában, amelyet a kirrhiaiak vívtak a phókisiak ellen, tíz évig tartott,” lásd BNJ 124.
- 27 Kevésbé ismert athéni történetíró a harmadik század elejéről, Ephorost folytatva írta meg egyetemes történeti munkáját valószínűleg 27 könyvben (van 25 és 26 könyves adat is) a szent háborútól Kassandros haláláig, lásd BNJ 73. Hammond 1937b és Hammond 1983 szerint Diodóros egyik fontos forrása a XVI. és XVII. könyvekhez.
- 28 Kallistratos 355/354-ben volt archón (Develin 1989, 281), C. Fabius Ambustus és C. Plautius Proculus 358-ban voltak consulok (Broughton 1951, 121).
- 29 Lásd 25. jegyzet. Egyes vélemények szerint az itteni kilenc valójában csak a szöveg hagyomány hibája a tíz helyett.
- 30 Philomélos, Theotimos fia, a phókisi Ledónból (Paus. X. 2, 2). Nem egységes Philomélos megítélése, pozitív hagyomány nyomai: 24, 5; 27, 3–4; 28, 2; 31, 4; 56, 5. A negatív hagyományhoz lásd 15. jegyzet.
- 31 Lásd a 29, 2–3-hoz írt jegyzeteket.
- 32 A 371-es leuktrai csatában a thébiaiak legyőzték a spártaiakat, és ezzel véget vetettek a peloponnészosi háború vége (404) óta tartó spártai hegemoniának Hellasban, lásd Diod. XV. 15, 51–56 (ehhez lásd Stylianou 1998, 386–407), Xen. *Hell.* VI. 4.
- 33 A delphoi *amphiktyonia* a Delphoi közelében élő népek alkotta szervezet, amelynek célja a szentély igazgatása és védelme volt. Úgy tűnik, eredetileg 12 tagállamból érkeztek küldöttek, de az idők folyamán ez folyamatosan változott (ezt hangsúlyozza Paus. VIII. 2 és Strab. IX. 3, 7 is). A tagállamokról több lista is fennmaradt, bár ezeken nem teljesen ugyanazok a népek szerepelnek: Theopomp. BNJ 115 F 63 (= Harpokration s. v. *amphiktyones*): ión, dór, perrrhaibos, boiót, magnésiai, achaios, phthiótisi, méliasi, dolops, ainiai, delphoi és phókisi; Aeschin. II. 116: thessaliali, boiót, dór, ión, perrrhaibos, magnésiai, dolops, lokrisi, oitiai, phthiótisi, malisi, phókisi; Strab. IX. 3, 7 eredetileg 12 tag, de nem nevesíti őket; Paus. X. 8, 2: eredetileg csak tíz: ión, dolops, thessaliali, ainiai, magnésiai, malisi, phthiótisi, dór, phókisi, lokrisi. A listák mindenesetre komoly egyezést mutatnak a 29, 1-gyel, ahol Diodóros a phókisiakkal szembeszálló államokat sorolja fel. Az *amphiktyonia* rendszeren tavasszal és ősszel ülésezett, az üléseket Thermopylairól *pylaiának* nevezték. Strabón IX. 3, 7 szerint eredetileg 1-1 küldött (*hieromnémón*, ill. *pylagoros/pylagoras*, a kettő közötti pontos kapcsolat – esetleg azonosság – nem világos) érkezett, legkésőbb a 4. században azonban valószínűleg inkább 2-2 (vö. Aeschin. II. 116: két-két szavazat [*pséphos*]). Delphoi presztízse, politikai és földrajzi jelentősége miatt a befolyás megszerzése az *amphiktyoniában* – azaz Delphoi felett – óriási szerepet játszott a 4. századi (és valószínűleg a korábbi, vö. Hornblower 1982) görög politikában (lásd a négy szent háborút). Közvetlenül a szent háború előtt Thébainak és Thessaliának volt a legnagyobb befolyása az *amphiktyoniában*, a háború után viszont Philipposnak. A nevét vagy Amphiktyónról, Deukalión fiáról vagy arról kapta, hogy a tanácsot Delphoi szomszédai (*amphiktiones*, kivéve dórok, iónok) alkották. (Bowden 2003 szkeptikus az *amphiktyonia* tényleges politikai hatalmát tekintve, szerinte nem maga az *amphiktyonia* dönt, amelynek 346-ig csak szigorúan a delphoi szentély fenntartása és az ünnepek megrendezése volt a hatásköre, hanem az ünnepek alkalmával itt összegyűlő, az *amphiktyoniától* független testület. S ennek a testületnek a tevékenységét azonosítják szerzőink – leegyszerűsítő módon – az *amphiktyonia* tevékenységével.)
- 34 Hogy mikor emelték ezt a vádat, nem tudjuk. Thébai befolyását Delphoira és így az *amphiktyoniára* jól mutatja, hogy Thébai *promanteiát*, azaz soron kívüli jóslatkérési jogot kapott 360/359-ben (FdD III/4, nr. 375 = Syll.³ nr. 176.).
- 35 A spártai Phoibidas 382/381-ben foglalta el a Kadmeiát, Thébai fellegetvárát, és a Spárta-ellenes előkelők száműzése után erős helyőrséget helyezett ott el. Ez a 387-es Antalkidas-féle királybéke megsértése volt. A forrásaink ugyan egyértelműen elítélik ezt a tettet, de abban különböznek, hogy Phoibidas a saját szakállára cselekedett-e, és ezt csak utólag hagyatta jóvá Agésilaos a spártaiak kezdeti felháborodása ellenére (Xen. *Hell.* V. 2, 25–35; Nepos *Pelop.* 1), vagy Phoibidas eleve parancsra cselekedett (Plut. *Ages.* 23–24; Diod. XV. 20). A források többsége abban azonban egyetért, hogy a spártaiak jogtalanul jártak el, s ezt az sem tette jóvá, hogy Phoibidast megfosztották hadvezéri tisztétől és pénzbüntetésre ítélték, mivel a Kadmeiát megtartották. Eljárásuk a görögök körében közfelháborodást keltett (Diod. XV. 20, Isokr. IV. 125–126, Xen. *Hell.* V. 4, 1, Plut. *Pel.* 6, Plut. *De genio Socr.* 1, Nepos *Pelop.* 1, Pol. IV. 27, 4). A Kadmeiát végül a száműzöttek 378/377-ben foglalják vissza (Diod. XV. 25–27; Xen. *Hell.* V. 4, 1–12; Nepos *Pelop.* 3; Plut. *Pel.* 7–12). A görög történelemben nem példa nélküli, hogy egy akár jóval korábbi vallási vétséget (itt a béke megsértését) is aktuálpolitikai célokra használnak fel, az itteni több évtizedes késés a bűn elkövetése és a büntetés között jelentéktelen ahhoz képest, hogy a peloponnészosi háború (431–404) előestéjén Periklészszel szemben a spártaiak a 636 körüli kylóni vérbűnre hivatkoznak (Th. I. 126–127).
- 36 Vö. 29, 2–3.
- 37 Diodóros szövegéből nem derül ki egyértelműen, hogy a phókisiakat kik vádolták be. Egyes vélemények szerint Diodóros fogalmazása is arra utal, hogy a thébiaiak vádolták be a phókisiakat, de egyetértek Bucklerrel (2003, 400–401) abban, hogy ez az értelmezés nyelvilag nagyon erőltetett és nyakatekert lenne. A forrásokban szerepelnek a thébiaiak (Iust. VIII. 1, 4–5, Oros. III. 12, 12) és a thessalialiak (Paus. X. 2, 1) is. Buckler 1989, 16–18 és Buckler 2003, 399–401 szerint a vádat maguk a delphoiak emelték.
- 38 Kirrha Delphoi kikötővárosa volt. A hagyomány szerint a területük szent volta az első szent háborúval függ össze: a kirrhiaiak (krisaiak?, vö. Robertson 1978, 40–48) – majd esetleg az amphissaiak – rosszul bánnak a Delphoiba igyekvő zarándokokkal vagy valami egyéb bűnt követnek el az isten ellen, ezért az *amphiktyonia* illetve a delphoiak legyőzik őket, elveszik a területüket és az istennek szentelik (Strab. IX. 3, 4; Aeschin. III. 107–112, Suda s. v. *Solón*). Polyaen. III. 5 és Paus. X. 37, 4–8 szerint a bűnük eleve az volt, hogy egy már korábban is szentnek számító területet vettek művelés alá. Mivel a területet Apollónnak szentelték, nem lehetett volna profán célra igénybe venni illetve megművelni, ez tehát a vallásos vétség, amely miatt büntetést szabtak ki a phókisiakra. A háttérben természetesen jóval profánabb okok is szerepet játszhattak (itt szintén utalhatunk a kylóni vérbűnre, hiszen abban az esetben sem vallási, hanem elsősorban politikai megfontolásból támadták vallásos ürüggyel az alkméonida család különböző tagjait), ezt már az ókorban is látták: Paus. X. 2, 1 szerint nem biztos,

- hogy a phókisiak valóban valami bünt követtek el, elképzelhető, hogy a thesszaliaiak emelték a vádat, egyszerűen a Phókisszal való rossz viszonyuk miatt. Iust. VIII. 1, 6 szerint pedig a thébaiak azért emeltek vádat, mert a phókisiak feldúlták Boiótiát. De a forrásainkban egyéb okok is szerepelnek: egy phókisi férfi elrabolja a házastársát Theanót Thébaiból (Duris BNJ 76 F 2 = Athen. *Deipn.* XIII. 10, 560b), Duris itt a trójai háborúval való hasonlóságot a nőrablás mellett a tíz éves időtartammal is hangsúlyozza; egy örökösni miatti családok közötti viszály, de hogy ez hogyan okozza a háborút, az nem derül ki (Arist. *Pol.* 1304a, vö. Buckler 1989, 18–19). A tényleges ok és az időzítés hatalmpolitikai: tudjuk, hogy pár évvel korábban volt belviszály Delphoiban (a delphoi Astykratés száműzetése és athéniak általi befogadása, IG II² 109 = Osborne 1981, nr. 51, 49–51. old.), Thébainak komoly ellentétei voltak Spártával (a mantinciai csata csak pár évvel korábban, 362-ben zajlott), Athént lefoglalja a szövetséges háború (357–355), ráadásul a második szent háború óta bizonyára nem volt felhőtlen a viszony Phókis és Delphoi között.
- 39 A 356-os tavaszi *pylaián* (február/március), esetleg 355-ben. Valószínűleg nem csak a küldöttek döntöttek (vö. Aeschin. III. 124: *ekklésia*, ha nem csak a *pylargorosok* és a *hieromnémónok* vesznek részt, hanem azok is, akik áldozni jöttek vagy jóslatot kérni).
- 40 A görög szövegben itt és a többi hasonló helyen is *prostasia* áll, melynek pontos jelentése „valami előtt állás”, akár vezetőként, akár védelmezőként, így a vezető szerep mellett a védelem is benne van a szó jelentésében.
- 41 Város Delphoi mellett, Paus. X. 36, 5 szerint a későbbi Antikyra.
- 42 Azaz Delphoiban.
- 43 Hom. *Il.* II. 517, 519. ford. Devecseri Gábor; szó szerinti fordítás: „A phókisiakat pedig Schedios és Epistrophos vezette, akik Kyparissost és a köves Pythót birtokolták.”
- 44 Polyæn. V. 45 egyéni céljait hangsúlyozza: „Philomélos, amikor a thébaiak és a thesszaliaiak harcoltak a phókisiakkal, vállalta, hogy sikeresen vezeti majd a háborút, így hadvezérré tették, a háború ürügyén zsoldosokat toborozva megerősödött, és a szent kincseket szabadon használva a hadvezérségét egyeduralommá változtatta.”
- 45 III. Archidamos, spártai király (360/59–338), a spártaiak később már nyíltan is támogatták a phókisiakat (27, 5; 29; 57; Paus. X. 10, 3 szerint a thébaiak iránti gyűlöletük miatt).
- 46 A 28, 1 dupluma, *contra* Hammond 1937a, 52.
- 47 A *peltasté*sek nevüket a könnyű thrák pajzsról (*pelté*) kapták, könnyebb fegyverzetüknek köszönhetően gyorsabb mozgásúak voltak a hoplitáknál. A peloponnésosi háború óta egyre nagyobb szerepet játszottak a görög hadviselésben, forrásaink szerint a 4. század elejétől terjedtek el Iphikratés, athéni hadvezér külföldi (perzsa) hadjáratai során szerzett tapasztalatainak köszönhetően, lásd Diod. XV. 44 (ehhez Stylianou 1998, 342–346); Nepos. *Iphicr.* 1., magyarul Kertész 2017, 84–88.
- 48 Egyes vélemények szerint (Sherman 1952 *ad loc.*) azonosak az Eurip. *Ión* 94-ben szereplő *Phoibu Delphoi therapesszel* („Phoibos delphoiabeli papjai”, ford. Devecseri G.), érdemi érv azonban nem szól e mellett. A szövegösszefüggés alapján valószínűleg egyszerűen a Delphoi függetlensége mellett kiáll, így közvetetten a jelen helyzetben Thébai-barát vezető család(ok) tagjai – a 28, 2 a leggazdagabb delphoiak vagyonának elkobzásáról beszél – lehettek, vö. Buckler 1989, 13. Paus. III. 10, 4 szerint nem csak a thrakidéseket, hanem minden felnőtt férfit is le akartak mészárolni, a nőket és gyerekeket pedig rabszolgáskorba vetni, ezt azonban Archidamos közbelépése megakadályozta.
- 49 A Delphoitól/Phókistól nyugatra élő ozilisi lokrisiak – különösen az amphissaiak, a terület legnagyobb városának lakói – már a peloponnésosi háború idején, 426-ban a phókisiak hagyományos ellenségeinek számítottak (Th. III. 101, 2). A Diodóros által itt említett támadás is Amphissából indulhatott ki, amely Aeschin. III. 123 szerint 60, de Paus. X. 38, 4 szerint 120 stadionnyira volt Delphoitól. Ha a 28, 3 valóban ennek a dupluma (*contra* Hammond 1937a, 51), akkor ez a csata a Phaidriadesnél, a Parnassos nyúlványánál zajlott.
- 50 Ugyanígy a 27, 3-ban (akár duplum, akár nem).
- 51 Lásd még 27, 5 és 28, 4. Komoly különbségek, de egyezések is a 30-as caputtal (pl. másfélszeres zsold). Ha ezek valóban duplumok, akkor ezek az események is a 30, 1–4-gyel egy időben zajlottak.
- 52 A szentélyt körbevevő fal régészetiileg nem kimutatható, de az Apollón-szentélytől és a stadiontól nyugatra lévő dombon vannak falmaradványok, vö. Buckler 1989, 25–26.
- 53 Azonos lehet a 30, 4-ben említett Argolas-dombbal, bővebben lásd ott.
- 54 Magyarul lásd Hegyi 2003, 141.
- 55 Hasonló történetet ismerünk Nagy Sándorral kapcsolatban is: Plut. *Alex.* 14. 6–7: Sándor éppen erővel rángatja a papnőt, hogy jósoljon neki, amikor a Pythia azt mondja, hogy „Legyőzhetetlen (*anikéotos*) vagy” (ti. a Pythia nem tud ellenállni neki), és ezt Sándor jóslatnak tekinti (erre utal Diod. XVII. 93, 4 is). Itt is erről van szó, a Pythia nem jósol, egyszerűen megállapítja a tényt, hogy Philomélos Delphoi birtokában azt tehet, amit csak akar.
- 56 A 24, 5 lehetséges dupluma.
- 57 A delphoi templomban lévő galambokhoz vö. Eurip. *Ión* 1196 skk.
- 58 Vö. 33, 2.
- 59 Név szerint szerepelnek még az athéniak a phókisiak támogatójaként: 29, 1; 37, 3; 57; implicit módon, de egyértelműen az athéniakra is utal a 64, 1. Hagyományos, az athéniak és a phókisiak között fennálló jó viszonyt bizonyítja: Th. I. 111 (thesszaliai expedíció [454/453], a phókisiak az athéniak szövetségesei, talán itt is szerepet játszott az *amphiktyonia*); I. 112, 5 (az ún. második szent háború [449], melynek során a spártaiak biztosítják delphoi függetlenségét, de az athéniak újra visszaadják a szentélyt a phókisiaknak) és III. 95 (426-os hadjárat, itt kifejezetten mint az athéniak régi barátairól beszél a phókisiakról, de arról is, hogy ha önként nem csatlakoznak a hadjáratához, akkor erővel kényszerítik őket erre), ugyanakkor a II. 9, 2 a peloponnésosi háború kitérésének idején (431) az athéniakkal szemben a spártaiak oldalán sorolja fel a phókisiakat (vö. Hornblower 2003 *ad locc.*). Paus. III. 10, 3 szerint az athéniak a szent háborúban a phókisiak régi jótéménye miatt támogatják őket. Még a háború kitérése előtt, 363 nyarán Athén befogadja a thesszaliai Andronikos *hieromnémón* javaslatára száműzött delphoi Astykratést és társait, valamint polgárjogot és adómentességet ad neki, illetve *isopoliteiát* a társainak (IG II² 109 = Osborne 1981, nr. 51, 49–51). Athén állásfoglalásában jelentős szerepet játszott rivalizálása Thébaijal is. D. XVIII. 18 világosan arról beszél, hogy az athéniak tisztában voltak a phókisiak ügyének jogtalanságával, és csak Thébai-ellenességük miatt támogatták őket.
- 60 A spártaiakat nevesíti még: 24; 29; 37, 3; 57; 63, 1 (Archidamos sorsa); 64, 1 (implicit módon).
- 61 A 29, 1-ben athéniakról, lakedaimóniakról és néhány peloponnésosiról van szó, máshol megnevezi a phókisiak oldalán az achaiosokat (30, 4; 37, 3; a phthiótisi achaiosok a másik oldalon álltak a 29, 1 alapján), a korinthosziakat (60, 2, bővebben lásd ott), Lykophrönt, Pherai tyrannosát (35; 37, 3). Ezen kívül bizonyára Phókis – önkéntes vagy kényszerű – szövetségesei voltak azok a városok, amelyek *naopoiosok*at küldtek Delphoiba a phókisi uralom alatt, pl. az eddigieken felül: Argos, Sikyón, Lokris, Megara, Epidaurus, Phleius (lásd Syll.³ 241 A, FdD III/5, Nr. 19., ehhez lásd már Beloch 1923, 264–266).
- 62 Széleskörű szövetségre utal athéni vezetéssel és a delphoi függetlenség megőrzésével, de konkrétumok nélkül Xen. *vect.* 5, 8–9.
- 63 Veh–Frigo 2007 szerint a krónikus pénzhiányban szenvedő boiótok (40, 1 sk.) anyagi hasznot vártak a spártaiak ellen meghozott *amphiktyoniai* határozattól (23, 2 sk.; 29, 2 sk.). A 40, 1-ből azon-

- ban nem következik „krónikus” pénzhiány, mivel ekkor már tart a szent háború, ami „akut” pénzhiányt okozhatott, ráadásul a hagyományos rossz viszony önmagában is magyarázza a spártaiakkal szembeni fellépést.
- 64 Részletesebb, de nem teljes lista: 29, 1.
- 65 Ez az *amphiktyónok* háborús határozata (vö. 28, 4, Hammond 1937a szerint nem duplum) a 356-os őszi *pylaián* vagy 355-ben.
- 66 Diotimos 354/353-ban volt archón (Develin 1989, 285), C. Marciust Rutilus és Cn. Manlius Capitolinus Imperiosus 357-ben voltak consulok (Broughton 1951, 122).
- 67 Talán az első toborzás dupluma még Delphoi lerohanása előtről, vö. 24, 2, a későbbi második toborzás megemelt zsolddal: 25, 1; 30, 1.
- 68 Philomélós az 56, 5 szerint is tartózkodott a szentély kincseitől, ezzel szemben 30, 1; 32, 1; 61 (implicit módon) Philomélost is a szentély kifosztói közé sorolja (ugyanígy Ephoros BNJ 70 F 96 [= Athen. *Deipn.* VI. 22, 232d]). Philomélós e kettős megítélése alapján elképzelhető, hogy Diodórosnál egy Phókis-barát (Démophilos) és egy Phókis-ellenes (Diyillos) forrás értéktétele keveredik.
- 69 Vö. 24, 3 (a thrakidések kivégzése és vagyonuk elkobzása).
- 70 A lokrisiak (amphissaiak?) rohama duplum a 24, 4-hez. Hammond 1937a szerint két külön csata 356 nyarán, ill. 355 elején.
- 71 A hadüzenet a 27, 5 dupluma.
- 72 Erre a szerződésre utal D. XIX. 61.
- 73 Lásd a 23, 2-höz írt jegyzeteket.
- 74 Ez több, mint a delói szövetség teljes békeidős „bevétele” az 5. sz.-ban.
- 75 Talán a 23 dupluma, bár megfontolandó, hogy érdemes különbséget tenni Archidamos korábbi titkos támogatása (24, 1–2), és a spártaiak itteni hivatalos segítségnyújtása között.
- 76 Veh–Frigo 2007 és Buckler 1989, 170–173 szerint a 25 dupluma, de itt van a helyén, mivel így a beszámoló Philomélós második, emelt zsoldért való toborzásáról (30, 1 sk. = 25, 1) és a Lokrisba való betöréséről (30, 3 sk. = 25, 2 sk.) itt, az *amphiktyonia* háborús határozata után (356 késő tavasz, 27, 5; 28, 4) a helyére kerülne, amennyiben persze 356-ban volt a háborús határozat.
- 77 28, 2 és 56, 5 szerint Philomélós nem nyúlt a felajánlásokhoz. Paus. X. 8, 7 szerint a Kroisos lyd király által felajánlott aranypajzsot (Hdt. I. 92) Philomélós rabolta el Athéné Pronoia szentélyéből. Sokkal negatívabb kép Philomélósról és különösen a többiekéről: Phylarchos BNJ 81 F 70 (= Parthen. *Narr. amat.* XXV. 1–3): „Phayllosról ezt mondja Phylarchos. Phayllos, a tyrannos beleszeretett az oitaiak védelmezőjének, Aristónnak a feleségébe. Ezért üzenetet küldve neki megígérte, hogy sok aranyat és ezüstöt fog adni, valamint arra buzdította, hogy ha bármi mást szeretne, mondja meg, és nem fog csalódní. Az asszony igen vágyott egy nyakékre, amely akkor Athéné Pronoia szentélyében hevert, és a szóbeszéd szerint Eriphylé volt. Ezt az ajándékot kérte. Amikor Phayllos elrabolta a többi felajánlást, a nyakéket is elvitte. A nyakéket Aristón házába vitette, az asszony pedig hordta egy darabig, s erről mindenki tudott. Ez után azonban olyan sors érte, mint Eriphylét. A legkisebb fia ugyanis megőrült, ezért felgyújtotta a saját anyját és vagyon nagy részét is elégette.” Theopompos 115 F 248 (= Athen. *Deipn.* XIII. 605a–d): „Ugyanebben a művében (valószínűleg *A delphoi szentélyből rabolt kincsek*) Theopompos azt mondja, hogy Phayllos a phókisiak tyrannosa igen szerette a nőket, Onomarchos pedig a fiúkat. Az isten kincsei segítségével kedvében járt a sikyóni Pythodóros fiának, aki éppen akkor érkezett Delphoiba, hogy levágott haját felajánlja az istennek. Miután együtt volt ezzel a szép fiúval, (odaadta neki) a sybarisaiak fogadalmi ajándékait, négy arany vakarókést. Phayllos Bromiasnak, Deiniadés fuvoláslányának (adta) a phókisiak ezüst ivócészejét és a peparéthosiai ezüst borostyánkószorúját. Azt mondja Theopompos, hogy Bromias a pythói játékokon készült játszani, de a tömeg megakadályozta ebben. És, hogy Onomarchos az epheso-
- siak fogadalmi ajándékát, egy (aranyból készült) babérkoszorút adott Physkidásnak, a trichionioni Lykolas fiának, mivel szép volt. Ezt a fiút apja Philipposhoz vitte, s miután ott prostituálódott, elküldték, anélkül, hogy bármit is kapott volna. Onomarchos a szép Damipposnak, az amphipolisi Epilykos fiának adta Pleisthenés fogadalmi ajándékát. Philomélós egy táncosnőnek, a thessaliali Pharsaliának adta a lamsakosiai fogadalmi ajándékát, egy aranyból készült babérkoszorút. Ezt a Pharsaliát Metapontionban a piactéren lévő jósok (ölték meg) egy bronz babérfából jövő hang utasítására. Ezt a fát a metapontioniak állították a prokonnésosi Aristeas látogatása idején, mivel azt mondta, hogy a hyperboreosoktól jött. Amint meglátták, hogy Pharsalia a piactérré ért, a jósok őrzöngeni kezdtek és széttépték. Mikor az emberek később a történetek okát keresték, kiderült, hogy az isten koszorúja miatt ölték meg.” Lásd még Polyæn. V. 45 (44. jegyzet). Bár a szentélyek kincseinek felhasználására vagy legalábbis ennek lehetőségére találunk példát a görög történelemben (pl. Th. I. 121, 2 [a korinthosiaiak a delphoi és olympiai szentélyekben lévő kincseikről], Th. II. 13, 4–5 [az athéniaiak mindenféle szent tárgyai, felajánlásai, lásd Hornblower 2003 *ad locc.* további irodalommal]), ami a phókisiak esetét különlegessé teszi, az az, hogy nem a saját felajánlásait használták fel, hanem másokét, ráadásul a kincsek egy részét – amint a fentiekből is kitéjük – kifejezetten személyes célra használták fel. Bár ez utóbbit a szakirodalom többnyire elfogadja (pl. Worthington 2008, 56), itt is érdemes szem előtt tartanunk, hogy a történelmet a győztesek írják.
- 78 Nehezen azonosítható erődített domb, azonos lehet a 25, 2-ben említett. Buckler (1989, 41–42. 16. jegyzet) a mai Mendenitsával azonosítja, részben helyszíni megfigyelések alapján.
- 79 A 13 000 fős boiót sereg minden bizonnyal túlzás, mivel a boiótok a 371-es leuktrai csatára is csak 6000 katonát tudtak kiállítani (Diod. XV. 52, 2; Front. *Strat.* IV. 2, 6: 4000 fő, ebből 400 lovas, vö. Stylianou 1998, 389–390), esetleg az egész *amphiktyoniai* haderő lehetett ekkora (vö. Beloch 1922, 250, 1. jegyzet: 6000 boiót, 6000 thessaliali és 1000 lokrisi; őt követi Buckler 1989, 40.)
- 80 Az achaiosok Epaimenóndas peloponnésosi hadjárata óta (366 tavasz?) Thébai ellenségei (Diod. XV. 75, 2, vö. Xen. *Hell.* VII. 1, 41–43, a kronológiához lásd Stylianou 1998, 446–455).
- 81 A különbségek ellenére hasonló motívumok a 25, 2–3-ban: szigorú büntetés a templomrablókkal szemben, majd ugyanolyan eljárás a phókisiak részéről, végül megegyezés.
- 82 Diodóros nem nevezi meg, hogy hol zajlott a csata, csak Pausaniástól (X. 2, 4) tudjuk, hogy Neón városa mellett (a városhoz és a Parnassos itteni Tithorea nevű hegycsúcsához lásd Paus. X. 32, 8 skk.), ahol a phókisiak hadjárata előtt thébai helyőrség lehetett (D. XIX. 148). A csata pontos keltezése vitatott: 355 kora nyara, ősze vagy 354 ősze.
- 83 Ti. a Parnassos keleti nyúlványain.
- 84 Philomélós öngyilkossága megfelellhet a szikláról való letaszítás szakrális büntetésének (vö. 28, 3, lokrisiak a Phaidriadesről). Euseb. *praep. ev.* VIII. 15 (392c) nem szándékos öngyilkosságot, hanem isteni büntetést sugall: „Philomélost egy meredek és sziklás dombtetőről egy lezúduló szikla taszította le és zúzta össze.”
- 85 Diod. 56. 5 és 61. 2 szerint Philomélós és Onomarchos testvérek, de Paus. X. 2, 2 szerint Philomélós apja Theotimos, Arist. *Pol.* 1304a szerint pedig Onomarchos apja Euthykratés. A *communis opinio* szerint Diodóros téved, Philomélós és Onomarchos nem voltak testvérek. A tévedést elősegíthette, hogy Onomarchos és hadvezértársa, majd utóda (35, 1; 36, 1), Phayllos viszont valóban testvérek (56, 5). Forrásaink alapján Philomélósnál agresszívabb belpolitikát folytattak, talán dinasztikus céllal is (Arist. *Pol.* 1304a szerint a harmadik szent háború oka egy phókisi magánviszály volt, amelyben Onomarchos családja is érintett). Hangsúlyosan szerepel pl. a szentély kincseinek saját célra történő felhasználása

- Onomarchos esetében is –: Ephoros BNJ 70 F 96 (=Athen. *Deipn.* VI. 22, 232d) és Theopomp. BNJ 115 F 248 (= Athen. *Deipn.* XIII. 605a–d), míg Philomélosszal kapcsolatban megjelenik olyan hagyomány is, hogy végig tartózkodott a kincsektől (56, 5).
- 86 Athén ezzel elveszítette utolsó északi támaszpontját, a város elfoglalását megismétli Diodóros 34, 4.
- 87 A görög szöveg Pagai (*Pagas*) olvasatát többnyire Pagasaira (*Pagasas*) javítják, a szövegjavítást azonban nem mindenki fogadja el, pl. Worthington 2008, 57.
- 88 Eudemos/Thudemos 353/352-ban volt archón (Develin 1989, 288), M. Popillius Laenas és M. Fabius Ambustus 356-ban voltak consulok (Broughton 1951, 123).
- 89 A szakirodalom gyakran kárhozza a boiót hadvezetést, amiért nem használták ki a neóni győzelmet: ha továbbvonulnak, véget vehettek volna a szent háborúnak, ehelyett nem sokkal később Pammenés vezetésével komoly haderőt küldtek Kis-Ázsiába is (35, leginkább anyagi megfontolásokból). A boiótok azonban jogilag gondolhatták, hogy a hadvezér (Philomelos) halála és a phókísi seregnek okozott veszteségek mértéke véget vetett a háborúnak. E thébai mulasztásnak az ad világtörténeti jelentőséget, hogy a szent háborúnak még Philippos beavatkozása előtt véget vehettek volna, ráadásul Thébai sem gyengült volna meg annyira az elhúzódó háború során.
- 90 Bár ekkor a háborúpárti politika győzedelmeskedik – az ellenzék fizikai megsemmisítésével is (vö. 33, 3) –, az 56, 3 valószínűleg a békepárti politika újraéledését tanúsítja, de ez sem volt hosszú életű (59, 2).
- 91 A korábbi fejezetek inkább Phókis kollektív megbüntetését sugallják, de itt úgy tűnik, mintha inkább egyes emberek büntetéséről lenne szó, s ezek a magánemberek mozgatnák a háttérben a háborúpárti szálakat.
- 92 Paus. X. 15, 1–2 említ egy Sitalkas nevű, 35 könyök magas Apollón-szobrot, melyet a phókísiak által fizetett büntetésből emeltek az amphiktyónok. A büntetést Pausanias szerint egy szent terület megműveléséért szabták ki, Veh–Frigo 2007 szerint az első vagy a második szent háborúról lehet szó. A harmadik szent háborúval járó, a phókísiakat sújtó büntetésekhez lásd 60, 1–3.
- 93 Az ókori jóslatokkal kapcsolatban gyakran előfordulnak ehhez hasonló téves értelmezések, pl. a spártaiak egy jóslat szerint megkapják Tegeát, hogy táncoljanak rajta, és kötelekkel felmérjék területét, ezen felbuzdulva megtámadták Tegeát, de vereséget szenvedtek, a foglyul esett spártaiak viszont – lábukon kötéllel dolgoztatva – valóban felmérték Tegeát (lásd Hdt. I. 66), így teljesült a jóslat.
- 94 Valószínűleg ezeket is a szent felajánlások anyagából.
- 95 A phókísiak által vert érmék egy része fenn is maradt, a delphoi szimbolikán túl (Apollón, babér) van, amelyiken Onomarchos, illetve Phalaikos neve is szerepel (Head 1911, 339). A phókísi teljes vereség (vö. 60) értelemszerűen véget vetett a pénzverésnek. Plut. *de Pyth. orac.* 401f szerint az opusi lokrisiak a vert pénz egy részét később összegyűjtötték, és újra az istennek szentelték egy *hydria* formájában.
- 96 Valójában a thessaliai szövetséget a Pherai tyrannosaival folytatott belharcok foglalták le (vö. 14, 1–2). Hogy lefoglalja a thessalíaiakat, Onomarchos a tyrannosokat támogatta anyagilag is, ez tekinthető akár megvesztegetésnek is, de valójában inkább tényleges katonai célú támogatás volt (lásd 35; 37, 3).
- 97 Vö. 32, 2.
- 98 Város Epiknémisi Lokrisban, a Boagriós-folyó völgyében, Aeschin. II. 132 Alponos és Nikaia mellett említi mint olyan várost, amely a Thermopylaiba vezető utakat ellenőrzi (vö. Strab. IX. 4, 4). Thermopylai ellenőrzésének jelentőségét jól mutatja, hogy D. XIX. 83 szerint amíg a phókísiak ellenőrizték, addig az athéniaknak sem a thébaiaktól, sem a thessalíaiaktól nem kellett tartaniuk.
- 99 Város Ozolisi Lokrisban, ők reagáltak először a szentély elfoglalására, de vereséget szenvedtek (24, 2; 28, 3), majd kényszerből a phókísiak szövetségesei lettek (*symmachos*, Plur. *de virt. mul.* 249f), így lokrisi naopoiósokkal találkozunk a 353-as tavaszi és őszi *pylaián* is (FdD III/5, Nr. 19., 34 és 44. sor, vö. pl. Beloch 1923, 265).
- 100 Dóris városai: Erineos, Boion, Pindos és Kytinion (Strab. IX. 4, 11; Diod. IV. 67, 1). A támadás célja Phókis É-Ny-i irányból történő biztosítása volt.
- 101 Boiótia megtámadása – a korábbi vereség után – azért kecsgegett ekkor (354 nyara) sikerrel, mert Pammenés 5000 hoplitával perzsa zsoldban harcolt Ásiában (34, 1–2).
- 102 A boiótok 364 nyarán foglalták és pusztították el Orchomenost (Diod. XV. 79, 3–6). Buckler (1989, 82) szerint Onomarchos hódítása nem volt hosszú életű, mivel Démostenés 353/352-es beszéde alapján (Dém. XVI. 4 és 25–26) úgy tűnik, az elnéptelenedett Orchomenos ekkor újra thébai kézen van, a szöveg azonban közel sem egyértelmű ezzel kapcsolatban.
- 103 A vereség talán annak köszönhető, hogy Onomarchos Phaylloszt a sereg egy részével Thessaliába küldte a pherai Lykophron megsegítésére (35, 1), bár ez a kronológia Diodóros itteni szövegéből nem egyértelmű.
- 104 Vö. 14, 1–2; 33, 3, Polyen IV. 2, 19: „Philippos bár szerette volna megszerezni Thessaliát, nyíltan nem viselt hadat a thessalíaiakkal. Mikor a pelinaiosok háborúztak a pharsalosiakkal, és a pheraibeliek a larissaiakkal, és a többiek is egyik vagy másik oldalra álltak, mindig segített azoknak, akik hívták. Győztesként azonban nem üzte el a legyőzötteket, nem vette el fegyvereiket, nem rombolta le a falaikat, a belviszályokat viszont inkább növelte, mint csökkentette, a gyengébbekről gondoskodott, az erősebbeket gyengítette, barátságos volt a köznéppel, és támogatta a népvézereket. Philippos Thessaliát ezekkel a cselekkkel szerezte meg, nem fegyverekkel.” Philippos végeredményben a thessalíai szövetség hivatalos vezetője lett (Diod. XVII. 4, 1; Iust. VII. 2, 1 és XI. 3, 2).
- 105 Ez Philippos egyetlen jelentősebb veresége, lásd Polyen. II. 38, 2 „Onomarchos megütközve a makedónokkal hátulról elfoglalt egy félhold alakú hegyet, és a félhold mindkét csúcsán köveket és hajtógépeket rejtett el, majd előrevonult a seregével az alant fekvő síkságra. Amint az ellene vonuló makedónok elkezdtek dárdázni, a phókísiak úgy tettek, mintha a hegy nyúlványai közé menekülnének. Erre a makedónok bátran és hevesen üldözve szorongatták őket, a phókísiak viszont a hegycsúcsokról kövekkel lötték a makedónokat és így szétzilálták a phalanxukat. Ekkor Onomarchos jelet adott a phókísiaknak, hogy forduljanak meg és támadjanak az ellenségre. Mivel hátulról támadták, felülről pedig lövedékekkel borították el őket, a makedónok rettegve visszavonultak. Állítólag ebben a csatában mondta azt a makedónok királya, Philippos, hogy »nem elmenekültem, hanem visszahúzódtam, mint a faltörő kosok, hogy majd újra még erősebben támadjak.«”
- 106 353 vagy 352.
- 107 A harcról egy Aristotelés-*scholion* (ad EN 1116b = Ephoros BNJ 70 F 94a; lásd még Képhisodóros BNJ 112 F 1 és Anaximenés BNJ 72 F 8) számol be részletesebben: „A boiótiai Koróneia-nál lévő Hermaion sík hely, a többi terület egyenetlen. Annak idején itt álltak hadrendbe a koróneiaiak a Metachoióból (lásd BNJ kommentár és Ephoros BNJ 70 F 94b) segítségükre siető katonákkal és a boiótarchosokkal együtt, amikor a phókísi Onomarchos elfoglalta a várost, és árulás révén hatalmába kerítette a fellegvárat. A koróneiaiak kitarították a helyükön, és meghaltak Onomarchos embereinek csapásaitól, mivel még a kapukat is bezárták, hogy még azoknak se legyen lehetősége a menekülésre és hazájuk elárulására, akik esetleg akarták volna. A Metachoióból segítségükre érkező boiótok azonban már rögtön a csata ele-

- jén elmenekültek, miután megtudták, hogy az egyik boiótarchos, Charón elesett. Beszámol erről a csatáról Képhiszodóros a szent háborúról szóló művének 12. könyvében, Anaximenés a Philipposról szóló művének 4. könyvében és Ephoros a 30. könyvében.” Aristotelés arra hozza fel példaként a csatát, hogy a (zsoldos)katonák, bár képzettek és jobban értenek a hadviseléshez, elsőként futnak meg, míg a polgárok kitartanak.
- 108 Philippos itt mellőzött északi tevékenységére nagyon röviden utal 31, 6 (itt Methóné és Pagasai elfoglalása szorososan követi egymást, de a földrajzi távolság miatt is értelemszerűen eltérő időpontban történtek) és 34, 4–5 (Methónét Philippos itt újra elfoglalja, valószínűleg duplum a 31, 6-hoz).
- 109 Az ún. Krókos-mezei vagy Krokion-síksági csata (a magyar szakirodalomban az első az elterjedtebb, bár az utóbbi változat – a rövid o-val – helyesebb, lásd Strab. IX. 5, 8 *Krokion pedion* és 14: Steph. Byz. s. v. *Démétrion: Krokion pedion*), a csatához lásd még D. XIX. 319, Paus. X. 2, 5 és Iust. VIII. 2, 3, utóbbi szerint Philippos hangsúlyozottan a szentély, és nem a thébaiak segítségére sietett, így katonáit babérrel koszorúzta. A pontos helyszínt egyik forrásunk sem nevezi meg, Beloch (1922, 477, jegyzet) azonosítását azonban általában elfogadják, lásd Buckler 1989, 75, már csak az egyszerűbb megnevezés kedvéért is. A csatát 353 közepére vagy 352-re keltezik.
- 110 Bár a görög *tychikós* egyértelműen véletlen egybeesést jelent, Beloch 1922, 476, 3. jegyzet és a szakirodalom jelentős része szerint a flotta pontosan azért érkezett, hogy megakadályozza Philipposzt Pagasai elfoglalásában (lásd fent), de elkésett (D. I. 9 Pagasai mellett Pynát, Poteidaiót és Methónét nevezi meg mint olyan városokat, amelyeknek az athéniak nem segítettek időben és elég buzgón; IV. 35 pedig mint sikertelen tengeri expedíciót említi a methónéit, a pagasait és a poteidaioit). Hammond (1937a, 67–68) szerint sem volt véletlen a flotta jelenléte, de nem Pagasai miatt érkeztek, egyszerűen azért, hogy Onomarchossal együtt lépjenek fel Philippos ellen.
- 111 Nem világos a szövegből, hogy mi is lett Onomarchos sorsa: menekülés közben esett el a tengernél a többiekkel együtt, vagy Philippos végeztette ki (*ekremase* – „felakasztotta”)? Ráadásul a 61, 2 szerint levágták és keresztre feszítették (*katakopeis estauróthé*). Euseb. *praep. ev.* VIII. 14 (392c): „Onomarchost megvadult lova ragadta a tengerbe, ahol elborították a hullámok és lovával együtt a feneketlen mélységbe süllyesztették.” Paus. X. 2, 5 szerint Onomarchost a tengerparton saját katonái dárdázták le, mivel őt tartották felelősnek a vereségért. A fentiek alapján elképzelhető, hogy Philippos már csak a holttestet feszítette keresztre vagy akasztatta fel.
- 112 Aristodémos 352/351-ben volt archón (Develin 1989, 309), Gaius Sulpicius Peticus és Marcus Valerius Poplicola 355-ban voltak consulok (Broughton 1951, 124).
- 113 Az aranykincsek egyéb „szabad” felhasználásához lásd fent.
- 114 Athéni hadvezér, a Philokratés-féle béke egyik követe, Démostenés politikájának támogatója.
- 115 A pherai tyrannosok uralmának megdöntése szerepel újra a 38, 1-ben is. A tyrannosok bukása után Pherai újra a thessaliali szövetség tagja lett, így Thessaliában megszűnt a belviszály. Mind ez valószínűleg még 353-ban történt, és nem 352/351-ben.
- 116 A görög *chrémata* lehet a fent említett vert pénz, de általában mindenféle kincs és vagyon tárgy is.
- 117 352 tavaszán/nyarán.
- 118 Lásd fent 35, 4–6.
- 119 Lásd 37, 3.
- 120 Ti. Thermopylaiba. A szoros megvédésének fontosságáról beszél D. IV. 17 és XIX. 83–84, valamint Aeschin. II. 132 skk. már a háború utolsó szakaszával kapcsolatban, amikor Philippos meg is szerezte a szorost. Ezek az események jóval szorosabban követik a Krokion-síkságon lezajlott csatát (35, 5–6), mint ahogy az Diodóros elrendezése sejteti. A szoros lezárása 353 vagy 352 nyarán történt.
- 121 D. XIX. 319 szerint az athéniak egyedül védték meg a szorost Philipposzal szemben, hasonlóan Iust. VIII. 2, 8–12, aki kiemeli, hogy annak idején az athéniak – valójában inkább a spártaiak és egyéb szövetségesek – még igaz ügy miatt védték a szorost a barbár perzsákkal szemben, míg most a szentségtörőket és a templomrablókat, azaz a phókisiakat oltalmazták. Valójában az athéniak szándékai elsődlegesen Philippos ellen irányultak, Phókis helyzetétől függetlenül is elemi érdekük volt, hogy Philippos ne engedjék be Közép-Görögországba. A 37, 3 azt sejteti, hogy nem csak az athéniak vettek részt a szoros védelmében.
- 122 351-ben.
- 123 Throniont már korábban elfoglalta (33, 3).
- 124 Város Phókis keleti határán, közel mind Boiótiához, mind Epiknémisi Lokris határhoz, jelentőségéhez lásd még 58, 4–6.
- 125 Vö. 61, 3; Paus. X. 2, 6 szerint Phayllos egy álomban előre látta sorsát, részben ellentétes hagyomány: Euseb. *praep. ev.* VIII. 15 (392d): „Phayllosról kétféle hagyomány van: vagy sorvasztó betegség emésztette el vagy Abaiban a templommal együtt égett el.”
- 126 A 23, 1 szerint a háborút Philomélós robbantotta ki.
- 127 Paus. X. 2, 7 szerint Phayllos fia volt.
- 128 Fia, Mnasón Aristotelés tanítványa volt (Ael. *Var. hist.* III. 19; Timaios BNJ 566 F11a = Athen. *Deipn.* VI. 86, 264c–d), a phókisi Elateia tyrannosa (Plin. *NH* XXXV. 99). Arist. *Pol.* 1304a szerint Mnasón apja, Mnaseas és Euthykratés, Onomarchos apja (esetleg fia, a szöveg nem egyértelmű) között viszály támadt egy örökös nő (*epikléros*) miatt, és ez lett a szent háború oka, lásd fent.
- 129 351-ben.
- 130 Vagy duplum a 38, 7-hez vagy annak folytatása. A boiót ellen-támadás Phókisban vezetett Neón elfoglalásához, lásd D. XIX. 148 (a phókisi sikerekre koncentrálván).

Bibliográfia

- Beloch, J. K. 1922. *Griechische Geschichte III.1² (Bis auf Aristoteles und die Eroberung Asiens)*. Berlin–Leipzig.
- Beloch, J. K. 1923. *Griechische Geschichte III.2² (Bis auf Aristoteles und die Eroberung Asiens)*. Berlin–Leipzig.
- Bowden, H. 2003. „The Functions of the Delphic Amphictyony before 346 BCE”: *Scripta Classica Israelica* 22, 67–83.
- Broughton, T. R. S. 1951. *The Magistrates of the Roman Republic I*. New York.
- Buckler, J. 1989. *Philip II and the Sacred War*. Leiden.
- Buckler, J. 2003. *Aegean Greece in the Fourth Century BC*. Leiden–Boston.
- Davies, J. 1994. „The Tradition about the First Sacred War”: S. Hornblower (szerk.): *Greek Historiography*. Oxford 194–212.
- Develin, R. 1989. *Athenian Officials 684–321 B.C.* Cambridge.
- Ellis, J. R. 1986. *Philip II and Macedonian Imperialism*. Princeton.
- Ellis, J. R. 1994. „Macedon and north-west Greece”: D. M. Lewis – J. Boardman – S. Hornblower – M. Ostwald (szerk.): *The Cambridge Ancient History VI.*², 723–759.
- FdD III/4 = Pouilloux, J. 1976. *Fouilles de Delphes Tome III (Épigraphie) Fascicule IV (Les inscriptions de la terrasse du temple et la région nord du sanctuaire)*. Paris.

- FdD III/5 = Bourguet, É. 1923. *Fouilles de Delphes Tome III (Épigraphie) Fascicule V (Les comptes du IVe siècle)*. Paris.
- Forrest, G. 1956. „The First Sacred War”: *Bulletin de correspondance hellénique* 80, 33–52.
- Green, P. 2006. *Diodorus Siculus, Books 11–12.37.1 Greek History 480 – 431 B.C. – The Alternative Version*. Austin.
- Green, P. 2007. „Diodorus Siculus on the Third Sacred War”: J. Marincola (szerk.): *A Companion to Greek and Roman Historiography*. I–II. Oxford, 363–370.
- Hajdú A. 2013. „Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában. Az athéni hégemonia kezdete és vége”: *Corollarium* 1, 70–111.
- Hammond, N. G. L. 1937a. „Diodorus’ Narrative of the Third Sacred War”: *JHS* 57, 44–78.
- Hammond, N. G. L. 1937b. „The Sources of Diodorus Siculus XVI”: *CQ* 31, 79–91.
- Hammond, N. G. L. 1983. *Three Historians of Alexander the Great: the so-called Vulgate Authors, Diodorus, Justin and Curtius*. Cambridge.
- Hammond, N. G. L. – Griffith, G. T. 1979. *A History of Macedonia*. II. Oxford.
- Head, B. V. 1911². *Historia nummorum. A Manual of Greek Numismatics*. Oxford.
- Hegyí D. (szerk.) 2003. *Görög vallástörténeti chrestomathia*. Budapest.
- Hornblower, S. 1992. „The Religious Dimension to the Peloponnesian War, or, What Thucydides Does Not Tell Us”: *Harvard Studies in Classical Philology* 94, 169–197.
- Hornblower, S. 2003. *A Commentary on Thucydides. Vol. I, Books I–III*. Oxford.
- Hornblower, S. 2011. *The Greek World 479–323 BC*.⁴ London – New York.
- Illés I. Á. 2020. „Philippos halála Diodórosnál (Diod. XVI. 91–94)”: *Ókor* 19/3, 99–107.
- Illés I. Á. 2021. *Nagy Sándor uralkodása – Diodóros Történeti könyvtárának 17. könyve*. Budapest.
- Kertész I. 2017. *A görög-római hadművészet fejlődése*. Budapest.
- Kertész I. 2000. *Hellénisztikus történelem*. Budapest.
- Londey, P. 1990. „The Outbreak of the 4th Sacred War”: *Chiron* 20, 239–260.
- Markle, M. M. 1994. „Diodorus’ Sources for the Sacred War in Book 16”: I. Worthington (szerk.): *Ventures into Greek History*. Oxford, 43–69.
- Osborne, M. J. 1981. *Naturalization in Athens Vol. I. A Corpus of Athenian Decrees Granting Citizenship*. Brussels.
- Parker, V. 2014. *A History of Greece, 1300 to 30 BC*. Malden.
- Pownall, F. S. 1998. „What Makes a War Sacred War?»: *Echos du Monde Classique / Classical Views* 17, 35–55.
- Robertson, N. 1978. „The Myth of the First Sacred War”: *CQ* 28, 38–73.
- Rubincam C. 2018. „New and Old Approaches to Diodoros: Can They be Reconciled?»: L. I. Hau – A. Meeus – B. Sheridan (szerk.): *Diodoros of Sicily. Historiographical Theory and Practice in the Bibliotheca*. Leuven–Paris–Bristol, 13–39.
- Sherman, Ch. L. 1952. *Diodorus of Sicily VII. Books XV.20–XVI.65*. Cambridge–London.
- Seres D. 2017. „Hégésippos: Halonnésosról (Dém. VII)”: *Ókor* 16/2, 92–102.
- Seres D. 2019. „Démostenész: A békéről (Dem. 5)”: *Ókor* 18/1, 70–76.
- Skoczylas, F. A. 1985. *The Concept of Sacred War in Ancient Greece*. MA Thesis, University of British Columbia.
- Stylianou, P. J. 1998. *A Historical Commentary on Diodorus Siculus Book 15*. Oxford.
- Syll.² = Dittenberger, G. 1915. *Sylloge Inscriptionum Graecarum I*. Lipsiae.
- Torres Esbarranch, J. J. – Guzmán Hermida, J. M. 2012. *Biblioteca Histórica libros XV–XVII*. Madrid.
- Veh, O. – Frigo, Th. 2007. *Diodoros: Griechische Weltgeschichte Buch XVI*. Stuttgart.
- Waterfield, R. 2019. *Diodorus of Sicily. The Library, Books 16–20. Philip II, Alexander the Great, and the Successors*. Oxford.
- Worthington, I. 2008. *Philip II of Macedonia*. London.
- Wurm, J. F. 2014. *Diodors Historische Bibliothek*. Wiesbaden.

A GONDOLAT KIADÓ AJÁNLATA

Kerényi Magda (1914–2004), Kerényi Károly özvegye a tudós halála (1973) utáni mintegy harminc évet Kerényi életművének szentelte: összegyűjtött műveit rendezte sajtó alá, és kiterjedt levelezést folytatott, mások mellett férje egykori tanítványaival és barátaival. Hagyatékát a Pécsi Tudományegyetem Klasszika-filológia Tanszéke őrzi. Jelen kötet ebből az anyagból ad közre szemelvényeket Bélyácz Katalin klasszika-filológus, a hagyaték gondozója válogatásában.

A kötet első fele Kerényi Magda 111 levelét közli kronológiai rendben. A kötet második fele Kerényi Magda írásaiból szemezget. Maga Kerényi a témája az első öt írásnak, amelyek a hozzá legközelebb álló személy tollából hiteles képet rajzolnak a tudósról. Egy következő írás a magyar filmművészettel foglalkozik, a locarnói filmfesztivál tudósítójának tapasztalataival. Két további írás témája a Rilke-kutatás, amely Kerényi Magdának a Kerényi-életmű mellett fontos elkötelezettsége volt; az utolsó írást pedig a svéd költészet iránti szeretete ihlette. A kötetet Kerényi Magda bibliográfiája zárja.